

ItK

SZÉCHÉNYI TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TUDOMÁNYTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1970

A TARTALOMBÓL

Alexa Károly: A misztika stíluselemel a régi magyar költői nyelvben

Gyenis Vilmos: Emlékirat és anekdota

Szörényi László: Arany János Visszatekintés című versének képanyaga

Kisebb közlemények

Adattár

József Farkas: Karikás Frigyes első novellája

Szemle

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába (Szauder József)

Bajza József és Toldy Ferenc levelezése (Fenyő István)

Ady Endre összes versei I. (Péter László)

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok (Kovács Győző)

Magyar Életrajzi Lexikon 1—2. (Varga Imre)

Az Intézet életéből

Fábry Zoltán (1897—1970)

Trencsényi-Waldapfel Imre (1908—1970)

Juhász László (1905—1970)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1970. LXXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klanczay Tibor
Komlós Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlós Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Alexa Károly: A misztika stíluseselemei a régi magyar költői nyelvben 285
Gyenis Vilmos: Emlékirat és anekdota 305
Szörényi László: Arany János Visszatekintés című versének képanyaga 322

Kisebb közlemények

Schulek Tibor: Kálmáncsehi Márton: „Reggeli éneklések könyve”. 346 — *Géjin Gyula*: Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből. 352 — *Benedek Istvánné*: Adalékok Komjáthy Jenő életrajzához. 354 — *Ábra János*: Ady Endre Összes Versei (I. kötet) kritikai kiadásának megjózára. 358 — *Baumgarten Sándor*: Don Quijote Magyarországa. 363

Adattár

V. Kovács Sándor: Brodarics levele egy olasz humanistához. 370 — *Benda Kálmán*: Wathay Ferenc és felesége, Ládonyi Anna végrendelete. 372 — *Kerényi Ferenc*: Adalékok Arany János akadémiai működéséhez. 376 — *Kunszery Gyula*: Gárdonyi Géza ismeretlen levele. 378 — *József Farkas*: Karikás Frigyes első novellája. 379

Szemle

Horváth Károly: A klasszikából a romantikába (*Szauder József*) 383
Bajza József és Toldy Ferenc levelezése (*Fenyő István*) 386
Ady Endre összes versei I. (*Péter László*) 390
Molnár Erik: Válogatott tanulmányok (*Kovács Győző*) 396
Magyar Életrajzi Lexikon 1–2. (*Varga Imre*) 398

*

Moravcsik, Gyula: Studia Byzantina. — Studii de istorie. — Dugonics András. — Ady Endre: Költészet és forradalom. — Halálúzó. Kortársak Salamon Ernőről. — Dallos István: A Híd vallomása. — Gergely Sándor: Emberek között. 1–2. — Kassák Lajos összes versei 1–2. — Nagy István: Sancelja. — Fábry Zoltán: Korparancs. — Ungarn — Jahbruch Bd. I. (*Mezey László, Gáldi László, Kókay György, Rákos Péter, Csűrös Miklós, Sziklay László, Nagy Sz. Péter, Varga József, Say István, Varga Rózsa.*) 401

Az Intézet életéből

Fábry Zoltán (1897–1970) (*Kovács Győző*) 410
Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) (*Tarnai Andor*) 410
Juhász László (1905–1970) (*V. Kovács Sándor*) 411
Intézeti hírek (1970. január 1–július 31.) 412

A MISZTIKA STÍLUSELEMEI A RÉGI MAGYAR KÖLTŐI NYELVBEN

1

Misztikán most a középkori vallásosságnak azt a formáját értjük, amelynek fő célja nem a túlvilági örök boldogság elérése, hanem a földi találkozás istennel. Az aszkétikus életforma végtelen alkalmazásával eljutni a célhoz, az „unio cum Deo” misztikus élményéhez.¹ Messze vezetne, ha kitérnénk a vallásos miszticizmus létrejöttének okaira, kulturtörténeti előzményeire. A misztika jelentősége számunkra most abban van, hogy ezt a vallásosságot tekintjük kolostori irodalmunk fő inspirátorának; másrésről középkori irodalmunk legjelentősebb stílustörténeti értékei ebben a légkörben sarjadtak ki. A misztikának mint szemléletnek és magatartásformának lényege a lélekbéli elzárkózás és a személyes istenkeresés. Kódexeinkben a misztikus imádság és elmélkedés dominál, vagyis azok a műfajok, amelyek a legalkalmasabbak a magános, elvonulva olvasásra. Megfigyelhető a középkori irodalomban az a folyamat, amint az imádságok, „a hímtelen himnuszok”² a többi műfaj, így a himnuszfordítások és a prédikációk fölé kerekedtek, magukba olvasztva azok minden olyan stíluselemét, amely megfelelt a kor ízlésének. A jellegzetesen gótikus gondolatot így fogalmazza meg Kopcsányi Márton a XVII. század elején: „... az Imádság nem egyéb, hanemha az Istennel való beszélés és nyájaszkodás, az melly által a lélek Istent nézi és az Isten a lelket.”³ A stílus retorizálása az imádságokban és a „szabad olvasmányt” jelentő, gondolat- és érzelembresztő, személyes jellegű elmélkedésekben erősebb, mint a prédikációkban és a himnuszokban, hiszen itt nem hatnak az élőszó egyéb — extralingvisztikus — szuggesztivitást előidéző tényezői. Az úgynevezett misztikus stílusnak legtisztább megvalósulásait ezekben a műfajokban találjuk.

A misztika stílusának legfőbb meghatározója a túlfűtött, már-már önfeledt érzelmesség. Az „amor sanctust”, az „amor divinust” megjelenítő alkotásokban emelkednek ki azok a nyelvi lehetőségek, amelyek a legmélyebb emberi érzések kifejezésére szolgálnak. A középkori lángoló stílus, a style flamboyant ezért válhatott a későbbi vallásos és szerelmi líra nyelvi előzményévé. A túlsorduló, kimondhatatlannak tűnő érzéseket a misztikus művek nyelvi zsúfoltságukkal tükrözik. Máriát, Jézust dús *jelzőbokrokkal* övezik, vagy bőkezűen halmozott *képekkel* állítják körül. „Szeplőtelen, virágló, szép szent tisztaság”,⁴ „Óh, kegyes, óh kegyelmes, óh édes sziz Mária”,⁵ „neműs gyöngeségös gyönyörködés az Istenbe való édesködés”,⁶ „küsded, áldott, aranyos, szépséges, kicsinded, gyermek Jézus”⁷ stb. A Máriát aposztrofáló, később a litániákban visszatérő metaforák: „világosságnak fényes ajtója”, „szent atyának drága kénccstartója”,

¹ O(trokcsi) NAGY GÁBOR: A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen 1937. Uő.: A magyar irodalmi gótika problematikájához. Pap Károly- emlékkönyv. Debrecen 1939.

² L. FÁBIÁN ISTVÁN: Kódexirodalmunk és a misztika. Vigília 1936. II. 64–66.

³ L. GAJTKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 3.

⁴ L. HORVÁTH JÁNOS: Irodalmi műveltségünk kezdetei. Bp. 1931. 268.

⁵ Nyelvméltár 2 : 84. (Peer-kódex)

⁶ Winkler-kódex. Id. KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 192.

⁷ Nyelvméltár 10 : 27. (Érsekújvári-kódex)

„szentlélőknek lakodalma”, „napnál fényösebb csillag”. Mária kebleinek („két nemes, áldott, fényös, szentséges emlők”) szépsége ilyen képeket olvaszt ki a középkori lélekből: „lilium között játszadozó két kecskeollócska”, „két nemes bévölködő olajfák”, „két illatozó narancsalmák és az szépszínű nospolyák”, „aranszínű violák” — kikben — „vagyon ez világnak teljes, minden megoltása”.⁸ Idézzük még a *Nagyszombati-kódex* híres szép Mária-dicséretét: „Ő szízlé szép szemek, csillogozó fényességgel csillagozván! Ó rózsálló piros tindeklő szép orcák! Ó aranszínrel fénylő szép sár hajak! Ó mézi édességgel folyó avagy édeslő szép ajakak, Isten fia gyakorlatos csókolgatásával megistenöltek”.⁹

A gótika legszebb nyelvi formákat létrehozó motívuma a minduntalan felbukkanó szerelmi allegória, az *Énekek Énekének* jelenetsorait újra és újra felizzító érzékiség. A középkori „édes stílus” legkésebb jelzői, képei, hasonlatai a mennyei jegyes, Jézus és az emberi lélek nászának meg a Mária-kultusznak megelevenítésére születtek. Az *Énekek Énekét* Clairvauxi Bernát népszerűsítette 80, erre épített prédikációjával. A misztikus szerelemben az emberi lélek alaphelyezete a befogadó, a Krisztus szerelmét elfogadó magatartás: a női magatartás. A hangulat lágy-sága, a finom érzelmes képek teremtette atmoszféra is a femininséget sugallja. Férfiak írták ezeket a sorokat: „im előtted, te szegény bines szolgáló leányod”¹⁰, „én vagyok a boldogtalan, az néhai szeretetős jegyös”.¹¹ Ez a különös szerepjátszás mint a misztikus írói magatartás egyik fontos vonása jelentős szerepet fog kapni a kora barokk irodalmában is.

A gótika képi világának a későbbiek szempontjából talán legfontosabb eleme a virágszimbolika. Alkalmazása ősi költői jelenség és hagyomány, nyomai minden nép ősköltészetében és kultúrájában fellelhetők. A virág jelképességének az egész későbbi európai művészetet befolyásoló rögzítése részben már az antikvitásban megtörtént. A korai kereszténység puritán virágellenessége után, amely visszahatás volt a profán római virágkultuszra, a korai középkor szerzetesi kertjei és kolostori művei állítják vissza a virágokat a maguk helyére az életben és a művészetben. Megfelelő vallási köntösben természetesen. A *lilium*, az asszírok királyi jelképe, az *Énekek Éneke* virága, most válik az angyali üdvözlések visszatérő jelképévé és a szüziesség, a szerzetesi élet legnagyobb erényének virágává. A másik szent virág, a *rózs*a az antikvitásban a szerelem, az ünnepi öröm virága. A rómaiaknál Vénus volt a titokzatos rózs, a kereszténységben Mária a „Rosa mystica”. De jelképévé lesz a mártíriumnak is, és mivel Krisztus a legfőbb mártír, az ő virága is a piros rózs: ő a „Flos florum”. A többi „szent” virágnak és a hozzájuk kapcsolódó legendáknak, példákknak is többnyire kimutathatók az antik mintái, ősképei.

Szűz Máriát így aposztrofálják a magyar középkorban: „Szik Mária, ékes viola”¹², „te vagy szép tiszta rózs”,¹³ „illatozol, miként lilium”.¹⁴ Jézus születésének leírása a *Debreceni-kódex*-ben: „verág szileték a verágtól verágba és verágnak idején.”¹⁵ A *Winkler-kódex* Mária himnusza, melynek vallásos motívumai alig-alig a rejtik a mögötte munkáló érzékiséget, szinte summája a misztikus virágszimbolikának:

„Ó, Mária, szép verág . . .
Szeretnek rózsája . . .
tégöd ékősejte,

⁸ Nyelvelméltár 3 : 37–38. (Nagyszombati-kódex)

⁹ Nagyszombati-kódex. Id. GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 263. Gazdag idevágó példatárat állított össze IMRE SÁNDOR A középkori magyar irodalom stíljáról (Bp. 1890.) c. tanulmányában.

¹⁰ RMKT 1. (II. kiadás) 169. (Thewrewk-kódex)

¹¹ Nyelvelméltár 3 : 117. (Nagyszombati-kódex)

¹² Nyelvelméltár 2 : 86. (Peer-kódex)

¹³ Uo.

¹⁴ RMTK 1. (II. kiadás) 212. (Peer-kódex)

¹⁵ Nyelvelméltár 11 : 140. (Debreceni-kódex)

szent alázatosságának
violája szépejte,
tisztaságnak lilioma
igen tégöd tisztöle . . .”¹⁶

Nem hagyhatjuk említetlenül az 1521-ben másolt *Könyvecse* . . . híres Dante-citátumát: „Ez tüzes szárnyu, édes elmélkedő emberek az tüzzel gyujtattak vala fel, ahonnat az nemes virágok nevelkednek és az szent gyümölcsök.”¹⁷ Számunkra azért fontosak ezek a sorok — kapcsolattörténeti értékük mellett —, mert szinte egy lélegzetvételbe sűrítik a misztikus „édességet”, „lángolást” és virágkultuszt.

A szerelem, a vágyakozás testi kihatásainak ábrázolásával ugyancsak fontos nyelv-lírai lehetőségei születtek meg ekkor a későbbi szerelmi költészetnek: Boldog Margitról írja álmélkodó apáca biográfusa, hogy imádkozás közben „nagy magos fázkodásokat vonzon vala az ő szívének belső részéből”¹⁸; Sienai Szent Katalin az ostyát magához véve „elragadtaték elméjében, elidegenüle érzékenységtől és lélekben elrűjtetvén”¹⁹; „az ő édes szerelmes szíve megfeszlik vala és elolvad vala”.²⁰

Középkori világi líránk két jelentős alkotása, a Mátyás királyról és a Lászlóról szerzett énekek is erős stilisztikai rokonságot mutatnak a misztikus írásokkal. Az 1500-as évek elején készült *Néhai való jó Mátyás király* . . . c. vers néhány sora:

Magyarországnak fényes csillaga,
és rettenetes bajnaka,
nyomorultaknak kies hajloka,
nagy ékességnek es te valál oka.”²¹

Gerézdi Rabán megállapította, hogy a vers szóhasználata megegyezik „a liturgiában használt, ünnepivé finomodott kifejezésekkel”. Ugyanő nyelvi megfeleléseket is felsorakoztatott a *Thewrewk-kódexből*: pl. „Szentléleknek hojloka Mária”, „az tisztaságnak meglelhetetlen ékessége”.²² S tegyük hozzá, hogy alig van olyan Mária-dicséret, mely a csillag-metaphorát ne alkalmazná. A László-vers első szakasza is ezzel a sorral végződik: „Csillagok között fényességes csillag”. A gótikus fénymisztika lírájának lecsapódása: „Képed fénlik, mint nap, salyog mint arany”, „Testedben tiszta, lelkedben fényes”. A „Rózsákat szaggatál, koronádba fizéd” sorban figyelemre méltó a virágszimbolikának a jelenléte, de főként az, hogy a „corona stipabas” fordulatra éppen az *Énekek Éneke* nyújt példát.²³

2

A Mohácsot követő katasztrofális történelmi fordulat és a diadalmasan előretörő reformáció elsodorta azt az egyházi bázist, amely melegágy volt a misztika vallásosságának. A kolostorok jó részének elpusztulásával, és a szerzetesi közösségek szétzilálódásával a középkori Magyarország egyházi kultúrájának értékei is lényegében megsemmisültek. A megmaradt emlékek

¹⁶ RMKT 1. (II. kiadás) 103–4. (Winkler-kódex)

¹⁷ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Dante neve százötven év magyar irodalmában. (Irodalomtörténeti dolgozatok 43.) Szeged 1966. 26.

¹⁸ L. KOZMA ERZSÉBET: A misztika és Boldog Margit. Vác 1930. 19.

¹⁹ Nyelvemléktár 10 : 115. (Érsekújvári-kódex)

²⁰ Nyelvemléktár 9 : 234. (Érsekújvári-kódex)

²¹ GERÉZDI: i. m. 195–6.

²² I. m. 206.

²³ I. m. 162–4.

Pozsonyban és Nagyszombatban halmozódtak föl, de a megvadult idők több évtizedre kikapcsolták őket a kultúra folytonosságából. Csak a XVII. század elején szivódtak föl a kor alapvető stílusáramlatában, Pécsi Lukács, Kopcsányi Márton és főként Hajnal Mátyás révén.

A reformáció hőskorának irodalmában (1530–1570) a misztikára jellemző nyelvi-költői formáknak nincs számottevő szerepük. A vallási elkülönülés legkezdetén a reformátorok lefordítottak ugyan számos középkori latin himnusz és verses szöveget (Ujfalvi Imre és Bod Péter is említi ezt aényt), de a szövegek válogatásakor és interpretációjánál soha nem a misztikus érzelmek terjesztése volt a cél, hanem a föllendülő mozgalom nagyon is gyakorlatias vállalási szempontjai. A misztikus stílus hiánya azért is elgondolkodtató, mert reformátor énekszerzőink legtöbbje férfikorának jó részét is a régi egyház kebelében élte le, sőt volt közöttük olyan is, aki misztikus szerzetnek volt tagja reformálása előtt (pl. Sztárai a ferences rendé). Mindez azt mutatja, hogy a késő gótika lángoló stílusa nem hatotta át az egyházi köznyelv egészét, csak a literátus kolostoriak ismerték és használták.

A *Régi Magyar Költők Tárának* reformációs köteteiben alig néhány tucatnyi idevágó fordulatot, metaforát találunk, ezek negyede is két író, Batizi András és Bornemisza Péter nevéhez fűződik. „Ó Istennek drága kénccstartója”, „az szép Jézus”, „gerjeszd fel szívünkben szent szerelmednek tüztét”²⁴ — Batizi András nyelvi megoldásai közül. A misztika kedvenc jelzői, a szép, édes, ékes előfordul olykor más szerzőknél is. Pl.: Armbrust Kristóf: *Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való énekében* (1550).

„Az Orpheus szép énekes és igen csudálatos,
Énekének gyönyörűségével igen éltet vala,
Zöld erdőket, kemény köveket és fene vadakat
Énekének édességével engeszteli vala.”²⁵

Szép, jellegzetesen misztikus „édeskedéssel” átítatott strofa, de hangvétele egyik reformációs versszerzőnek életművét sem alakította érdemlegesen.

A reformáció egyetlen misztikus sugallatú költői alkotása az *Isten városáról, az Mennysországról való ének* (1567), Bornemisza tollából. A vers témája szorosan kapcsolódik a középkori vizionárius-misztikus művészet „négy végső dolog”-kultuszához, s előrevetíti annak nagy barokk kori kultuszát.

„A mennysországnak drága voltáról, nagy bódogságáról,
lenne beszédem édességéről, gyönyörűségéről.” —

„A mennysországnak édes lakása”-ról így ír:

„Szépségit annak meg sem mondhatom, mely igen nagy legyen,
Az édességből mely nagy édesség emberre ott jöjjen,
A dicsőségből mely nagy fényesség embert körül vegyen.”

²⁴ RMKT 2. (XIV. sz. 1.) 63., 55., 68. Vö.: „az szép Jézus” (Nyelvemléktár 14: 156.); „édös szép Jézus” (RMKT 1. 104.); „Szent atyának drága kénccstartója” (Vásárhelyi András éneke. Peer-kódex. Uo. 237.); „gerjede vala ez szent szűz az isteni szerelmemnek tüzevel és meggyulladván, imádkozik vala szünetlen.” (Kozma Erzsébet: i. m. 24.) A „himnuszok litániaszerű dicséret-halmazát” Batizinál Klaniczay Tibor is említésre méltónak találta. (A magyar reformáció irodalma. Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 90.)

²⁵ RMKT 6. (XVI. sz. 5.) 26. Vö.: Sztárai Mihály: „szent ígéretnéked édes beszédével” (XXII. Ps.); Tolnai György: „Édes szókkal” (RMKT 4. 58.); Balassi: „engedjed hallgatnom a te szódnak gyönyörű édes beszédét” (Szép magyar comoedia); Bethlen Kata: „hallatván énvelem ama te édességes szavaidat” (B. K. önéletírása. Bp. 1963. 119.); Faludi Ferenc: „Mint az eresztett méz, oly édes éneked” (Ecloga 3-tia); Csokonai: „... a fülemilének édes éneklése” (Magyar Psyche) stb.

„Rothadt testünket ő feltámasztja, oly fényessé teszi,
Amely fényes ő, istenségében örökkössé teszi,
Minden szépséggel, nagy ékességgel azt felékesíti.”²⁶

A fogalmazás, a költői kép- és jelzőhasználat vagy egyéni lelemény, vagy magyar nyelvi hagyomány, de semmiképpen nem biblikus örökség, noha a vers forrása kétségtelenül János jelenései.

3

A XVI. század utolsó negyede a magyar szerelmi líra első nagy korszaka. Balassi neve fémjelzi ezeket az éveket, de ekkor íródott a széphistóriák java is.

Balassi világa a reneszánsz világ. A személyiség tudata, az élet szépségein való uralkodás eszméje, a szellemi önrendelkezés: mennyire távol áll mindez az égre fordított réveteg, középkori tekintetektől. Azonban a nyelv és a stílus objektív alakzatai a szembenállás mellett az azonosságról is vallanak, a folyamatról.

Misztikus kódexeket olvasva meglepő mennyiségben tűnnek elő a Balassi-költészet sajátosságaként számon tartott metaforák, költői lelemények. A *mézes* szó szinesztézia többször előfordul Balassinál: „az ő mézzel folyó szerelmes beszédét” (*Egy német villanella nótájára*), „mézzel folyó beszédét” (*Anna nevére* . . .). A kifejezést már az *Érdy-kódex* írója, a Karthauzi Névtelen is ismerte: „mézzel szóló”²⁷ „Méznél édesb szép szók” — Balassinál. A *Pozsonyi-kódex*ben Mária „minden méznél édesb”.²⁸ A szerelmes szív felgyullasztásának motívuma is gyakori nála.

„Bátran két szép szemét mikor kegyesen én reám fordítja,
Ottan szívemnek ő nagy szerelmét magához felgyújtja”
(*Bebek Judit nevére*)

Vagy pl. a *Szép magyar Comédiában*: „az én szívembeli eleven tűznek kegyetlen gyutóját”.²⁹ Ezt a frázist sem kell sokáig keresnünk a későközépkor vallásos írásaiban: „Krisztus tizes parancsolati égnének vala az ő szívében”, „Krisztus szeretetinek lángha . . . szívét, lelkét forrasztja vala” (*Érdy-kódex*)³⁰ „felgyohtani szívét szertelen szeretetre” (*Cordines-kódex*).³¹ A szív felgyullasztása mellett hasonló értelmű a szív megnyílazása. („Ime ez szívembe lövé egyik nyílát” — egyik töredékes versében.) Sőt Balassinál a két motívum összeötvöződik, éppen egyik nagy versében:

„Esmét felvetette szemöldök ijébe szép szemének idegét
Kiből tüzes nyílát szívembe ő bocsát, lövén mint feltett jegyét;”
(*Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak*)

A *Könyvecse* egyik mondata bizonyítja, hogy a késő gótika vallásossága is ismerte ezt a képet: „Az ő bölcsességes igéi olyaténok . . . mint a tüzes nyílak, melyek lőtetnek az szent szeretetnek ijéből”.³²

²⁶ RMKT 7. (XVI. sz. 6.) 249–53.

²⁷ Nyelvméltár 5: 247. (*Érdy-kódex*) A kódex „szent Bernald doctort” illeti ezzel a jelzővel, akit kolostori irodalmunk másutt is így jellemez. Pl. „az mézlő édes szavú ájéttos szent Bernald doctor” (HORVÁTH JÁNOS: i. m. 268.)

²⁸ Ave virgo gloriosa:

„ . . . minden méznél édesb,
Rózsánál pirosb,
Liliumnál fejb.” (RMKT 1. 504.)

²⁹ Balassi Bálint összes versei és Szép Magyar Komédiája. Magyar Helikon 1961. 173.

³⁰ Nyelvméltár 5: 191.

³¹ L. VARGA FERENC: Kódexirodalmunk stílus-elemei. Bp. 1933. 26.

³² Nyelvméltár 8: 147.

Balassi szerelmes verseinek egy része a szó legszorosabb értelmében vett virágének (pl. *Kit egy bokrétáról szerzett*). A virágokat nemcsak szimboliztikus értelmezhetőségük miatt vitte be verseibe, hanem lírai ékítményként is. Ez a gesztus sem volt idegen a misztikus írótól. A Mária-dicséretekben a virágok gyakran szintén csak költői díszítőelemek: pl. „Szűz Mária ékes viola”. Balassi Júliát így szólítja meg: „fényes, fejér rózsám”, máskor „jóillatu piros rózsám”. A *Debreczeni-kódex* összeírója szó szerint használja ezeket a képeket és jelzőket: „Szent Dorottya . . . tisztasággal verágóznán olyan vala, mint a fejér rózsza, a mártíromságért olyan, miképpen a jó illatu nőmös piros rózsza.”³³ Rózsza, liliom, viola — mindössze ez a három virág szerepel Balassi virágénekeiben: a középkor három szent virága!³⁴

Úgy érzem, ennyi példa is ékesen igazolja Balassi képkinccének, frazeológiájának szoros kötődését a gótikus misztikánk kimunkálta nyelvi eszközökhöz. A Balassi-magyarázatok az elődök és példák keresésekor általában megálltak a humanista poétákkal való összevetéseknél: azonosításaink viszont arra intenek, hogy Balassi költői világát számos ponton középkorigótikus analógiákkal világíthatjuk meg igazán.³⁵ Bizonyára kitűnt, hogy Balassi-idézeteinket a szerelmi ihletésű alkotásokból vettük. Ennek megállapítása azért fontos, mert Balassi istenes verseiben a szerelmi költészet terminológiáját szokták fölfedezni, pedig a hatás pontosan fordított: a vallási frazeológia vált szerelmi lírája alapjává.

Nem bizonyítható, hogy ez a gyökeres szemléleti változás a költői nyelv objektív alakzatainak felhasználásában Balassi érdeme. Talán már megtették ismeretlen lírikus elődei. Ezt látszik bizonyítani a széphistóriák stílusa. Az ország különböző részeiben más és más szerzőktől íródott verses szerelmi történetek oly bőven használják a misztikában megismert fordulatokat világi aspektusból, hogy ezt nehéz egy közvetlen elődnek, még egy Balassi formátumúnak is számlájára írunk. Az *Eurialusnak és Lucrétiának* széphistóriájában olvashatjuk: „Ó gyönyörűséges csókok, mézzel folyó édes ölelgetések”,³⁶ „Jövel ki, kutfefe gyönyörűségemnek, minden nyájasságomnak”.³⁷ Az *Árgirus históriájának* híres szép kert-leírása is mutathat föl mintát az *Érdy-kódex*ből („az erek életnek földje:”) „ott vannak hát mindenfelé szép illatu fivéek, kilemb-kilemb színő virágok, rózsza, lilium, viola, az szép mezőn széllyel. Felől az ég tiszta, alól az föld nagy ékősséggel felőtöztetött. A fák ki szép virágos, ki kedég tellyes kilemb-kilemb ért gyimelcsőkkel.”³⁸

Meg kell még emlékeznünk egy 1584-ben írt költeményről, melyet szerzője ezen ajánlással kezdett: „Magyar szóval, amint férhetek hozzá, szeretőknek irom.” Művét „Virág-Éneknek” is mondja, s csak az utolsó szakaszokban próbálja bizonygatni, hogy istennek és jegyesének, a léleknek szerelmi történetét dolgozta föl. Bogáti Fazekas Miklós *Énekek Éneke*-fordításáról van szó.³⁹ Láttunk már példát gótikus irodalmunkból ennek a szép erotikus alkotásnak felhasználására. Bogáti fordítása mellett, hogy költői hevületében meghaladja középkori előfutárait, formakészletét számos ponton újraidézi. Bogátinál: „Nemes mellyeden két szép termés alma, erdei kecskének mint két szép fia.” A *Nagyszombati-kódex* idézett helye: „lilum között játsz-

³³ Nyelvemléktár 11 : 112 (Debreczeni-kódex)

³⁴ E virágok szerepéről a reneszánsz főúri kertjeiben és humanista poézisében l. GERÉZDI: i. m. 249–296.

³⁵ Balassi antik és humanista mintáit ECKHARDT SÁNDOR gyűjtötte össze alapvető tanulmányában: Balassi Bálint irodalmi mintái. ItK 1913. 171–192., 405–450. Egyik későbbi tanulmányában a „Physiologus” egyes motívumait mutatja ki középkori irodalmunkban és Balassi reneszánsz lírájában. (Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. EPhK 1929. 81–99.) A középkor vallásos és Balassi szerelmi költészetének frazeológiai egyezéseire szintén ő hívja föl a figyelmet. (A régi magyar költők képei. A „Képlítania” c. fejezetben. Magyar századok. Horváth János- emlékkönyv. Bp. 1948. 69–79.) KOMLOVSZKI TIBOR cikke (Balassi alliterációi. ItK 1965. 334–6.) ugyanezt a tanulságot vonja le elemzett példái-ból.

³⁶ Magyar széphistóriák (Összeállította STOLL BÉLA. Bp. 1955.) 123.

³⁷ I. m. 89.

³⁸ Nyelvemléktár 5 : 266.

³⁹ Bogáti Fazekas Miklós: *Énekek éneke*. (Kiadta JAKAB ELEK.) Figyelő IX. 1880.

dozó kecskeollócskák". A misztikus-erotikus édeskedés Bogátinál így jelenik meg: „Belől torka . . . szája méz édes”, „Gyönyörűséges ajakad és nyelved, ajakid annyi folyó lépes mézek”. „Tejjel . . . és mézzel drága nyelved”. A *Nagyszombati-kódex* variánsa: „. . . engömet nagy sokképpen megékesített vala, mézet és tejet gyakorlatosson az ő mézes szájából vöttem és ottan gyakorlatosson az ő szájának édességös csókolgatásával gyenyerköttem és éltem, és gyakorlatosson lelki ölelésökkel engemet hozzája ölelt az én lelki jegyösöm, ki lilíomnak szeretője . . .”⁴⁰

Milyen csatornákon át jutott el az érett reneszánsz szerelmi lírájához a misztikus formakincs? Bizonytalan. Adatok hiányában még csak nem is találghatunk.

4

A XVI—XVII. század fordulójának költészetében, a reneszánsz formanyelvét gyakran túl-hajtó manierista ízű művekben is előfordulnak misztikus nyelvi alakzatok. A protestáns költőknél (Rimay, Ádám János, Magyar István, Ecsedi Báthori István, Beczenci Imre, Thordai János neve kívánczik ide), aligha tételezhetjük föl a misztikus kódexek közvetlen ismeretét. Két irányból érhetette hatás őket. Az egyik a Balassinál kiemelkedő és megformálódó terminológia, amely hamarosan eluralkodik az egész szerelmi közköltészetben, a másik forrás a katolicizmus egyre erősödő kegyességi-hitbuzgalmi irodalma. A misztikus formanyelv „köznyelvesülésének” és felekezeti kötöttségektől való elszakadásának előrehaladottságát mutatja, hogy egyre jobban beilleszkedik a református költészetbe.

Rimaynál a Balassi-hatás e tekintetben is kétségtelen:

„Ne csudáld szívemet, hogy ilyen keserves,
Szerelem tüztől mert megsérült sebes.”⁴¹

Nála is megtaláljuk a gótikus „dulcedo” Balassinál oly gyakori kifejezését: „Szép szád teljes mézzel, nyelved hőlcs beszéddel”.⁴² Fiatalkori bűnbocsánatért esedklő versében előfordul a középkori himnuszok jellegzetes dicsérő megszólítás-sora:

„Oh, szép drága zálog, igaz fényes csillag, Krisztus, idvösség feje”
Dicsőült sok jóknak, anygali karoknak tiszta szívű tüköre”.⁴³

A misztikus költői nyelvnek ugyanez az eleme megvan a harcos, kemény prédikátornál, Magyar Istvánnál. Patrónusának halálára írt költeménye himnikusan dicsérő aposztrófok sorozata:

„Vitézeknek mert csillaga,
Vármegyéknek jó pajzsa,
Az szent végnek nagy ótalma,
Minden rednek szép példája,
Tanácsinknak fényessége,
Vala népünk ékessége,
Igasságnak szeretője
Lén népünk dicessége.”⁴⁴

⁴⁰ Nyelvemléktár 3 : 26 (Nagyszombati-kódex)

⁴¹ Rimay János: „Ne csudáld . . .” ÖM. (Eckhardt-kiadás Bp. 1955.) 52.

⁴² „En édes Ilonám . . .” Uo. 56.

⁴³ „Bűnbocsánatért esedezik” Uo. 58.

⁴⁴ Az idézett Nádasdy-epitáfium (RMKT XVII/1. 138.) mondatformája és frazeológiája nemcsak a középkori vallásos dicséretetekhez, hanem a világi célzatú László- és Mátyás-énekhez is kapcsolódik. Gyorsan elszakad azonban a középkori példáktól, és a nagy emberek halálára írt verseiben konvencionális formává, toposzá válik. Bocskait és Bethlent ugyanolyan kifejezésekkel siratják el, mint a XIX. század közepéig a tehetősebb nemesi patrónusokat.

A „jegyes misztika” nyomai pl. a református pap Detsi István egyik versében is föltűnnek, talán közvetlenül az *Énekek Éneke* vagy a 45. zsoltár hatására:

„Felséges Istennek áldott szent serege,
Az Jézus Krisztusnak ki vagy ő jegyese.”⁴⁵

Beczenzi Imre „*Jó magyar nemzet...*” kezdetű versében szép tiszta példáját adja annak a misztikus motívumnak, amely majd Hajnal Mátyás imádságoskönyvében nyeri el legköltőibb megfogalmazását:

„Olvastuk régen ezt példa beszédben:
Ékes szép szavu hegedű zöngésben.
Elaluszik ember az szép éneklésben
És ha fölszörken változik színében.”⁴⁶

A XVII. század első negyedének végére készül el az unitárius Thordai János nagy műve, a teljes zsoltárfordítás (1627). A manierista-kora barokk periódus protestáns irodalmában itt a legerősebb a misztika hangulata, és ezt nem a fordítandó szöveg sugallta. A misztikára jellemzőnek tekinthető szövegrészeket, képeket, fordulatokat hiába keressük a bibliai eredetiben. A zsoltárparafrázis ugyan hagyományos reformációs műfaj, de a változtatások iránya, szemlélete erősen a korhoz kötött. Thordai kora pedig az ellenreformációs barokk katolicizmus nagy fellendülésének időszaka:

„Elájult benne az szívem és elhőlt,
Bágyadt testemben függő eszem így szólt... ”⁴⁷
„Édes új raj lépes méz csak bölcs nyelved szava”⁴⁸
„Mely igen édes, mely igen mézes inyennek a te szód”⁴⁹

Ennek az omlatag, lágy hangulatot árasztó stílusnak avatott kezű használója a katolikus barokk első nagy nemzedéke.

A XVII. század elején a vallásos meg a nagyon is valódi harcok közben nemcsak a frontok és az erőviszonyok kuszálódtak össze, de széthullt a reneszánsz szilárd világképe is. A világ labirintussá vált. A manierista vallásosság még csak keresés volt ember és misztika között. A barokk megoldotta a kérdést, a megoldást újra az irracionálisba helyezve. Az irracionális

⁴⁵ RMKT XVII/1. 335.

⁴⁶ I. m. 434.

⁴⁷ „Ps. XL.” RMKT XVII/4. 223.

⁴⁸ „Ps. XLV.” I. m. 231. A „mézes szó” színesztéziát Thordai másutt is ebben az alakban használja, lehet, hogy az ő leleménye. („Ps. CLV.” „Raj méznél mert édesb nálam neve akit becsülettel félek.” I. m. 327.; „Ps. CXVIII.”: „Mint az raj méh, örömdre szép beszéddel zengök.” I. m. 363. — más jelentésben.) Érdekes, hogy ez a forma csak az unitárius eredetű gyűjteményekben található meg a későbbiekben. Rákosi János zsoltároskönyvében (XVIII. század) a Thordai-zsoltárok előtti ajánló strófából:

„Istent dicsírni szép,
Mint mézzel tölt raj lép,
Kedves ember szájának.”
(RMKT XVII/4. 585. Jegyzetek.)

A Bathó Mihály-ék, egyik szerelmes verse (XVIII. század eleje) — szintén unitárius környezetből — is elének tárja ezt a képet: „Mint raj méjnek úgy foly ő beszéde.” (RMKT XVII/3. 188.) Ez a példa is mutatja, hogy a szerelmi-világi költészet még a XVIII. században is megújíthatta kifejezőkincsét a vallásos forrásokból.

⁴⁹ „Ps. CXIX.” Uo. 352.

világkép megszilárdításában nem kis szerepet játszottak az imádságoskönyvek, főként a katolikus szemléletűek. Ezek voltak többségben, és nekik volt is mire támaszkodniuk: visszanyúltak a középkori imakincshez. Pécsi Lukács *Ágoston-fordításával* (1591), a nagy gótikus példakép felélesztésével, tulajdonképpen kolostori kincset tett közzé. Másik műve: *Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorója* (1591) újabb bizonyossága a skolasztikus bonyolultságú késő gótikus formakincs továbbélésének. A virágágyak és az egész kert sokszor plasztikus leírásában ott bujkál a reneszánsz virágoskert-kultuszának emléke is. Pázmány *Imádságos könyve* megírásával (1606), sietett a visszahódított lelkek táplálására. Lépes Bálint (1616–17) műve mellett Vársárhelyi Gergely és Pázmány *Kempis-fordítása* (1622. ill. 1624) a legjelentősebb mozzanat. Az *Imitáció* magyarításával az antiintellektuális ferencesek egyik legnagyobb misztikus ideálja került a hitelményre vágyók kezébe.⁵⁰

Pázmány a fölsorolt írók között stilisztikai szempontból különös figyelmet érdemel. A szakirodalom csak racionális beállítottságát, józan szerkesztőkészségét szokta kiemelni realitásokhoz kötődő, konkrét értelmezhetőségű kép- és szóhasználatával mellett. Pedig a kegyességi iratok vitathatatlanul a gótikus „édes stílus” hangulatát árasztják: „Öregbitsed bennem a szeretetet, hogy az én szívem megkóstolja, mely gyönyörűsége a szeretet, mely kedves a szeretetben elolvadni és uszni”,⁵¹ „Elájuljon az én lelkem ... gyönyörködve szerelemben”⁵², „én szent szeretőm, mikor te az én szívembe szállasz, örvendeznek minden belső részeim.”⁵³ Krisztus nála is „édesdeden szól”⁵⁴ mint a kódexekben. Az újév napjára készített prédikációjában fölleljük a híres képsort: (Jézus neve) „méz a szájban, muzsika a fülben, gyönyörűség a szívben.”⁵⁵ Természetesen nem ez a stílusréteg az uralkodó Pázmány életművében; biztos stílusérzékét, nyelvi fantáziáját dicséri és jellemző példája ugyanakkor a jezsuita magatartásnak: mindig olyan eszközzel harcol, amilyent a harc formája megkíván.

A magyar nyelvű barokk misztika Hajnal Mátyás imádságoskönyvében (1629)⁵⁶ forrt ki teljes szépségében. Magasabb fokon, mint a középkorban, mert itt a stílus részjelenségeit egy nagyszabású barokk kompozíció fogja össze, s a kódexek fordítóinak naiv nyelvhasználatát tudatos stilisztikai törekvések helyettesítik. Hajnal könyve nem tartozik a szokásos imádságoskönyvek közé, ahol minden imádság önálló darab, és az egészet egy formális rendszerező elv fogja össze. Nála az elmélkedések és könyörgések alárendeltek a mű eszmeiségét tükröző kompozíciónak. Ha műfaj történeti szempontból nézzük, helyét a „lelki kalauzok” és a „hortulus animaek” között jelölhetjük ki. A cselekmény tárgya misztikus: Jézus kiszabadítja a szívet a világtól, az ördög és a testiség karmaiból, megtisztítja a bűnöktől, megszenteli és országává teszi. Ezt az epikus cselekményt mozgósítja drámává az *Énekek Énekéhez* visszanyúló izzó szerelmi

⁵⁰ Fontos szempontokat nyújt ez időszakra KLANICZAY TIBOR tanulmánya: A magyar későreneszánsz problémái. (Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 303–340.) L. még TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. (A magyar nyelv-tudomány kézikönyve. I. köt. 10. füzet. Bp. 1935.); RÓNAY GYÖRGY: Szüzek koszorúja. Bp. 1936. A gótika-barokk közvetlen „kultúrártmenetét” valló szellem-történeti koncepcióhoz: ANGYAL ENDRE: Udvari kultúra, udvari költészet. Kolozsvár 1944.

⁵¹ Kempis Tamás: Krisztus követéséről. Nagyszombat 1738. 166.

⁵² I. m. 167.

⁵³ I. m. 163.

⁵⁴ I. m. 97.

⁵⁵ „Jézus szent neve” (Újév napján) Pázmány Péter prédikációi. Eger 1931. I. köt. 161.

⁵⁶ Az Jézus szívét szerető szívek ájtatosságára ... (Bécs 1629.) A könyvecske névtelenül jelent meg. „Tacito suo nomine” — írja Czwittinger. Új kiadása: MIR XVII. Bp. 1932. BRISITS FRIGYES előszavával. (Az idézetek utáni számok e kiadásra vonatkoznak.) Hajnalról IPOLYI ARNOLD készült könyvet írni. Ebből részletek jelentek meg a Bedegi Nyári Krisztina c. tanulmányában (Bp. 1887.) Alapvető fontosságú RÓNAY GYÖRGY dolgozata: Misztika az ellen-reformáció magyar irodalmában. Kat. Szemle 1937. II. 647–55. Még: CLAUSER MIHÁLY: Hajnal Mátyás (1578–1644) (Száz jezsuita arc c. kötet. Szerk.: GYENIS ANDRÁS. Bp. 1941. II.) A mű modern elemzését KLANICZAY TIBOR nyújtotta A magyar barokk irodalom kialakulása c. tanulmányában (Reneszánsz és barokk c. kötet. Bp. 1961. 396–401.).

allegória: a lelki menyasszony, a szív elfogadja a mennyei vőlegényt, Jézust, „Add, Uram, Jézus, ugyanebben a te drágalátos kertedben (ti, a lélekben) amaz gyönyörűséges kínálásodat is hallanom: Egyetek barátim és igyatok és részegüljete meg, szerelmeseim. Hogy megrészegülven ez áldott itallal, felkiálthassak én is ezen barátiddal együtt, mondván: Támogassatok engem virágokkal, vegyetek környül engem almákkal, mert lankadok a szerelem miatt . . .” (69.) A misztikus szemléletnek és az írói átélésnek ilyen fókán szükségképpen jelennek meg a feminin szerepre utaló kifejezések, úgy mint a misztika gótikus szakaszában: „Én volnék, Uram, az a parázna asszony” (51.), „én is, legkisebb lelki mátkája felségednek” (38.), az én emlőim között” (75.).

A látomások, a zene, a hangok, a sugallások megérzékítésével, az érzéki hatások komplex szemléletével nyelvi bravúrok tömege jön létre. Ha Pázmány — Sik Sándor szavaival — a „láthatatlan láttatásának” művésze, úgy Hajnal a láthatatlan megzenésítéséé.

„Im . . . kezembe vettem szívemnek citaráját, föl jártam lelki érzékenységemnek városát és piacit, föl találtam sok undokságos vétkeimnek . . . nyomdokit. Ah, én életem és én gyönyörűségem!” (51.)

Az égi-földi párhuzamosság másik pontja: az égi zene. „Érzette azon drága citarának hangját amaz szent szolgád is (Szent Ferenc), kit midőn nagy magassan a fák magasságáig felemelnél az erdőben, oly muzsikával legeltetted, hogy mikor halála óráján az angyalok hegedülését hallanád, a te mennyei hárfádnak szózatjához képest ugyan mintha ízetlennek tartaná amazzt, ezt mondja:

„Isten anyala, szünjél édességes hegedü hangját zengetni,
Mert ezt az gyönyörűséges éneklést szívem el nem viselheti,
Az kereszt és keresztben való feszület fülemben énekelje,
Ez mennyei lantnak gyönyörűséges szava szívemet enyhítse.” (107—8.)

A gótikus dolcea kifejezései az egész témát hangulati egységbe fogják: (Jézus) „nekünk édes nótát zendít” (104.), „tekintsd ennek az édességnek képét” (105.), „méznek édességét meggyőző édes szó” (138.), „már nemcsak a te mézzel folyó énekes szózatoddal gyönyörködtetsz . . . de a mennyei citarázásoknak pengésével is mulatoztatsz.” (107.)

Az égő szív metafora csaknem két tucatszor előfordul Hajnal könyvében, a szív megnyílása is; példa a tüzes nyíl komplex képére: „lelkemet mindaddig lövöldöztet szent szeretetednek tüzes nyilaival, valamig megjárnád és meghódultatnád magadnak.” (42.)

A könyv legjobb lapjain a *Canticum Cantícorum* jelenetsorai összekapcsolódnak a gótikus virágszimbolikával, amely itt már inkább a lírai diszítőelemek egy rétege, mint kánonikus morális jelképrendszer (egy-egy erényt, tulajdonságot a könyv különböző helyein más és más virágokhoz kapcsol): „én szeretőm és mindennemű gyönyörűségem, alá mentél a te kertedbe, az én lelkembe, a te fűszerszámos tábláid közé, a különb-különb féle, szép rendesen plántált tökéletességnek ültetési közé, hogy ott legelj, ott mulatozz, ott nyugodjál, ott liliomokat és több kedves virágokat szedegess.” (68.) „az mennyei Vőlegény virágokat hintetget; mely virágok nem egyebek, hanem a te jószágos cselekedetidnek sok és szép tökéletességi, melyekkel a Szent Lélek felékesítette a te lelkedet, tebeléd helyeztette a hitnek szederjes hyacintusát; beléd oltotta a reménységének kék violáját; beléd plántálta a szeretetnek nap után forgó sárga virágját; beléd ültette az ájtatosságának izzadó balsamumját; beléd az tisztaságnak fehér liliomját; beléd a szemérmességnek piros rózsáját; beléd a mértékletes szólásnak gyöngyvirágját; beléd a kegyességnek fodormentáját; az alázatosságnak izsópját; erősségnek szekfűjét; türesnek rozmarinját; állhatatosságnak puszpángját, több tökéletességnek gyönyörűséges virágját.” — (16—17.)

Ennél szebb sorokkal nem fejezhetnénk be mondandónkat Hajnal Mátyás imádságoskönyvéről.

A kora barokk irodalom másik misztikus ihletésű irányát Nyéki Vörös Mátyás reprezentálja. A *Dialógusban* és a *Tintinnabulum*ban kiteljesedő stílusforma, a halál, az utolsó ítélet, a pokol víziójának, a borzalmaknak láttatóan aprólékos leírása egyrészt közvetlenül a középkori vízió-nárius irodalomhoz kötődik, másrészt példát teremt a magyar barokk ezen ágának. Nyéki Vörös Mátyás nagy érdeme az is, hogy ő fedezi és fedezteti föl új fordításai révén a középkori költői nyelvet legmagasabb szintre vivő Mária-himnuszok szépségét. Máriához szóló verseiben újra hangot kap az ismert dicsérő modor, a megszokott hagyományos nyelvi alakzatokban:

„Tengernek fényes csillaga,
Üdvöz légy Krisztus szent anyja,
Szűzeknek szép szűz virágja
Mennyeeknek boldog kapuja.”⁵⁷

A *Boldog Asszonyról való ének*⁵⁸ tizenhét szakaszából tizenegy csak megszólítást tartalmaz: félszáz himnikus hangú aposztrofálás torlódik össze a versben. „Szent szeretet”, „élet anyja”, „lépés méz”, „mennyei rózsa”, „élő kenyér hordozó hajó”, „eléghetetlen lángozó csipke”, „tövis között felnőtt lilium” stb.

A barokk stílusvegyítésre is jó példa a *Tintinnabulum*, ahol a borzalmaknak erős nyelvi fantáziával megrajzolt képei között („elmetélt emlékekkel vigadoz Ágota”) felbukkan, s nem is kis súllyal a misztikus boldogság, édesség világa is. A mennyországot ilyennek látja:

„Valahová fordulsz, mindenütt boldogság,
Szépség, gyönyörűség, öröm és vigasság.
Mindenütt félnenek a drága gyémántok,
Kedvesen villognak a szép amethystok,
Égnek és ragyognak fényes hyacintok,
S csillag módon fénylő szép veres rubintok.”⁵⁹

A „jegyes misztika” megjelenése:

„Óh kimondhatatlan örömnek órája,
Melyben jegyesének vig orcáját látja,
Mézzel folyó édes beszédét hallgatja,
S szerelmének tüze szívét áthatja.”⁶⁰

A kódexekben, Bornemisznánál, Hajnalnál találtunk pontos megfeleléseket.

A barokk stílus középkorias vonásait jól érzékelteti például a fénymisztikának ilyen meg-
érzékítése egyik *magánhasználatra* (!) készült imádságában:

„Óh, fényes világosság és világoskodó szép napvilág, akitől
jön és származik minden világosság, óh tiszta világossággal
világosodó fényesség, kinek nem árthat, be sem foghat semmi
vakságos setétség, mert véghetetlen tiszta szépség. Óh dicső-
séges világosság . . .” „Óh, nagy tündökléssel fényeskedő szép
nap” . . . „Jövel én gyönyörűséges napom, én édes megváltóm, jövel
megvilágosító fényes lámpásom.”⁶¹

⁵⁷ RMKT XVII/2. 101.

⁵⁸ I. m. 129.

⁵⁹ I. m. 209.

⁶⁰ I. m. 213.

⁶¹ I. m. 444. (Jegyzetek.)

A középkori misztika vallási és nyelvi lehetőségeit az ellenreformációs katolicizmus látta meg a maga teljességében. Az általunk vizsgált stílus történetében kulcsfontosságú ez a korszak és személy szerint Hajnal Mátyás. Ekkor és nála összegeződik a gótikus misztika nyelvi hagyománya és a Balassinál kiteljesedő szerelmi líra formanyelve, melynek középkori gyökereire rámutattunk. (Hajnal és Balassi kapcsolata külön tanulmányt érdemlő téma, erre most nem térhetünk ki.)

5

A XVIII. század közepéig tartó időszakban a misztikához visszanyúló nyelvi elemek történetét három szférában követhetjük nyomon. Először a Balassira, majd Gyöngyösire, később Amadéra épülő szerelmi *közköltészetben*. Másodszor a XVII. század közepén nagy lendületet kapó *katolikus énekkultúrában*. Harmadszor a *protestáns kegyességi irodalom* legjobb alkotásaiban Petróczy Kata Szidóniánál, Bethlen Miklósnál és Bethlen Katánál.

A szerelmi költészet frazeológiája a XVI. század végétől a XVIII. század második feléig lényegében egységes és mozdulatlan. A képző szemléletben, és a metaforák nyelvi megformálásában változás, fejlődés alig mutatható ki, legfeljebb némi csiszolódás látszik. Az olykor tapasztalható újítások többnyire egyéni kezdeményezések maradnak, ritkán gazdagítják az egész költői formanyelvet. Gyöngyösi elsősorban összegező volt, nagysága ebben áll, a lírai köznyelvet kevés ponton újította meg.⁶² Tényleges mozgás a XVIII. század második felében indul meg, részben Amadé, részben Faludi a kezdeményező. Elsőnek a hangneme változik meg, s ezt követi a formanyelvi elemek lassú módosulása: a részletezés, a szétbontás, a játék lesz az uralkodó elv a költői nyelvhasználatban. Az irodalmi rokokó korszaka ez, s igazi megvalósulását majd a kollégiumi költészetből kinövő Csokonai-lírában tapasztaljuk.

A misztika kifejezőkészlete egyrészt a Balassi-átvételen keresztül, másrészt a XVII. században felvirágzó katolikus énekkultuszon keresztül érvényesíti hatását. Ezekben az évtizedekben és ebben a szerelmi tematikában kezd elnyerni végleges helyét a magyar költői nyelvben. S ami a legfontosabb, ekkor és itt kap realitásértéket.⁶³

A Mátray-kódex sorai még beillenének akármelyik misztikusan édeskedő vallásos műbe:

„Óh, kedveskedő szép mulatások,
Gyönyörűséggel folyó szép csókok,
Gyengéden való ölelgetések.”⁶⁴

Vagy az alábbi idézetek:

„Óh gyönyörűséges, ó te édességes,
Minden nádméz fölött ki vagy kellemetes.”⁶⁵
„Mert szépséged, édességed, édesített szép beszéded”⁶⁶
„Énekölvén, zöngedözvén édesden,
Zöngedözvén, énekölvén, édesden.”⁶⁷

⁶² Gyöngyösi értékeléséhez: HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban. Tanulmányok c. kötet. Bp. 1956. 72–89.

⁶³ A szerelmi költészet frazeológiájának fölbukkanásáról a vallásos irodalomban egy adatum van — az sem misztikus jellegű. Eckhardt Sándor találta meg a Kuun-kódexben Balassi „Hogy Júliára találá...” c. versét vallásossá átdolgozva:

„Reménységem nincs már nekem,
Nálad nélkül én Istenem.”

(Balassi Bálint összes művei. I. Bp. 1951. 217–18. Jegyzetek.)

⁶⁴ RMKT XVII/3. 322.

⁶⁵ I. m. 92. (Batthyányi-lt.)

⁶⁶ I. m. 103. (Teleki-ék.)

⁶⁷ I. m. 471. (Szentsei-dk.)

Amadénál már csak a szóanyag rokon, a pajkos, játékos hang csak a szerelmi költészetnek lehet tulajdona:

„Mig ismerkedtél
Addig kedveztél,
Édesen,
Kegyessen,
Édesgettél.”⁶⁸

Az erős érzelmeknek, elsősorban a szerelemnek érzéki hatásait már ki tudták fejezni kódexeink fordítói. Hajnálnál is láttunk rá szép példákat. Azonban döntő különbség az azonos nyelvi elemek funkciójának megváltozása: itt már valóságos, evilági tartalmúak ezek a kifejezések:

„Szeretet tüzetől miért lankadoztam”⁶⁹
„Ájul szívem, téged szeret”⁷⁰
„Látom testem lankadtságát,
tagjaimnak bágyadtságát.”⁷¹

Beniczky Péternél:

„Ez az az ékesség, kerti gyönyörűség,
Mellyért szívem most bágyad”⁷²

Gyöngyösinél:

„Melynek forrójában minden tagom lankad”⁷³

Amade Lászlónál:

„Most bágyadok hullok,
Lankadok s borulok
Mert érted epedek,
Égek és szenvedek.”⁷⁴

Ugyanő:

„Alkalmas tűz,
Mellytől elájultam,
És majd elolvadtam,
Szerelmedért
Hevitett,
Epesztett.”⁷⁵

⁶⁸ „Azt nem reméltem...” Várkonyi báró Amade László versei. Kiad.: Négyesy László. Bp. 1892. 115.

⁶⁹ Szádeczky: Miscellánia. Sajtó alá rend.: VARGA IMRE. Bp. 1955. 31.

⁷⁰ I. m. 65.

⁷¹ I. m. 68.

⁷² „Vélekedés az ékességről, amely tulajdoníttatik a rózsának.” Magyar költők XVII. század. Összeállította: JENEI FERENC. Bp. 1956. 215.

⁷³ Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre. Összes költeményei I. köt. Közzéteszi: BADICS FERENC. Bp. 1914. 259.

⁷⁴ „Bár tied a diadalom...” Id. kiadás 214.

⁷⁵ „Ámbár égek...” Uo. 97.

A *Canticum Canticorum* jellegzetes kifejezései fölbukkanak a névtelen szerelmi közköltészetben is:

„Hintsetek lábunk alá rózsát, kegyes nimfák,
Mert egybe hanyatlottak, két ékes pálmafák”⁷⁶

Az égő szív, a szerelem tüzeinek fellobbanása, a szív megnyílása stb. alapvető, szinte kötelező kellékévé vált a lassan hatalmas tömegűvé duzzadó szerelmi költészetnek. Egyforma gyakorisággal élnek vele a névtelen énekszerzők és a neves költők, Eszterházy Pál, Zrínyi, Gyöngyösi. Példák tucatjait lehetne idézni minden motívumhoz.

A jelzőhalmazás is jellemző tulajdona volt a gótika irodalmának. A jelzőornamentika nem hiányzik a szerelmi költészetből sem, noha ilyen bőségével ritkán találkozunk szerelmes költeményben, óhatatlanul a középkori vallásos dicséretnek naiv halmazását juttatja eszünkbe:

„Karcu, magas, szép termetű, ékes jó szava,
Rózsá színű tekintetű, ékes szép karja,
Engem éleszt rózsá színű piros orcája,
Kebelében megbimbózott két arany alma”⁷⁷

Befejezésül vessünk még egy pillantást a szerelmi líra legközkeletűbb képanyagára, a virág-szimbolikára. Természetesen a virágok nagy szerepét líránk fejlődésének ezen szakaszában sem magyarázhatjuk csupán a misztikus formanyelv kisugárzásával. A hagyományok más csatornákon át, más forrásvidékekről is gazdagították XVII–XVIII. századi szerelmi költészetünket (az antikvitás költői öröksége lassan iskolai anyaggá válik; a leszálló reneszánsz stíluslemek; a feltehető népköltészeti formakincs alakító ereje stb.). Nem jelentéktelen tényező a barokk főúri udvarok virágkultusza sem — ez lép a „természet” helyébe. Jellemző megnyilvánulása a barokk látványosságnak, a „látható világ” barokkos igényének Eszterházy Pál egyik verse, amelyben több, mint 20 virágfajtát énekelt meg.⁷⁸

Mindezek mellett meg kell látnunk a szerepét a misztika ilyen irányú hagyományainak is. A kolostori forma- és képörökség a katolikus templomi éneklés révén játszott bele ebbe a folyamatba. Pl. Nyéki Vörös Mátyásnak *Az irgalmas kedvű, szeplőtelen szép szűz Mária*hoz c. misztikus dicséretéből egy strófát megtaláltak a székelőföldi folklórban — a vallásos motívum világivá fordításával (kiemelt mondat):

„Te szép liliomszál, kitől *kegyelme* száll
minden *testre ez földön*,
s kinek drága kerte önte világ szerte
drága illatot . . .”⁷⁹

A XVII. században a névtelen versszerzőknél szilárdulnak meg a későbbi népköltészet — és nem kis mértékben a műköltészet — legfontosabb fordulatai, sémái. A Mária-hoz, Jézushoz szóló dicséretnek „virág-aposztrófja” és a szerelmi költészetben a „virágom”, „rózsám”, „vio-

⁷⁶ RMKT XVII/3. 238. (Solymosi-ék.)

⁷⁷ I. m. 243. (Vásárhelyi-dk.)

⁷⁸ „Egy kis karvol madárról való táncének” ItK 1892. 133–34. Az „Égi madarakról való versek”-ben majdnem 50 madár neve szerepel. (Ennek a modornak és versépítő szemléletnek egyik korábbi példája „Az sönak dicséretéről való magyar rythmusok” Szentmártoni Bodó Jánostól. Egyes strófái ornitológiai értekezésnek is beillenek.)

⁷⁹ RMKT XVII/2. 109 és Jegyzetek. A XVII. századi szerelmi közköltészet egyes darabjainak folklorizációjáról az RMKT XVII/3. kötetének jegyzetei tudósítanak. A XIX. és XX. században lejegyzett népköltészeti alkotások formakészletének egyik fontos vonulata középkori-misztikus eredetű.

lám” megszólítások között a kapcsolat letagadhatatlan: Petőfiig nélkülözhetetlen költői fogás. A lírának ebben a vonulatában szinte nincs olyan vers, amelyikben a virág valamilyen funkcióban ne szerepelne. Nyíltan megfogalmazott jelképes értelmet ritkán kapnak („Tüzes veres rózsza szerelmünket jegyzi”).⁸⁰ Jelentőségük sokkal nagyobb: a szerelem érzését megjelenítő hasonlatok, metaforák szinte kizárólagos elemei, a szerelmi líra legfontosabb valóságfedezete.

„Áll előttem egy virágszál,
Örvendtes liliomszál,
Kis kertemben szép virágszál,
Ki előttem ékessen áll.
Kis kertemben szép virágok,
Illatoznak liliomok,
És tündöklő piros rózsák,
Gyönyörűséges violák.”⁸¹

A misztikus érzelmiség és stílus továbbhagyományozása és terjesztése a katolicizmusnak szinte hivatalos programja lesz a XVII. századtól kezdve. Eszterházy Pál Mária-kultuszt tápláló könyvei (1690, 1698, Tarnóczy István: *Titkos értelmű rózsája* (1676), Illyés András művei (1680–1700), a *Jóillatú rózsakert* (1734) után egyre nagyobb számmal jelennek meg a dús középkori örökséget hordozó kegyességi művek. A XVIII. század közepétől kezdve már messze lemaradnak a kor irodalmának fő irányaitól, alakító hatásukat az egyes életművekben legfőlegbb mikrofilológiai vizsgálat deríthetné ki.

Sokkal fontosabb szerepe van a XVII. század közepén föllendülő katolikus egyházi énekesirodalomnak és általában a katolikus lírának. A misztika stílusának beépüléséről a nyelvi köztudatba ezeknek a műveknek lapozgatása győzhet meg bennünket, hiszen elterjedtségük révén nyelvművelő erejük föltűnő a Bibliáét is.

Az első magyar nyomtatásban megjelent kottás katolikus énekeskönyv a *Cantus Catholici* (1651) és bővített kiadásai tartalmának nagy része középkori anyag, de az újonnan készült fordítások sem térnek el hangulatukban a hagyományosaktól. A gótikus édeskedésre jó példa a „Dulcis Jésu, dulce Nomen”⁸² kezdetű vers, ahol 3 strófa összesen 46 szavából 17 ezen jelzőkből áll: édes, kedves, kegyes, ékes, fényes, szép, ízes, mézes. Vagy a gyermek Jézust ringató altatódal:

„Aludj szépség és ékesség, mennyből cseppent édesség
Aludj ajándékot adok, majd lépes mézet hozok.”⁸³

A Mária-himnuszok és litániák nagyon kevés újdonsággal tűzdelik meg a szokványos felsoroló, magasztaló dicséreteket.

„Ez szeretet mennyből szállott, csontom velejéig hatott
Felgyulasztott és lebagyasztott . . . —
. . . — Hogy már szívem majd ellankadt,
Erő bennem alig maradt.”⁸⁴

⁸⁰ RMKT XVII/3. 112.

⁸¹ I. m. 154. (Komáromi-ék.)

⁸² (Szelepcsényi György:) *Cantus Catholici*. 1675., 1703. Új kiadása: MIR 39. (Kiadja RAFFAELLI R. RAFAELA.) 58. L.: ALSZEGHY ZSOLT: A XVII. század. Bp. 1935.

⁸³ (Kisdi Benedek:) *Cantus Catholici*. 1651. II. MIR 38. 296.

⁸⁴ U. a. I. MIR 35. 133–34.

Ezek a kifejezések még versenyre kelhetnek a szerelmi líra hasonló helyeivel, de amíg a szerelmi líra a megújulás felé halad, a katolikus énekköltészet nem tud túllépni önmagán, és lényegében máig ismételteti ezt a hangot.

A katolikus gyülekezeti éneklés mellett figyelmet érdemlő termékek a személyes vallásosság megnyilatkozásai is. A század közepének legszebb Mária-himnuszát irodalmunk legsötétebb figurája, Listius László írja, de ez a barokk korban nem volt olyan kirívó jelenség.⁸⁵

A katolikus barokk misztika utolsó magas szintű terméke Gyöngyösi *Rózsakoszorúja* (1689), mely csak a témáját merítette idegen (német jezsuita) forrásokból, kifejezőeszközei, objektív lírai anyaga a magyar nyelvi hagyományok nagyszerű újraidézése. A gótikának a Mária-kultuszban kifejeződő erotikája kel itt újra életre a barokk hevület és a költői tehetség szép egymásra-utalásában.

„Óh, mely gyönyörű illatja,
Mely ragyogó ruházatja,
Lelke éppen fényesség;
Lépési óh mely ékesek,
Mozdulatai mely kedvesek
Mindene gyönyörűség.”⁸⁶
Drága kincsem, szép Jézusom,
Gyöngyvirágom, Nárcisszusom.”⁸⁷

Ezek a sorok szinte szó szerint megtalálhatók egy névtelen költő hatvan év múlva írt *szerelmes* versében:

„Gyöngyöm, gyöngyvirágom, rózsám, nárcisszusom.”⁸⁸

A gáláns Amade egyik költeményében a XVIII. század közepén még friss, eleven a misztikus szerelem leírása, noha átéltségében erősen kételkedhetünk.

„Hadd lankadjak és olvadjak
Éretted én szerelmem,
Én mennyei jegyesem”⁸⁹

Végül lássunk még egy példát Faluditól:

„Jézus szívem szép szerelme
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedett.”⁹⁰

Nem önálló mű, egy régi katolikus ének átdolgozása. Ez a tény és Faludi lírai életművének jellege is arra mutat, hogy az ilyen misztikus emlékek már a líra periférikusabb tájaira csúsztak.

⁸⁵ „A boldogságos szűz Máriához Magyarország patronájához”. Magyar költők XVII. század. Összeállította: JENAI FERENC. Bp. 1956. 263–65.

⁸⁶ Gyöngyösi István összes költeményei III. Bp. 1935. Közzéteszi: BADIĆ FERENC. 88.

⁸⁷ I. m. 48.

⁸⁸ Virágénekek és mulatónóták. Összeállította: STOLL BÉLA. Bp. 1956. 201.

⁸⁹ „Hadd lankadjak...” Id. kiadás 400.

⁹⁰ „Az Úr Jézushoz” Régi magyar költészet II. Kiad.: FERENCZI ZOLTÁN. Remekírók Képes Könyvtára. é. n. 39.

A XVII. század végén a vallási ortodoxia ellenhatásaként a protestáns táborban is megnő az igény a befelé forduló, személyesebb, érzékenyebb hitélet után. A pietizmus központi hitelve, a Krisztussal való egység bensőséges gondolata jellegében és hangulatában nem áll távol a misztika „Unio cum Deo” eszméjétől. Nem meglepő hát, hogy az új protestáns kegyesség stílusa is rokon a katolikus misztikával. A század fordulóján Petrőczy Kata Szidónia lírájában, a *Zöngedező mennyei kar* (1696) c. nagy gyűjteményében, Bethlen Miklós imádságaiban és Ráday Pál *Lelki hódulásában* (1710), majd a XVIII. század közepén az önfeledségig rajongó Bethlen Katánál is kimutathatók a katolikus misztika kírlelte nyelvi alakzatok. Petrőczy Kata egy versszaka:

„Adj gyökeres hitet, égő szeretetet
Ki által bűn ruháját
Rólam levehessem' s tőled elnyerhessem,
üdvösség koronáját...”⁹¹

Az „égő szeretet”, „a bűn ruhája”, „az üdvösség koronája” a misztikus köznyelv alapkifejezései közé tartozik.

„Üdvöz légy jó Jézus, egyetlen szerelmem”⁹²
„Drágalátos Jézus, csak tenéked éljek”⁹³
„Jézus életem virága”⁹⁴

Ezek a kifejezések is egyenesági leszármazottai a gótikus nyelvi formáknak.

Bethlen Miklós fogságban írt imádságai egyikében olvassuk ezeket a misztikus ihletésű sorokat:

„Csudálatos szózat vagy sugallás által a te dicsőséges jelenésedről nékem hírt adál” . . . „elmémet felülmuló irgalmas kegyelmes szelidség, édesség, gyönyörűséggel mondád.”⁹⁵

Unokahúga, az „árva” Bethlen Kata magányos szenvedéseinek pillanataiban a révület állapotáig is eljut, mint a középkori beginák lelkiismeretesebbjei:

„Óh, édes jó Istenem, vajha tehetném én egészen magamat teneked hálaadó áldozattá, vajha megemészteném én egészen a te szerelmednek tüztől...”⁹⁶

A hivatalos református egyház nem azonosult az ilyen rajongással. Templomi énekeinek javát továbbra is a zsoltárok, zsoltári dicsérek teszik ki. A puritánuságot következetesen megvalósították az énekek stílusában is. Jellemző példáját láthatjuk az egyik hivatalos „Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyvben” — inkább illusztrálva, mint bizonyítva az elmondottakat. A *Dies est laetitiae* kezdetű himnusz népszerű volt már a magyar középkorban is. A *Winkler-kódex* így fordítja egyik részletét:

„Isten fia szíletik,
Tiszta nemes szíztől,
Miként róza liliumtól
természet csodája.”⁹⁷

⁹¹ „Elbágyadt lelkeknek...” Magyar költők XVII. század. 351.

⁹² „Vers! Vers!” Petrőczy Kata Szidónia versei. Közl. HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF. ItK 1915. 198.

⁹³ „Panaszolkodásimnak sok inségébül...” Uo. 450.

⁹⁴ Az „Oh, Jesu Christ, mein Lebenslicht...” kezdetű ének fordítása. Uo. 456.

⁹⁵ Bethlen Miklós önéletírása. Kiad.: V. WINDISCH ÉVA. Bp. 1955. II. 171–73.

⁹⁶ Bethlen Kata önéletírása. Kiad.: SÜKÖSD MIHÁLY. Bp. 1963. 159. (A „Védelmes erő” c. művéből.)

⁹⁷ RMKT 1. (II. kiadás) 421.

A vers föllelhető Telegdi Miklós 1577-es gyűjteményében, bekerült az 1651-es *Cantus Catholicus* is. A XVIII. században a reformátusok is alkalmasnak találták a gyülekezeti énekzés céljára, bevették a kötetbe, de a strófa egyetlen költői sorát, a szép misztikus virághasonlatot elhagyták belőle.

6

A XVIII. század utolsó harmada a leszálló barokk és a népiesség találkozásának, a magyaros rokokónak az időszaka. A kor közköltészetének legfontosabb, a líratörténeti folyamatokat leginkább jelző rétege a kollégiumi verstermés. A Debrecenben és másutt összeállított melodiáriumok, kéziratok verseskönyvek anyaga heterogén: híven jelzi az *élő* lírai formák széles skáláját. A középkor óta ismert misztikus-vallásos fordulatok, a hagyományos-barokkos poétai képletek és a népiel már kapcsolatot mutató darabok egyaránt megtalálhatók bennük. Az „*Óh kimondhatatlan . . .*” kezdetű vers még az archaikus vallásos stílusmezőből való:

„Örülj lelkem, hogy itt lehetsz
A vendégekkel bemehetsz
Völegényed házába.”⁹⁸

A szív ostromlásának középkori-misztikus, a reneszánsz idején is oly kedvelt képére szintén lelünk példát, szerelmes és vallásos költeményekben egyaránt:

„Egy hatalmasság vijja szívem várát,
Sáncaival körülvette határát,
Vénus az, a szerelem királynéja . . .”⁹⁹

Istenes tematikában:

„A vérengző ellenség vijja lelkem várát.”¹⁰⁰

Vagy:

„. . . ne légy halál prédája,
amely lelked várát vijja.”¹⁰¹

Csokonai fellépésének ideje, a század utolsó évtizede felé haladva egyre erősebben látszik kibontakozni az új ízlés, amely Amade és Faludi kezdeményei után a névtelen diákszerzők verseiben érelődött meg. A legfőbb formatörténeti újdonság a hagyományos — már a középkori kódexekben is használt — képek fölbontása, továbbvitele, kibővítése. (A rokokó is manierista korszak!) A változás kezdeti bizonytalanságát suta, groteszk megoldások jelzik:

„A lobogó szerelem tüzet rakott bennem,
Venus csupasz fia mindég fujkálja . . .”¹⁰²

A rokokó másik jellemző vonása a köznapiság, az alkalmi jelleg hangsúlyozása:

„Igen is mert a nyíl Cupidó kezéből
Kiment, vagy Marjai Erzsébet szeméből.”¹⁰³

⁹⁸ A XVIII. század magyar dallamai. Kiad.: BARTHA DÉNES. Bp. 1935. 257.

⁹⁹ I. m. 91.

¹⁰⁰ I. m. 271.

¹⁰¹ I. m. 269.

¹⁰² I. m. 197. (Ennyi maradt fenn a versből.)

¹⁰³ BÁN IMRE — JULOW VIKTOR: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 71.

Ugyanezt példázza Csokonai-idézetünk egy halotti búcsúztatóból. A profánnak látszó szójákban már nehéz megírni a gótikus fénymisztika hagyományos nyelvi elemeit:

„Egyedül a Jézus s a mennyország fényes,
Melytől fényesedik az idezárt Fényes.”
(*Szomorú versek*)

Kovács József (a „rimkovács”) Csokonai halálára írt versében egy jelző csúsztatja át a fordulatot a korszerűtlen középkorias barokkból a rokokó világba:

„Hozzá hasonlíthatatlan bájos ékességed...”¹⁰⁴

A „méz” és a „méreg” ellentétének egy metaforába ötvözése régi találmány, Gyöngyösi vagy egy tucatszor használja; a méhek mézének és fullánkjának ellentétét a magyar líra számára már Balassi fölfedezte (*Ad apes*). A rokokó újra észreveszi a lírai lehetőséget, de ami korábban csak egy metafora vagy hasonlat volt, az most önálló verstéma lesz (*Ámor és a Méhek*).¹⁰⁵ Az ötlet — a méhek Ámor tegzébe viszik véletlenül mézüket — jellegzetesen rokokó-ízű, kibontása pedig kitűnő példája a kor divatos versépítésének.

A részletező, aprózó lírai technika megváltoztatja a versek hangnemt is: a középkori gyökerű „édesség” édeskedéssé válik, a dicséretből becézés, a rózsából, a misztika egytemes érvényű jelképéből rózsácska lesz (pl. Csokonai: *Quem dii oderunt, praeceptorem fecerunt*).

A köznyelvbe belerögződött szóképek, alakzatok megváltoztatásának, felfrissítésének képessége objektív kritériuma a költői nagyságnak. Régi irodalmunkban Balassi mellett egyedül Csokonai volt képes meglátni a költői nyelv elkoptatott frázisaiban az új esztétikum lehetőségét. Az évszázados sémák egy-egy jelző betoldásával, szórendi módosítással, szinonimacserével is megújíthatók. Csokonainál mindezekre találni példát: fő stilisztikai újdonsága azonban a szóképek egybeillesztése, kontaminálása. A háromszáz éves használatban elhalt nyelvi elemekbe főképp így módon lehelte újra életet.

A „szem” és a „nyíl”, a „szem” és a „tűz” összefogása régi költői találmány:

„Ti, Páphison nyitott, kacér
Tekintetű leányok!
Ti minket édes izletű
Nyilakkal öldököltök. —”
(*Édes rabság*)

„... ráncsillámlott Rózi szempillája,
S tüzétől felgyulladt az Ámor fáklyája.”
(*A dél*)

Am a három motívum egybeolvasztva — ez Csokonai leleménye — újra stilisztikai töltöt kap:

„Ah e két kacsintó szem
Szerelmes fáklyájában
Hordod te a nyílas istent magában...”
(*Dalok az Endymionból*)

A képi sűrítés legszélsőbb lehetőségére a Dorottya ad példát:

„Szemnyilak, csókcsákány, mosolygás-fringia” (III. könyv)

¹⁰⁴ I. m. 98.

¹⁰⁵ ItK 1935. 179–80. Közzéteszi: GÁLOS REZSŐ.

A befejezésül idézendő Csokonai-sorok nyelvi alapszöveve nagyon régi, nincs olyan elemük, amelyet ne mutathatnánk ki a kódexek óta a magyar költészetben:

„E gyönyörű zengést nem fogják himezni többé
A madarak . . .”

(*Daphne*)

„A hangok virággá válnak
Mosolygó ajakidon,
A virágok hangicsáinak
Teremtő ujjaidon.”

(*A muzsikáló szépség*)

„Édes mézharmattal kecsgetet
A nyíló rózsá ajakán.”

(*A bátorlalan szerelmes*)

Kora költői formanyelvének legmagasabb szintjét is meg tudta emelni Csokonai ezekben a mondatokban. Az effajta vizsgálat fényében látszik csak, hogy tehetsége és nyelvvformáló ereje csupán a fordulatok alakításában, egybeszerzésében, és összeötvöztetésében munkálhatott: a képek, a költői szavak, a nyelvi forma elemei adottak voltak.

Csokonai korában vált véglegessé a misztikára jellemző, pontosabban az első magyar nyelvű megfogalmazást ott elnyerő szóképek és más költői eszközök beépülése a magyar líra nyelvébe. A XVII. század szerelmi költészetében még gyakran érződik a közvetlen vallásos ihletés. Csokonai korában, főleg az ő verseiben már nem. Három évszázadnak kellett eltelténie ahhoz, hogy a kódexek nyelvi kincsei levessenek magukról minden misztikus, valóságidegen hangulatot, és a magyar költői stílus mozdíthatatlan tartópilléreivé váljanak.

Károly Alexa

LES ÉLÉMENTS STYLISTIQUES DE LA MYSTIQUE DANS L'ANCIENNE LANGUE POÉTIQUE HONGROISE

La première phase de l'évolution du style poétique hongroise se rattache à la religiosité de la mystique. C'est grâce à son caractère éminemment sentimental que cette tendance de la religiosité médiévale pouvait créer les éléments stylistiques qui deviendront plus tard les expressions fondamentales de la poésie lyrique amoureuse. Dans les anciens manuscrits des XVe et XVIe siècles, on trouve en grand nombre des métaphores, des adjectifs et d'autres ornements poétiques qui survivent sous une forme inchangée jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, jusqu'à Mihály Csokonai Vitéz. C'est dans la poésie lyrique de Balassi, à l'époque de la renaissance, qu'apparaît pour la première fois ce trésor de formes mystiques dans un sujet galant-mondain. L'une des XVIIe et XVIIIe siècles est de même d'origine médiévale-mystique (p. ex. le symbole des fleurs). — La grande génération du catholicisme de la contre-réforme — Péter Pázmány et son cercle — a fait revivre à un haut niveau les traditions de la langue du moyen-âge, dans la période maniériste-prébaroque. Le livre d'heures de Mátyás Hajnal est l'oeuvre pieuse la plus importante sous ce rapport. La poésie de chant catholique ecclésiastique qui se codifie au milieu du XVIIe siècle suit la même voie. La dernière création de valeur de la mystique catholique est la Couronne de Roses d'István Gyöngyösi, mais à cette époque elle a déjà dans la religiosité protestante aussi, chez Kata Petrőczy, Miklós Bethlen et plus tard chez Kata Bethlen, un rôle important. C'est au milieu du XVIIIe siècle que les éléments de style poétiques qui peuvent être ramenés à la mystique des anciens manuscrits, se changent d'une manière décisive. Les images se décomposent, les adjectifs reçoivent un sens nouveau dans l'esprit du rococo, elles s'éloignent complètement des sources médiévales. C'est dans la poésie lyrique de Mihály Csokonai Vitéz qu'elles deviennent les éléments constitutifs inaliénables du style poétique hongrois.

EMLÉKIRAT ÉS ANEKDOTA

A XVII. és XVIII. századi memoáriróadalom a széppróza fejlődésében igen gazdag, de még kellően feltáratlan terület. A hosszú ideig kéziratban maradt emlékiratokat az irodalomtörténet Európa-szerte jóval később vehette csak számításba, mint az egyéb, egyidejűleg megjelent prózai alkotásokat. Ekkor sem mutatott rá azonban kellően azokra a műfaji összefüggésekre, amelyeknek egymásra hatása folytán maradandó értékű művek születtek. A jelen tanulmány e műfaji problémakörnek nem átfogó vizsgálatát kívánja adni, hanem annak csupán egyik, de a magyar próza alakulásában különösen lényeges mozzanatát, az emlékirásból kinövő anekdotikus előadásmód történeti fejlődését tárgyalja. Az anekdota műforma a XVII—XVIII. század fordulóján még a szó eredeti jelentése szerint tölti be funkcióját: mint kiadatlan-kiadhatatlan újdonság, különös eset, érdekes történet, a való életből vett intimitás stb. kap helyet az emlékiratokban. Az anekdota századokon át nagyon hajlékony és simulékony, igen alkalmazkodó műfajnak bizonyult. Akár a nemzetközi vándoranekdota, akár az eredeti anekdota — mint a novella előképe — egyaránt különböző műfajokhoz illeszkedett, a folklórral bonyolult kölcsönhatásban olyan gazdag hagyományt mentett át, amely a modern széppróza kialakulásához — hol előbb hol utóbb — mindenütt hozzájárult.

Az európai irodalomban a memoárok szinte mindenütt az anekdotikus elemek jelenlétével jártak együtt. A francia memoárok például mind kezdetleges formáikban, mind pedig klasszikus alkotásaikban híven őrzik azt a hagyományt, hogy a közéleti, politikai cselekmények rajzát ki kell egészíteni az ember mindenféle megnyilvánulásával, s ezen belül elsősorban a magánéletek epizódjaival. Egy Tallemant des Réaux emlékiratába ékelt kitérők már a Historiettes szerzőjét jelzik; egy Pierre de l'Estoile vagy egy Blaise de Monluc munkája pedig egyenesen az emlékirat és anekdota egymásba fonódását testesíti meg; de a legnagyobbak is, mint Cardinal de Retz vagy Saint-Simon, bőven élnek ilyen betétekkel, sőt szenvedéllyel keresik kortársaik „kiadhatatlan”, intim dolgait, mégha műveiket egészében az elemző okfejtés jellemzi is. További szerzőknél, mint például Brantome abbénál már igen jellemző vonás, hogy memoárja a nemesi társaság életének anekdotikus feldolgozását adja. Bussi-Rabutin emlékirata meg éppen valóságos anekdotagyűjteménnyé válik a kor helyenként botrányos magánéletét festve. — Hasonló képet kapunk az angol memoárról is, ahol például Samuel Pepys emlékirása ugyan csak az anekdotával élő emlékezés-prózát formálja meg. A lengyel irodalomban elég csak Jan Chryzostom Pasek kitűnő emlékiratára utalnunk, hol igen érzékeny reagálást tapasztalhatunk a mindennapos élet anekdotikus epizódjai iránt. Az orosz Avacum-életrajz anekdotikus kitérői közismertek. A cseh, a szlovák, a délszláv és a román irodalom kellően még nem kutatott anyagában sem különböző helyzettel találjuk szemben magunkat, miként illetékes kutatók erre felhívták a figyelmet.¹

¹ Az európai memoár és anekdota témához: RAYMOND QUENEAU: (Sous la direction de) Encyclopédie de la Pléiade. Histoire des littératures. III. Les mémorialistes 46.; ETIEMBLE: Le roman et la prose. 831—869. Prosateurs au XVIIIe siècle. Paris 1958. 2058. — DOBOSSY LÁSZLÓ: A francia irodalom története I. 77. 127., 287. Bp. 1963. — BAJOMI LÁZAR ENDRE:

Más kérdés, hogy a különböző népek irodalmában az emlékirat és anekdota együttese milyen perspektívában tud alapul szolgálni a széppróza további fejlődéséhez. Mindenképpen bonyolult kérdés ez, de annyi bizonyos, hogy a polgári fejlődésben előbbre lévő nyugat-európai népeknél, ahol a reneszánsz már bizonyos mértékig beépítette az anekdotát a magas irodalomba (pl. Boccaccio, Rabelais), ott aligha lehet olyan későbbi anekdotai hatásról szólnunk, mint a közép- és kelet-európai országokban. Franciaországban például az anekdota viszonylag gyorsan s átmeneti formák nélkül beépült egyrészt a maga szűkreszabott helyén a modern novella- és regényirodalomba, másrészt perifériára szorult s a marginális irodalom része lett, anekdotagyűjteményekben határolódott el már a XVIII. század korai szakaszán. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a reneszánsznak a szépprózában hozott gyengébb kezdeményeit egy hosszúra nyúlt refeudalizált folyamat erőteljesen visszaszorította, s csak most, a XVIII. századra érett meg a helyzet a polgári széppróza, s benne a kisepika újabb fellendüléséhez. Ebben a periódusban pedig az emlékirásból kinövő eredeti anekdotának az élőszóbeli anekdotával egyetemben még hosszabb időn keresztül fontos, előrevivő szerepe lehetett. Ezt a folyamatot tárgyaljuk a következőkben.²

1. Az emlékirat és az anekdota egysége

A XVII. századi magyar memoárirodalom a fejlődés különböző stádiumán ment keresztül. A kezdetleges műformák (naplók, beszámolók, diáriumok stb.) mellett létrejöttek a nagyobb, reprezentatív munkák is, az önéletírás, a mentség és a vallomás. Ezeknek az írásoknak kiváltó okai között elsősorban tartjuk számon, hogy a nagy történelmi eseményekben tevékenyen résztvevő ember és író a válságos idők forгатagában beszámolni kényszerül, s maga is elszámolni akar tevékenységéről az országos ügyekben játszott szerepéről. Teszi ezt esetenként hol kortársai, hol az utókor, hol pedig az isten előtti igazolás céljából. Témáját az első fokozatban döntően a történelmi látásmód, továbbá az önigazolás szándéka, az „igazsághoz” ragaszkodás határozza meg, még akkor is, ha mindez egyéni vallomás volt az életéről, s egyéni állásfoglalás volt a történelmi személyekkel és eseményekkel kapcsolatosan. A főtémától eltávolodó anekdotikus epizódokat ez a forma alig engedi meg, inkább az elemző, nagykoncepcióban rendezett próza alapvonásait formálja meg.³

Rabelais. Bp. 1959. 14–20. — GIOVANNI GETTO: La nouvelle italienne. Actes de Montauban, Toulouse 1965. 53–85. — ILLÉS ENDRE: Különvélemény az anekdotáról. Élet és irodalom 1968. 51. sz. 7. — V. V. KOZSINOV: A regény keletkezése. Moszkva 1963. 439. — FRIDLENDER szerk.: Isztorija ruzkovo romana. Moszkva 1962. — V. SKLOVSKIJ: A széppróza. Bp. 1963. — A. N. VESZELOVSKIJ: Boccaccio környezete és kortársai. V. Moszkva 1882. — KOVÁCS ENDRE: A lengyel irodalom története. Bp. 1960. — ANTOINE ADAM, GEORGES LERMINIER, EDUARD MOROT-SIR: La littérature française. Paris 1967. I. 136. (RAYMOND LEBÈQUE-től a Memorialistes. c. fejezet) — SZIKLAY LÁSZLÓ: Hozzájárulása a XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának tárgyában rendezett vitában, SZAUDER JÓZSEF előadásához. ItK 1969. 163.

² A jelen tanulmány egy nagyobb munka része, mely utóbbi a maga helyén behatóan tárgyalja az anekdota és az anekdotikus elbeszélés fogalmát. Ezúttal csak az idevezető utat vizsgálja.

³ A hazai emlékiratokhoz általában: KEMÉNY KATALIN: Erdélyi emlékirók. Cluj-Kolozsvár 1932. — MÁTÉ KÁROLY: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva 1926. — ROMANEZ MIHÁLY: A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig. A Nagyvárad Áll. Gimnázium Értesítője, 1880. — Továbbá: TOLNAI GÁBOR: Erdély változása. Bevezető az Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók) VII. kötetéhez. Bp. 1942. V.–XX. — *uő.*: Bethlen Miklós. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 42–68. — *uő.*: Die Reisen József Telekis, Acta Litteraria VII. 1–2. 1965. — *uő.*: A magyar felvilágosodás előzményei. Akadémiai felolvasás Bp. 1952. — *uő.*: A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom. (A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Az irodalomtörténeti kongresszus vitái) Bp. 1956. 15–50. — GYENIS VILMOS: Emlékirat és parasztkrónika. ItK 1965. 152–171. *uő.*: Hermányi Dienes József és Kemény János önéletírása. ItK. 1962. 75–77.

Fokozatosan az egyéni szemlélet előtérbe kerülése folytán a művek történelmi köntösén egyre inkább átüt az irodalmi szándék; az emlékiró már nem annyira az eseményekről, mint inkább azoknak az egyént formáló hatásairól számol be, s mintegy szubjektív szemlélettel ad képet korának eseményeiről, létrehozva az elemző, lírai áttétellel élő széppróza értékes hagyományát. A még mind ez ideig nagyjából csak országos témakörbe és ennek szubjektív felfogású ábrázolásába azonban már egyre inkább, egyre sürűbben és sikerültebben ékelődnek be azok a kitérők és epizódok, amelyek az ember magánéletének, mindennapjainak kicsiny dolgaival foglalkoznak. Ez a témakör alapot adott a kisepikai formák megszületéséhez. Az ekkor létrejövő szépprózai betéteket, „szigeteket,” anekdotikus részeket már joggal a polgári jellegű próza közvetlen, de még elszigetelten jelentkező megnyilvánulásainak foghatjuk fel.

Az emlékirat-irodalom XVII. századi szakaszában békésen megfér és együtt fejlődik ennek az irodalmiságnak két fontos, szépprózánk további alakulását jellegzetesen meghatározó irányzata: egyfelől a gondolati és lelki elemzést alapul vevő, történeti és politikai mondanivalóval telített, legtöbbször szubjektív, lírai áttételekkel dolgozó irányzat, másfelől a magyar prózában olyannyira hagyományossá vált és túlsúlyba is került, anekdotikus elemekkel élő, részben közvetlen, realiztikus tendenciákat kifejező irányzat. A XVII. századi szakaszra még általános érvényűnek az első irányzatot tekinthetjük, mert csak ezen belül, szétszórta és alkalomszerűen kapnak helyet a jelenetszerű, az élőbeszédre vagy párbeszédre épülő anekdotikus kitérők, és egészében sem egy Kemény János, sem egy Bethlen Miklós nem elsősorban az anekdota módszerével fejezik ki koruknak valóságát, noha mint látni fogjuk, műveikben azt is magas szinten és nem is kis mértékben alkalmazzák.

Az anekdotikus kitérők emlékirásszerű munkákba illeszkedése már igen korán a műfaj születésével egyidejűleg megkezdődik. E tekintetben a példákkal, szemléltető történetekkel élő prédikációs irodalom hatása kétségtelen. A XVI. századi széppróza születésében is fontos szerepe van a közkézben forgó kisepikai elemeknek. Elég csak a Bornemisza Péter *Postilláiban* felhalmozódó, életből vett, kis prózai egységekre emlékeztetni, vagy Heltai Gáspárnak anekdotikus betétjeire utalni, amikor Bonfini művét magyarítva a mindennapok és a magánélet világát állítja szembe a nagy történeti eseményekkel. Már Szenci Molnár Albert *Naptójában* is jelentkezik ez az igény, bár bonyolult összefüggésekben kötődik a szubjektív lírai elemekhez. Szepsi Csombor Márton útibeszámoló-naplónak is felfogható művében tipikus meggyökeresedést tapasztaljuk az anekdotikus kitérők gyakorlatának. Nyomról nyomra követhető ebben az írásban, hogy a „tudományos” igénnyel munkához kezdő szerző hogyan merül el egyre jobban magánéletének, utazási élményeinek érdekes kitérőiben, kezdve a kezdetleges személyes benyomások, esetek rögzítésétől egészen a bonyolított, kalandos kisepikai részekig. Munkájának a külföldi országokról beszámoló egységes tendenciáját már-már szétfeszítik az itt is, ott is beékelődő, önmagára mutató, apró, nem éppen a nagy célt szolgáló történetek.

Kemény János pregnáns megvalósítója a fentiekben említett emlékirói módszer kettősségének. Maga is elhatárolja írásának apró anekdotikus kitérőit, a zárójeles eseteket, az általa „derék dolgok”-nak nevezett történeti távlatú egésztől. Ennek ellenére rendszeresen egyik területről a másikra tér, amely megoldással a mai olvasó számára is élménykeltő hatású. Ami az anekdotikus oldalt illeti, elmondhatjuk, hogy szereti az apró, kerek történeteket, s ahol csak lehetséges, a jelenetekre bontást alkalmazza. Lépten-nyomon kicsiny, magánéletbeli, hétköznapi emlékeket és élményeket idéz fel. Az előforduló személyek bemutatásában is az anekdotikus jelenetszerűséget kedveli; egy-egy alakjának jellemzése hosszabb-rövidebb kitérőt jelent, s portrérajzoló képessége nemcsak a kiemelkedő alakok (mint pl. Bethlen Gábor) bemutatásában tűnik ki, ami egyébként is sokkal több az anekdotáinál, hanem a kis harmad-, negyedrangú szereplők rövid, frappáns, néhány szavas jellemzésében is. (Pl. Ferenczy Lőrinc a nagy tekintélyű kancelláriai titkár, „csudás memóriájú, de felette részeges ember”, ki leveles táskájában mindenféle limlomot, sajtadarabokat, hagymát, zsemlelét hord.) Az effajta jellemzést legtöbbször követik az adott személyről szóló anekdotának beillő kis történetecskék. (Pl. Ferenczy

Lőrinc kappanvásárlásának derűs bonyodalmai: a levelestáskába rejtett kappan kiugrik a császári udvarban, az ölebek mindenfelé kergetik stb.) Vannak azután egészen kerek kidolgozású, csattanósan komponált, kimondott anekdotái is, elég csak utalni a „Pellérdi és a szűnyogok” nem éppen finomkodó csattanóra épülő témájára; a tükkal bélelt fotelba ülő fejedelem esetére stb.⁴

Kemény nagy ügyekhez is nem egyszer kapcsol Kemény anekdotákat, s mintegy átmenetként, ürügyként csupán bejelenti: „Hallottam egy tréfás illúziót erről”, vagy például saját esetével így hozakodik elő: „Szomolyánban az vendégség alatt rajtam ily tréfa esék...” Sokra becsüli a „barátságos és vig természetű, nyájas embereket”, apját is, önmagát is ilyennek tartja, nem csoda, ha a „jeles udvari embereknek, tréfás udvari hoppmestereknek”, „nem igen civilis, de valósággal igaz” tréfás dolgait látható élvezettel örökíti meg. Igazán elemében akkor van, ha a pletyka határán járó magánéletbeli történeteket adhatja elő, amelyek különösen kora asszonyainak intimebb szerelmi, ha nem szeretkezési bonyodalmával kapcsolatosak. (Íme az anekdota inedita, kiadhatatlan értelme.) Ilyenek közül okkal ismertek a Bethlennére, Katherina asszonyra vonatkozó kitérők (ki még a fejedelem életében „megvetemedék, s a fő lovász mesterhez adja magát”), a Báthory Gábornak egy-egy vár birtoklásáért testükkel fizető nemesasszonyok, s a feleségeiket e célra felajánló urak pikáns történetei; vagy Szécsi Máriának, Gyöngyösi „Murányi Vénuszának” anekdotikus látásmód szerint előadott vármegyhódolása: „...összeszűrte a levelet... Wesselényivel éjjel meghágatá a várat, s ki tudja, ha nem magát is... és népét bebocsátá...”; vagy végül megemlítjük az „igen asszonyszerető” Miko Ferenc kalandos alakját, akin „isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szívet adott volt beléje, s ahhoz igen rút termetet...” és így a felsülés komikus helyzetei eleve megörökítést sugalltak az író számára.

Kemény előadókészsége is kitűnően illik az anekdotikus témákhoz; jóízű kényelmesség uralja stílusát, mintha csak szóbeli előadást hallanánk; a párbeszédes forma pedig nélkülözhetetlen velejárója epizódjainak. A prózai anekdotizmus lényeges kellékei tehát már együtt vannak Kemény János írásában.

Bethlen Miklós *Önéletírásának* epizódjai, anekdotikus kitérői már sokkal magasabb színvonalon szerkesztett formában jelentkeznek. Lényegüket tekintve azonban a párhuzamok itt is hasonló képet mutatnak. Prózájának távlatos, elemző, illetőleg anekdotikus kettőssége szembevetendő. Műve egészének koncepciójában, továbbá azokban a részekben, amelyek Erdélynek és személynének szomorú tragédiáját örökítik meg, nincs, nem lehet helye az anekdotikus előadásmódnak: itt az elemző, szaggyotott, drámaian sűrített, izgatott átlírizált próza nyer teret. Nagy példaképeit követve, a testi és lelki világot boncoló részekben szintén távol áll az anekdotizmustól. De a derűsebb, szélcsendes ifjúsági évekre emlékezve, mintegy 1666-ig nyugodt, szélesen hömpölygő előadásmód közben egymás után tollára szaladnak életeseményeinek egészen apró, színes esetei, melyeket írói tudatossággal, már-már novella szintre emelve örökít meg. Nem szólunk, nem is vág közvetlenül témánkba, Bethlen Miklós nagyobb lélektetű, korának jelentősebb történelmi eseményeit megörökítő kitérőiről (pl. Zrínyi halálának leírása), hol az anekdotikusnál összetettebb, de azzal rokon jelenségről, a reneszánsz novella kiérett formájáról van szó; csak azokra a szépprózai szigetekre mutatunk rá, melyeknek fogantatásában az eredeti anekdota igénye és hagyománya munkál. Összefügg ez hajlandóságával is, melyről már műve elején megjegyzi: „Vigyan ettem kenyeremet... tisztességes fabula, história nem fogyott ki a számból, sőt talán trágárság, bolondság is volt benne”.⁵

⁴ Idézetek V. WINDISCH ÉVA kiadásából: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959. 80–86. — BÁN IMRE: Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*. ItK 1961. 101–102.

⁵ Bethlen Miklós: *Önéletírása és Imádságoskönyve I. – II.* Kiad.: V. WINDISCH ÉVA, bev.: TOLNAI GÁBOR. Bp. 1955. — BÁN IMRE: Bethlen Miklós *őnéletírása*. It 1957. 233. — GYENIS VILMOS: Bethlen Miklós *Imádságoskönyve*. ItK 1957. 63.

A korban már szélteben elterjedt szóbeli anekdotázást gyakorló magatartásnak is többször tanújelét adja. A mulattató, tréfás „asztali emberek” történeteit és históriáit; lakomák vigasságtévőinek nevezetes csínyjeit sorra lejegyzí. Olvasmányaiból sok kis anekdotát, „fabulát” tart érdemesnek élettörténetéhez illeszteni. De a maga élete is nagy számban kínálja az anekdotikus helyzeteket, melyeknek felhasználásával nem is takarékoskodik. Ezek alkotják az efféle betétek döntő részét. Igen gyakran utal egy-egy hasonlatban, félmondatban anekdotás történetekre. Alakjainak jellemzésekor és bemutatásakor mindig tud személyükről valamely közvetlenebbül „világosító” sajátos történetet, anekdotikus kitérőt.

Az életeseményekhez kapcsolódó, sajátmagával vagy kortársaival megtörtént, tapasztalt vagy hallott esetek csábítják a színes megörökítésre, s sohasem mulasztja el kidolgozásukat a nagy nemzeti és egyéni tragédia hátterében. Ideiglenesen feledni látszik a börtönének kietlenségét, helyzetének reménytelenségét. Mennyire bele tud feledkezni többek között ifjúságának egy-egy epizódjába; gyermeki csínytevéseinek, kalandjainak részletezésébe. Külföldi útja élményeinek számos mozzanata kap anekdotikus előadást: velencei történetei közismertek, elég csak utalni akár az Istvándi nevű szolgája és Lucietta asszony botrányos szerelmi kalandjának leírására, akár az öltözte miatt hugenottának nézett Bethlen tragiko-komikus helyzetét szórakoztató céllal „kacagtató”-vá formált jelenetre, akár angliai „rútuljárásának” humoros esetére, amikor az itteni üdvözlési szokást — „szájok végének megcsókolása” — félreértvén, azt csak a szebb hajadonoknál alkalmazta, s az „öregasszony”-t kihagyta a ceremóniából stb.

Nem bocsátkozhatunk Bethlen novellisztikus anekdotáinak elemzésébe, ahol az írói megformálásnak több kikristályosult alakzata jön már létre; mint például mindkét házassága előzményeinek élménydús kidolgozása. Az első esetben emlékeztetünk a csipkelődő humorú, kedves anekdotikumban feloldódó beállításra, amikor a sokszoros lehetőségekkel kecsegtető leánynézőbe induló, naivnak álcázott Bethlen már az első alkalommal „kötélnek áll”, mert „rút szokás”, hogy a leánynézőt megrészegetsék, hogy „esze ne maradjon meg a leánykéréskor”. A második házassága esetében pedig — ismét emlékeztetünk — a feleségválasztás népmesei, álomlátásba épített, kerekded, vidáman megható történetére. Mindkét esetben arról van szó, hogy az író nem csupán a pusztá tény közlésére szorítkozik — miként sok naplóban, memoárban szokványos —, s nem is csak az objektív, valóságos eseményekről számol be az emlékiró elemző tónusában, de továbblép: kiszínezi, kerekded történetté oldja fel életének egy-egy fontos eseményét.

Bethlen írása kimeríthetetlen tárháza az emlékirat és anekdota összefüggéseinek láttatására. Az elmondottak azonban elegendőnek látszanak célunk megközelítéséhez. Tény, hogy az anekdotikus elemek át- meg átszövik a művet, s jeles szépprózai fokon jelenik meg már a kisepikai elbeszélés. Mégis Bethlen többlete nem ebben van. Alkotási módjának szubjektivitása ezeket a részeket is áthatolja, s ha anekdotái bármily sikerültek is, nem az objektív közvetlen ábrázolás eredményei. Bethlen többlete a lírai és nagykoncepciójú elemzésben van inkább. A mű szerkezete művészi gonddal és pontossággal követi a nagyobb egység rendjét, és e szigorú kronológiai és egyéb irányrend csak ritkán és időlegesen bomlik meg az anekdoták befogadása folytán. Írásának megjelenési formája főleg az elemző, de nem merev, saját szava szerint „a szavak erőltetésétől mentes próza”, amely még csak esetenként telítődik az élőszó, a párbeszédes forma könnyedségével. Megmarad súlyosnak, „eposzira” emlékeztetőnek, s a polgárosodás jegyei döntően még a szubjektív áttételekben jelentkeznek. Bethlen írásában tehát az anekdota csak beépítkezés, csupán formálisan megengedett lehetőség, mintegy színesítő, gazdagító funkcióval, de a fő irányt meghatározó funkciótól még távol áll. A kitérők sorra alá vannak rendelve a szerző szubjektív jellegű mondanivalójának. A bethleni emlékirásba ötvöződött epizódok helyzete még csak út, lépcsőfok az anekdota önállósodásának irányába, s művének csupán egyik, valóságábrázolást elősegítő eszköze.

A XVII. századi magyar emlékirat és a vele szoros együttest alkotó anekdota irodalmi érték szempontjából szerencsés ötvözetet alkotott. A régi magyar emlékirat vált az eredeti széppróza

egyik legerősebb gyökerévé. A történelmi, kronológikus tényekhez, a „lőtt dolgok”-hoz tapadt műfaj mindinkább feloldódott az irodalomra vágyódó, és ezen belül az érdekesre, a szórakoztatóra váró igényben. Ehhez a XVII. század végére megnövekedő igényhez az anekdotikus betétek nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatottak. Átmeneti helyet foglaltak el az ősi forrásokon alapuló, szórakoztató fordítás-próza — és a történeti, valláserkölcsi és egyéb értekező irodalom között. A középkori barokkizált szórakoztató fordítás-próza fantasztikus világával szemben vonzóbb hatást váltottak ki a valóságban élő ember „igaz”, megtörtént eseteiről, dolgairól szóló, de érdekes történetek. (Miként ismételtén, így mai napság is a fiktív irodalmiság mellett reneszánszát éli a tényekhez ragaszkodó életrajzi irodalom.) Az emlékirásnak ebben a jellegzetes típusában pedig, ahol nem a szó modern, sem korabeli értelmében vett „írók” vallanak alkalmilag életükről és korukról, az életlátás igen differenciált és sikerült formái alakulnak ki, s bennük az apró epizódoknak, történeteknek minden esetben fokozott jelentősége lesz. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy mindazt, amit az egyéb korabeli írások általában veszni hagytak volna — többek között a közvetlen, meleg emberábrázolás részleteit és a hétköznapi világát —, azt a kortársi anekdotizálás megőrzi és átmenti az emlékirat keretein belül. Az anekdota szó kiadatlan — kiadhatatlan — jelentése éppen arra vall, hogy mivel az a magas műfajokba beilleszthetetlen volt, a komoly történeti művekből kihagyták. Nem véletlen, hogy a hosszú ideig irodalmi értéknek el nem ismert emlékiratokat a tudomány csak esetleges forrásértékük miatt becsülte, s „nagy hibája volt” a századforduló kritikusa szerint egy-egy emlékiratnak, ha abban „az anekdoták kedvelése és igen eleven kiszínezése” volt tapasztalható. Ma már megszűnt vagyunk ettől az elmaradott felfogástól, s az „elevenen kiszínezett” anekdota és emlékirat együttesét szépprózánk kitűnő megoldásának tekintjük.⁶

2. Az anekdota térhódítása és az emlékirat

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni években döntő fordulat játszódik le az emlékirat és anekdota viszonyában. 1711-től a Habsburg térhódítás teljessé vált, a kor magyarjának alig volt alkalmja a politikában nagyobb szerepet játszani, s ennek megfelelően a szokványos emlékirat-kiváltó okok — a nagy eseményekben való részvétel és az arról beszámoló kényszer — a minimálisra redukálódtak. Nincs tér a politikai aktivitásra, nincs mód nagy tettekre, nincs mivel elszámolni, nincsen nagy ügy, amiről és amiért átfogó, nemzeti perspektívában látó emlékirást, magamentő vallomást írjon a korban élő ember. Riedl Frigyes még úgy fogalmazott, hogy az említett okok folytán nálunk az emlékiratok ekkortájt „kivesztek”. Ma már látjuk, hogy nem „kiveszésről” van szó, hanem az adott helyzethez alkalmazkodva átalakulásról.⁷

Az emlékirás hagyománya — tárgyát tekintve — szűkebb mederbe szorul. Bethlen Miklós művének méreteiben és megoldásában már nem születik monumentális emlékirat. Ez nem jelenti azonban, hogy a forma más alakulataiban ne jöjjenek létre jelentős, további fejlődést és előrelépést mutató alkotások. Tulajdonképpen igen paradox ez a helyzet: az emlékirás-módban végbement változás következtében a memoár nem fejlődött tovább magasabb formái felé (pályakép stb.), sőt a széppróza elemző, magafeltáró, egyetemes irodalmi viszonyulása szorult lényegében háttérbe, mert egy leegyszerűsített objektívizációt, az anekdotát emelte fel helyette.

⁶ Az anekdotához: GYÖRGY LAJOS: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Realizmus és irodalomtörténet. Hét kis tanulmány. Az anekdota: II. Bp. 1946. 4–6. — Idézet az emlékirat anekdotikus elemeinek elítélésére: SZIGETHY LAJOS: Cserei Mihály élete és Históriaja. Kolozsvár 1894. 95.

⁷ RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Kézírtatos jegyzet. É. n. 362.

Más kérdés, — s ez igazolja vizsgálatainkat — hogy az anekdota szépprózáink mindmáig uralkodó, ha már nem is mindig kívánatos eleme tudott maradni.⁸

Igaz tehát, hogy van bizonyos visszalépés, ami mintha a sokat emlegetett XVIII. század első felének állítólagos „pihenés”-ével és „erőgyűjtés”-ével függene össze, de egészében mégsem hanyatlásról, hanem az új erők, s új lehetőségek előnyös kibontakozásáról és érvényre jutásáról beszélhetünk az emlékirat prózában. A műfaj elveszti ugyan a széles perspektivákat, a történelmi és politikai koncepciót, de helyette az újabb igényű széppróza elemei erősödnek meg. A nyugodtabb, békésebb, nagy viharoktól mentes időszak — a polgári fejlődésnek bár korlátozott lehetőségein belül — módot ad a polgári tendenciák térhódításának. Minthogy csak a minden napok egyszerű világa marad meg szükségszerűen az emlékirat számára megőrkítésre, és a magánélet intim, köznapi eseményeibe való behatolás széles skálája ad lehetőséget a korábrázoláshoz, az anekdotizmussal mintegy előképe teremődik meg az innét is táplálkozó kritikai realista ábrázolásmódnak.

Az új körülmények között a társadalom közép- és alsó rétegeinek irodalmi érdekeltsége, az emlékirat-írás gyakorlásában vitt szerepe messzemenően megnő, és többek között megkönnyíti a kisleírás témák irodalomba áramlását. A népies szóbeli és marginális irodalom fejlődése is arra vall, hogy a kisleírás formák kerültek előtérbe. A szórakoztató irodalom iránti érdeklődés egyre erősebben érezteti hatását, s az anekdotikus történetek dús repertoárjában joggal megtalálja kielégülését.

A nemzet életére kiható, nagy történelmi események hiányában elveszti jelentőségét a merev kronológikus szerkesztési mód. Az évrendi előadásformát felváltja az a fölényesebb rendező elv, mely a kicsiny dolgokban keresi a nagyot, s a jellegzetes megnyilvánulásokat sajátos felfogása szerinti egységekben gyűjti össze. A látszólag csapongó emlékezet és az apró esetek spontán lejegyzése nyomán felbomlik a mechanikus emlékirási keret, és az anekdoták önállósulási folyamata indul meg. A kor kicsiny eseményeinek elemzéséhez a zárt, apró egységek látszanak a legalkalmasabbnak. Ezért a XVIII. század emlékirásának keretét fokozatosan betöltik az epizódyszerű, rövid kis történetek, de már nem annyira mint betétek vagy kitérők, hanem mint egymás után felsorakozó anekdota egységek. Ez utóbbiak a folyamat végén mint az emlékiratokból kinövő kisleírás önálló műformái jelentkeznek. Mindez a század közepére, az 50-es évek táján éri el teljesebb kibontakozását. E folyamatnak kedvező ízlésháttérét nyújtja a barokk stílus szélesebb rétegekbe való érvényre jutása, amikor is mint „késő barokk” vagy „népies barokk” elveszti már fenségének és monumentalitásának hajdani fényét, s fokozatosan a rokokó egyszerűsödési törekvése érvényesül benne. A kor különböző filozófiai, vallási irányzatai is egyre inkább az egyszerű, közvetlen emberi kérdésekre adnak feleletet, s ezáltal a tárgyalat, változás alapjául szolgálnak.

A XVIII. század hazai emlékirataiba teendő konkrét pillantás meggyőző arról, hogy a műfajon belül alapvető változások történtek. Szekfű Gyula már helyesen mutatott rá, hogy az e század memoárjaiból inkább valamiféle „chronique scandaleuse” áll össze, s inkább a köznevelési életszemlélet apró tényeinek nagy panorámáját adják, mintsem hogy a hagyományos XVII. századi emlékirat folytatásai lennének.⁹ A nagyszámú, irodalmi szintet elérő emlékezők különböző úton-módon válnak meg a régi gyakorlat megoldásaitól, de szinte valamennyien az emlékiratszerű új formáját művelik már. A közismertek közül Cserei Mihály még a történelem keresztül jut ugyan el az átütő erejű anekdotikus jeleneteléshez, amely módszer — mint többen kimutatták — Jókai számára is kész alapanyagot fog szolgáltatni regényeire.¹⁰ Jól mondja

⁸ Az anekdotikus előadásmód kérdéseivel kapcsolatosan: BORI IMRE: A próza szabadságharca. Hid, 1962. 687–695. — BORI IMRE: A magyar széppróza születése. Hid, 1964. 193–200. BARTA JÁNOS: Mikszáth problémák. ItK 1961. 140–162. és 299–322. — KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. 81–93.

⁹ SEKFI GYULA: Magyar történet V. Bp. 1941–1943. 115.

¹⁰ Vö.: GÁLOS REZSŐ: Jókai és Cserei. Erdélyi Múzeum 1912. 239–243. — CZUNYA MIKLÓS: Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934. — JÁNOSY ISTVÁN: Az „Erdély aranykora” forrásainak problémáihoz. It 1956. 336–345.

Riedl Frigyes: „Cserei Mihály elég jó elbeszélő . . . de mint emlékirónak szűk a látóköre, nem ismeri a nagy politikát . . . inkább adomázó vagy történetet elmondó.” Apor Péter már hátat fordít a történelemnek is, önéletírásnak is, s a régi jó szokások bűvöletében csupa apró, magánéletbeli téma és emberi viszonylat láttatását nyújtja. Bethlen Kata sajtósági műve sem mentes a változástól: még izzó nagy kérdések, főleg vallásának sorsa foglalkoztatják, de műve egésze eseményességben már töredezett, anekdotikus módon részekre bontott, s a vallási „nagy” téma is lehetőséget enged az apró, mindennapos esetek kidolgozására. Magának a vallásos léleknek megmutatása sem elemzéssel, hanem életből vett kis jelenetek által történik. Bod Péter összetett tevékenységét tudományos törekvései határozzák meg. Önéletrajzában törvényszerűen következik be a szokványos formákon való felülemelkedés: objektív, gyakorlati jellegéhez csakis köznapi tevékenységének ismétlődő kitérői simulhatnak. *Szent Hilárius* című munkája már a különálló, nem eredeti anekdota műveléséről ad jelést.¹¹

Viszonylag egységes alapból indulnak ki az új típusú memoár további XVIII. századi jellegzetes képviselői, akik közül írói rangban Hermányi Dienes József emelkedik ki. A többiek — Halmágyi István, Rettegi György, Köpeczi Bodos Sámuel, Vargyasi Dániel István, Nálaci József, Székely László és mások — ha nem is jutnak el az anekdota önálló műveléséig, mint Hermányi, munkáikban azonban az anekdota térhódítása döntő módon előrehalad. Néhány mondat erejéig kitérünk Halmágyi és Rettegi eljárásának bemutatására.

Halmágyi István erdélyi kormánybiztosként a századközépi erdélyi társadalom életének hű keresztmetszetét adja. Nem koncepciózus emlékirással éri ezt el, hanem csupán naplószerű feljegyzéseivel, melyhez egyedüli eszköze a pletykás, anekdotikus történetek ügyes elhintése magánéletének szűkös keretei közé. Önmaga egyénisége is jól jellemzi az emlékirási felfogás változását: nem izgatják, nem érdeklik a nagy történelmi ügyek. Mint írja: „csak ülök a hajó fenekén, s hallgatom a feljűl zugó habokat . . . mert most az ártatlan is hamar elnyomatik.” Jóllehet még Halmágyi lehetőségei viszonylag nagyok. Erdély Habsburg vezető köreiből érintkezik, Buccow, Brukenthal és Hadik András ügyeiben forgolódik. Igen ám, de ezt „az országvezetést” csak valamely nagy ködön át, érdektelenül nézi, s csupán egyetlen egy oldalra figyel látható kedvteléssel: a magánéletek bonyodalmaira. Rendre intimitásokat, anekdotikus toldalékokat olvashatunk Buccow és Brukenthalné „barátságáról”, Brukenthalnének Hadik generálisnéval való összetűzéséről („a generálisné öszverugta a patkót Brukenthalnéval . . . illetlenül szólottak volna egymásról . . .”), továbbá hogy Brukenthalné mi módon érte utol férjét „egy fillentésben”, és hogy emiatt „már nem is sokat hinne nekije” stb. Nem folytatva a gazdag sort: Erdély neves férfiainak és asszonyainak sok-sok magánéletbeli viszálját, intim ügyeit teregeti ki. A konkrét anekdoták mellett van ideje és tere (nem úgy, mint „história írásra”, mert erre mint írja „időm nem lévén . . .”) a közkézen forgó, hallott vagy olvasott érdekes történetek, vándoranekdoták lejegyzésére. Így teljes kidolgozásban adja például a „Leopoldus császár természetes fiáról” szóló pletykás történetet; Egy török követ komikus fogadásának esetét; A macskazongora-anekdotát; a Madame Pompadourról szóló pikáns híreszteléseket stb.¹²

Rettegi György önéletírásszerű emlékirata viszonylag magasabb színvonalat képvisel. A szerző maga is komplexebb egyéniség, mint kortársa, Halmágyi, bár eljárása végkövetkeztetés szerint nem tér el lényegbevágóan a XVIII. századi társaitól. Apor Péterhez szokták hasonlítani. Részben van alap erre, jóllehet korántsem az apori múltba nézés a legfontosabb nála. Igaz ugyan, hogy Rettegi is a régi szokások — mint pl. lakodalmak, keresztelők, temetések és

¹¹ RIEDL FRIGYES: i. m. 379. — BETHLEN KATA: Önéletírása Bp. 1963. SÜKÖSD MIHÁLY Bevezetése, 5–34. — JANCsó ELEMÉR: Bod Péter önéletírása Cluj-Kolozsvár 1940. 78., 170. — GYENIS VILMOS: Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához ItK 1961. 470–473.

¹² HALMÁGYI ISTVÁN: Naplói. Közli SZÁDECZKY LAJOS. Mon. Hung. Hist. II. 38. k. 153., 230., 240., 261., 546.

„egyéb házi dolgoknak” módja stb. — szenvedélyes lejegyzőjének bizonyul, de számára a régi szokások nincsenek ellentétben az új „módival”, mint Apornál voltak, Retteggi nem ellenzője az újnak. Munkájában a szokások leírása csak egyike az emlékezőek toldalékjainak. A szokás-leírás egyébként ugyanazt a funkciót tölti be ez emlékiraton belül, mint általában az anekdota. Olyan időszak előadásakor, amelyről nincs sem tárgyi, sem anekdotai mondanivalója vagy bétoldása, akkor és csak akkor — leír egy-egy szokást, egy-egy „módi”-t. Retteggi György művének fontosságát az adja, hogy emlékirata egyik tipikus megnyilvánulása már a memoárhagyományok anekdotaivá alakulásának. De még csak a folyamatának. Meg volna benne a Bethlen Miklós-i törekvés, tudni hogyan kellene az ilyen munkát elkészíteni, ismeri a már kialakult hagyományt. Néhányszor bele is kezd az „Önéletírás” klasszikus megvalósításába, például önelemző részt próbál adni Bethlen Miklós egészen merev követelésével, de nem sikerülve hamar abbahagyja az ilyen kísérleteket. Így az „önéletírásból” saját szava szerint csak „jedzgetés” lesz.¹³

Nincsenek nagy élményei a korról. „Ezen könyvbe valami nagy derék dolgokat nem irtam” — mondja szerényen munkájához fűzött utószavában, amit a kegyes olvasóhoz intéz. Érti itt „derék dolgot” az emlékiratok távlatos mondanivalóját; de ugyanakkor öntudattal mutat rá művének általunk is becsült értékére, hogy az olvasó „kedvességre való dolgokat talál benne”. Érdekes, mondhatnánk szórakoztató eseteket, történeteket, anekdotákat akar előadni, miket úgymond a „posteritas is unalom nélkül olvasand”. Ez az utókorra, olvasóra számító szépírói öntudat — ha nem is teljes értékű még — meglepő a kor emlékirói között. Hermányi Dienes Józsefet jól ismeri, s mint rokonalkatú író helyesen ítéli meg: „Hermányi Dienes József sokszor oly tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de az is mind tudomány . . .”

Retteggi írása zömmel a magánélet kicsiny eseteit örökíti meg, különös érzékkel és látásmóddal ragadva meg a már novellisztikus helyzeteket. A kortársak pletykás kulisszatitkai rendre feltárulnak előttünk. Valóságos botránykrónika alakul így ki, például a szerelmi élet bonyodalmából. Pikáns, Boccaccióra emlékeztető történetek, jól vagy kevésbé jól leplezett házasságtörések, szerelmi háromszögek anekdotái egymás után megjelennek, megnevezve és jellemezve a valóban élő szereplőket. Már-már maga is megelégteli a bőséges repertoárt, és mondja is: „ki győzné ilyen forma dolgaikat elszámolni”.

A nagyszámú anekdota előadásában igen változatos megoldásokat használ. Van, amikor csak mintegy mellékesen az életrajzi eseményekhez kapcsol egy-egy rövid, csattanós anekdotikus megjegyzést: „Hallottam, hogy szegény báró Nalaczi István uram is meghalt, ki derék, jóféle magyar uriember volt, a felesége pedig nagy ringyó.” — Egyik-másik kitérőjének előadásformája tiszta, eredeti anekdota: például Szilágyi Sándor vagyonos, öregecske emberhez feleségül ment a fiatal és igen szép Enyedi Ániska az öröklés reményében. Másfél év után meg is halt a férj. Örökölt is volna, ha ostobán nem fecsegi ki, hogy „épp olyan szűz ma is, mint amikor Kolozsvárról kihozták”. A csattanó sem hiányzik: a férj rokonai perre mennek az örökségért, s a „feleség” szavaival bizonyítják, hogy aki szűz, az leány, aki pedig leány, az nem lehet Szilágyiné asszony, és így nem örökölhet nemlétező férje után. — Más megoldás, amikor az eredeti anekdoták egymásra torlódnak, akár egy közös hős személye, akár egy közös tárgy következtében. Némelykor pedig egészen regényes eseménysor alakul ki. Hosszú lenne ezeknek érzékeltetése, most csak egy jól sikerült kalandos anekdotafüzérre utalok: Macskási Krisztina szerelmi bonyodalmakkal teli életének sikerült ábrázolására.

Retteggi „nagy aviditással” szeret olvasni: hírek, újdonságok után kapva kap. Mind bel-, mind külföldi érdekes eseményeket megörökít kiszínezett formában. Örömmel számol be, hogyha egy „novella” akad a kezébe. (Érdekes például, hogy „Pompadour asszonyról, a francia király ágyasáról” szóló pletykás történetek az ő érdeklődését is bőségesen foglalkoztatják.)

¹³ Retteggi György: Emlékiratai. 1718 – 1767. Kiadta: TORMA KÁROLY. Hazánk. 1884. I. – II. 126. kk.

A nemzetközi anekdota repertoárt fel-felhasználja, esetenként élő figurákkal helyettesítve a fiktív szereplőket. (pl. Haller Pál és nejének esete, midőn „maskarában” lévén, egyik a másikat fel nem ismerve, szerelmi légyottra csábították egymást, majd „együtt dolgokat végeztek”, s végül véletlen folytán, csattanóként minden kiderült.)

Halmágyi és Rettegi eljárásán kívül a többi XVIII. századi emlékiró hasonlóan anekdotába torkoló alkotásmódját is eredményesen vizsgálhatnánk, s összegező értékelésünk kisebb vagy nagyobb mértékben az előzőkkel azonos lenne. Még a kisebbek, az epigonok, a magukat írás-szempontból „csékély ember”-nek tartó emlékezők is — mint például Székely László, aki Hermányi Dienesel közel egyidőben vetette papírra saját és családja életének mindennapos, kis eseményeit, noha Bethlen Miklóstól indult ki módszere, törvényszerűen jutott el az anekdota túlsúlyához. Nem tudta ugyanis követni a filozófikus előljáróbeszéd magas szintjét, s életeseményekben nem éppen gazdag pályája sem nyújtott alapot a majd ezer oldalas munkájához; mit tehetett: kifogyván a közvetlen tárgyból, a két utolsó fejezet egyikében „a familiájából nevezetes történeteket” gyűjtötte össze, a másikon pedig a „Maga Fatalitásait” írta meg. Mondanunk sem kell, mindkét fejezet lényegében nem más, mint sebtében összehordott anekdoták, adomaszerű esetek halmaza.¹⁴

E rövid áttekintés után a XVIII. századi hazai emlékirás és az anekdota együttesének vizsgálata — egyelőre még Hermányi Dienes József szerepe nélkül — azt mutatja, hogy a XVII. század „nagy” műfaja alaposan megváltozott, s benne az anekdotikus elemek térhódítása általános érvényűvé vált. Ezzel az emlékirásnak szépróza felé fejlődése más, új irányt vett: az emlékirási kereteken belül a kispikái egységek létrejötte következett be. Lassú és akadályozó körülményekkel teli út volt ez; s így érthető, hogy azt kezdeti gyengeségek és erősen provinciális jegyek árnyékolják be. Mennyivel más helyzet alakult volna ki, ha kedvező körülmények között erre az erőtlől duzzadó, de kibontakozást nehezen találó irodalmiságra a modern európai kispika megtermékenyítő, provincializmusból kiemelő hatása érvényesülhetett volna. Feltevésünk próbaköve és koronatanúja Mikes Kelemen, aki az erdélyi emlékirói hagyományt ug-rásszerűen irodalmunk legfelső szférájába emelhetette az európai irodalmias légkörben, jóllehet eljárása sokban párhuzamosan haladt az elemzett hazai törekvésekkel és felfogással, amelynek tetőpontjára Hermányi Dienes József jutott el. Röviden, csupán a párhuzam megvilágítására kiterünk még Mikes alkotásmódjára, s benne az emlékirat és anekdota kapcsolatára.

Mikes Kelemen ugyanabból a légkörből indult, s emelkedett ki, mint ahol hazai társai — a tárgyalt emlékirók — egyszer s mindenkorra meggyökereztek. Mikes ismert okok következtében — mint többek között a francia levélforma hatásának befogadása — tovább haladt. Ilyen értelemben használt Mikes számára a rodostói száműzetés „elszigeteltsége”. Ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy a hazulról magával vitt emlékek — mint az emlékiratanekdota hagyomány — szóbeli és irodalmi kezdeményei nélkül nem lett volna mihez kapcsolnia az új ösztönzéseket. Az emigráció éveit nem akadályozták meg ezeknek a hazai kezdeményeknek továbbfejlődését, sőt ellenkezőleg, európai szinten lendítették tovább azokat. Mikes tehát nem magános sziget, nem egyedülálló csoda, mint sokáig hitték, hanem nagyon is a hazai hagyományok folytatója, helyzeténél fogva sikeresebb továbbvivője kortársai itthoni kísérleteinek. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy Mikes irodalmi tudatának ezeket a rétegeit a kutatás hosszú ideig nem hozta felszínre.¹⁵

¹⁴ Gróf Székely László élete, azaz eredetének, cieleinek, születésének, neveltetésének, ifjúságának s ez idők alatt lött világi viszonyosságainak leírása . . . 1763. KIRÁLY PÁL tanulmánya, Budapesti Szemle 1887. 224–258., 250.

¹⁵ TOLNAI GÁBOR vetette fel hangsúlyozottan 1942-ben Mikes hazai hagyományai vizsgálatának fontosságát. Erdély változása. I. m. XIX. skk. — Továbbá GÁLOS REZSŐ: Mikes Kelemen. Bp. 1954. 24–27., 101. — Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Bp. 1958. BARTA JÁNOS bevezető tanulmánya 40–41. — HOPP LAJOS: A Törökországi levelek műfaji problémái. MTA I. OK. XV. 1960. 145., 147.

Sokáig messzegyűrűző vitatéma volt a *Leveleskönyv* emlékiráshoz való viszonya, noha többen joggal állították, hogy be kell azt illeszteni az erdélyi emlékiratok rendszerébe, mert a mű lényegét és tartalmát tekintve — a memoárok hagyományában fogant, akár volt a levélforma előtt naplószerű kidolgozás, akár nem. Elcsépelte már az irodalomtörténet azt az alapjaiban helyes következtetést, hogy a *Leveleskönyv* nem más, mint „memoár levél formában”, anélkül azonban, hogy beható vizsgálat útján a hazai emlékirással együttesen alaposan tanulmányozta volna, és összesített eredményt produkált volna. Csupán az újabb kutatások léptek e téren is előre. Véleményünk szerint Mikes művének tartalmi elemeiben és stílusában egyaránt összegeződik a hazai emlékirás fent tárgyalt kettős hagyománya, és a kettő közül döntőnek látjuk annak anekdotikusá kiteljesedő irányzatát. Felmerült már a szakirodalomban hasonló gondolat; hogy tudniillik „Mikes műve az emlékirás és a novellafüzér határán mozog”, de a „novellafüzér” eredete és hovatarozása tisztázatlan maradt. Más hasonló nézet szerint a *Leveleskönyv* tartalmilag „részben a memoár”, részben valamiféle korban szokásos „enciklopédikus műfaj” megtestesítője, mely utóbbiba az alakuló széppróza mindenféle eleme befér. Alapjaiban egyetértve e nézettel hozzátesszük, hogy a „mindenféle”-ben az anekdotikus elemeknek van túlnyomó aránya.¹⁶

Mikes eredeti prózájának lényege tehát abban foglalható össze, hogy a szerző kitűnő szintézisbe tudta olvasztani és magasrendű kisepikára váltani egyfelől a hazai emlékirás szubjektív alapotívumait, másfelől a túlsúlyba kerülő objektivebb, anekdotikus meseelemeket, s mindezt a fiktív levélformában újra teremtette. A nagy koncepciójú, hajdani emlékirás és modern levélforma sikeres összegzését egy közbülső, átmeneti kisepikai forma tette lehetővé számára: az alakulóban levő hazai anekdotikus gyakorlat Rodostóban is élő hagyománya. Hogy nincs ellentétben a fiktív levélforma az emlékirati-anekdotai tartalommal, mutatja, hogy a francia vizsgálatok is joggal összefüggésbe hozzák a kettőt: Madame Sevigné és más levélírók formai keretét a virágkorát élő emlékirói és anekdotikus látásmód elemzésével kapcsolják, s a levélformát sokszor csak az emlékirat álcázásának tekintik.¹⁷ Nem egy esetben pedig egyenesen skandalummal teli anekdoták gyűjtőhelyének tekintik.

Mikes emlékirói magatartása sokban rokon, párhuzamos a hazai anekdotikus emlékirással. Mondottuk, itthon ennek kiváltója történelmileg valamiféle belső „száműzetés”, a nagy országos eseményekben való részvételi lehetőség hiánya, a köznapi magánélet előtérbe kerülése. Mikes esetében ugyanerről van szó, de itt a külső száműzetés valódi ténye ad hozzá alapot. Nincs még egy emlékirónk, aki ennyit panaszkodna az eseményhiányra: „nincsen mit írnom”, „de mit írok?”, „ha csak az időjárásról diáriumot nem csinállok, nem tudok mit írni” stb. Az életének hajdani nagy, nemzetközppontú élményeiről való írás gondolata fel sem merül benne érthető módon. Ehhez csak a klasszikus emlékirás nyújtott volna lehetőséget, miként nyújtott is kizárólagos joggal fejedelmének, aki a XVII. századi hagyományt folytatva, janzenista ihletéssel írta meg műveit. Az anekdotai emlékirásnak viszont tudvalevően alapja a modernebb társas élet, s annak köznapi esetei, bonyodalmai. Ezekhez volt igazi intonáltsága Mikesnek, de egyszersmind ezekben volt legnagyobb hiánya is. Társas élet után vágyakozott, és ez készítette az „édes néném” mesét, pletykát, csevegést kiváltó alakjának felidézésére.

Mikes anekdotikus alkotásmódjának részletes taglalását nem adhatjuk. Csak utalunk a művében vissza-visszatérő példák, tréfás történetek, kis fordulatok, vidám pletykás esetek

¹⁶ Az újabb kutatásokból: HOPP LAJOS: A Mikes-hagyomány és a XVIII. századvégi nemzeti irodalmi mozgalom. ItK 1966. 283. és kk. — *uő*: A magyar irodalom története a Fribourgi Kongresszuson. ItK 1964. 735–737. Mikes Kelemen Összes művei: Törökországi levelek és missilis levelek. Hopp Lajos gazdag jegyzetanyagával. Bp. 1966. — A „novellafüzér”-rel kapcsolatosan: FÉJA GÉZA: Az erdélyi emlékirat. Magyar Írás. 1936. 110–115. *uő*: Régi magyarság. Bp. 1941. 230. — Az „enciklopédikus” műfajra vonatkozóan: SZERB ANTAL: Magyar Irodalomtörténet Bp. 1943. 166.

¹⁷ EMILE ABBY — CHARLES AUDIC — PAUL CROUZET: Histoire de la Littérature Française. Paris 1947. 189. — RAYMOND QUENEAU: Encyclopédie de la Pléiade. III. La Littérature épistolaire. — Les mémorialistes. Paris 1958. 2058.

tömeges előfordulására, a rengeteg kisepikai „össejt”-re, mint az érdekes szólásmondások, szójátékok kedvelésére, az újság-újdonság szépprózai átalakítására stb. Igen sok tiszta anekdotát, „históriát” tud és illeszt be művébe. Alig van levele, amelybe ne találhatnánk valamit az „anekdotái”-ból. „Az ő világtörténelme is mintha csak anekdoták gyűjteménye volna” — mondja helyesen Barta János.¹⁸ Anekdotáinak egy része saját, megélt élményeiből, környezetének valódi eseteiből adódik, ismert, néven nevezett személyekről szól; tehát ilyenkor eredeti anekdotákat alkot. (Gondoljunk a Kőszeghy Zsuzsival kapcsolatos élmény-anekdotákra.) Nagyobbrészt azonban, anekdotikus betétei az említett anekdota teremtető társas élet hiánya következtében inkább csak hallott, olvasott esetek és adoma-novellák kiemelése a nemzetközi repertoárból. Több, mint félszáz ilyen anekdotát illeszt munkájába, amelyeknek forrásai ismertek, kétségtől elválaszthatóan olvasmányainak lecsapódásai. Érthető ez az arányeltolódás a hazai, eredeti anekdotát előtérbe állító gyakorlattal szemben, mert Mikesnek nem lehetett olyan bő eredeti anekdotikus élményanyaga, mint Retteginek vagy Hermányinak. Bár például Retteginél is láttuk, hogy eredeti hiányában hajlamos néhol művébe nemzetközi anekdota témákat illeszteni, és mint Mikes is tette, a szokások leírását adni, stb. A témahiány fordította el elsősorban Mikeset az általa igazában kedvelt, hazai hagyományt folytató eredeti anekdotáktól, hogy végül az idő „jó” eltöltésére vágyva a tömény fordításirodalomban merüljön el. — Egyébként igaz, hogy a francia levéltudomány is bőséges példát nyújt a levelekbe foglalt novella-anekdoták kultuszára.

Mikesnek életeleme az enyelgő, tréfálkozó, játékosan tréfás, helyenként pajzán hang. Keresi a nevetés, a humor lehetőségeit; a jókedv, a mosolygó szépség, a mulatás és mulattatás vágya hatja át írását, ami mind az anekdotái modorra vall. A rokkó életélvezetet kereső világa megfelelő háttérrel nyújt e magatartáshoz. A női alakok bonyolító szerepének felismerése, a róluk szóló pikáns kitérők élcélődő, de diszkrét galantériája a hazai anekdoták megnevesített formáját mutatja. Érdekes csupán megjegyeznünk, hogy a Rákóczi-emigráció többi tagjánál is megtaláljuk az anekdotára hajló emlékezés Mikesnél látott formáinak kezdetlegesebb összetevőit. Így Szathmári Király Ádámnak is tolla alá szaladnak az anekdotikus kitérők, például arról, hogy egy bizonyos festőné hogyan csalta meg férjét az apátúrral, s a felszarvazott férj milyen ötlettel bosszulta meg magát.

Mikes az anekdotikus stílus művelője, a reális ábrázolás irányába mutató kezdeményei is ezen anekdotázó módszeren belül maradnak. Ha anekdotái nem is önálló műfaji egységek, minthogy csak a levélformán belül, járulékos elemként kaptak helyet; méltán érezzük igaznak, hogy hazai kortársai közül Hermányi Dienes József — az eredeti anekdota kitűnő művelője áll hozzá a legközelebb.¹⁹

3. Az eredeti anekdota az önállósulás útján

Hermányi Dienes József életművével a XVIII. század közepén fordulat következett be az emlékirat és anekdota viszonyában. Fő munkája, a *Nagyenyedí Demokritus* már a különállóan művelt, eredeti anekdota gyűjteménye, a magyar kisepika jelentős alkotása. Ennek tárgyalása kivülesik témánkon. Hermányi munkássága azonban a kortársi prózaírókhoz hasonlóan emlékirattal indult. Ezúttal az a célunk, hogy bemutassuk, miként tolódik el memoárjában az emlékirati elemek hajdani túlsúlya az anekdotái tényezők javára, hogyan bomlik meg az emlékirat és anekdota egyensúlya annyira, hogy a szerző szükségszerűen érezze kiszakítani a kisepikai elbeszélést a memoár nagy koncepciójából.

A kortárs Mikes az eleven európai hatások közelében, irodalmias légkörben könnyebben tudta az emlékirat-anekdota hagyományt továbbvinni. Az „Erdélyben maradt Mikesnek”, azaz

¹⁸ BARTA JÁNOS: Mikes Kelemen. I. m. 39.

¹⁹ Ilyen értelemben utal BARTA is Hermányira. I. m. i. h. 34.

Hermányinak a hazai röghöz tapadva, izzadva, birkózva kellett az élő anekdotai hagyományból kisepikai egységet teremtenie. Mégis azonos szellemet, gondolatot, módszert és végső soron hasonló műfaji eredményt is valósít meg, ha a konkrét műforma eltérést is mutat.

Hermányi *Emlékirata* csak részben készült el.²⁰ Csonkaságában is kitűnő írás. Munkájának célkitűzése lenne, hogy „édes szüleiéről, s magáról” emlékirást, illetőleg önéletrírást adjon. Célját csak félig valósította meg: a nagyobb kompozíciót már apja életeseményeinek előadásakor elejtette, s helyette korának és környezetének anekdotikus ábrázolását adta. Saját életének pályaképe megrajzolására már nem is vállalkozott, belátta, hogy arról kisepikai ábrázolással többet tud mondani. Abbahagyta az emlékirást, hogy az eddig memoárba ékelt kitérőket önálló formába öntse. Számára az „emlékezetre méltó dolgok” leegyszerűsödtek; már a magánéletre redukált élet „nagy” eseményeivel szemben is közömbös. Annál inkább olthatatlan vágy tölti el a saját és kortársak „dolgai”-nak, „tréfái”-nak, a „holmi aprólékosok”-nak, a „csodás singulárek”-nak, egyszerűen az anekdotikus helyzeteknek megörökítésében.

A Hermányi előtti emlékirásokkal szemben először is meglepő itt az anekdota-egységek felettlébb nagyszámú előfordulása. A mintegy százoldalas szöveg minden egyes oldalára esik legalább egy-két anekdota. Már ez az arány is mutatja a kisepikai igény túlsúlyát. Ha Hermányi a nagy műben, a *Demokritusban* kiszabadította már az elbeszélést a memoár keretéből, akkor az *Emlékirat* jól mutatja ennek az eljárásnak közvetlen előzményét. Emlékirata lényegében nem más, mint a memoárok anekdotába redukált formája, azzal a megszorítással, hogy gyenge szálakkal kötődik még az eredeti kerethez. Míg az öt megelőző emlékiróknál az anekdota egyre szaporodó járulékos elem volt csupán, Hermányinál ez formabontó jelenséggé vált.²¹

Rendező elvként még felhasználja az emlékirati vázat. Az epizódok tömegéből részben sikerül pályaképet felépítenie apja életéről, bár a töredezettség és mozaikszerűség nyilvánvalóan szembeüt. Hermányi maga is látja, hogy a sűrűn alkalmazott anekdoták szétfejtik az emlékirat egységét és hogy így nem képes a memoár-műfaj rendező elvét betartani. Az egész művön keresztül szinte hadakozik önmagával, ismét és ismét figyelmezteti önmagát egy-egy kitérés után: „vissza kell térnem az atyámnak dolgaira . . .”, „de térjünk vissza professzor Dési Márton dolgaira . . .”, „de én visszatérek édesatyám olaszbeli dolgaira . . .” stb. A sok „térjünk vissza” önmaga-figyelmeztetést azonban semmibe veszi. Előfordul, hogy kétszeresen, háromszorosan is eltávolodik központi témájától. Az öt megelőző emlékiróknál is előfordult ilyesmi; Kemény János is többször kénytelen figyelmeztetni magát: „de térítsem írásomat derék dolgokra”. Náluk azonban mindig sikerrel járt a „visszatérés”, s műveik teljessége megőrizte az anekdota és az emlékirati koncepció egységét. Nem így történt Hermányinál: a sok magafigyelmeztetés után felhagy az igyekezettel és magával az emlékirási formával, jobbnak látja, ha a még tarsolyában levő, de sehova be nem ékelt anekdotikus történeteket a mű végéhez mint valóságos gyűjteményt csatolja. Ennek a csatolt résznek a „Toldalék” címet adta, s megjegyezte, hogy itt „holmi oly dolgok” találhatók, amelyek „hova feljebb

²⁰ Hermányi Dienes József Emlékirata (Szemelvények). Sajtó alá rendezte és bevezette. KELEMEN LAJOS. Cluj-Kolozsvár 1925. 1–94. — TOLNAI GÁBOR: Erdély változása. I. m. XIX. (E kötetben található Hermányi Emlékiratának szemelvényes kiadása is. 215–252.) — *uő*: A magyar felvilágosodás előzményei. Idézett előadás. — A recenzensek írásai: HERÉPEI JÁNOS: Hermányi Dienes József Emlékirata. Erdélyi Irodalmi Szemle 1926. 98–100. — BITYAY ÁRPÁD: Hermányi Dienes József Emlékirata. Pásztortűz. 1925. 575–558. — BUDAY ÁRPÁD: Hermányi Dienes József Emlékirata. Protestáns Szemle 1926. 181–183. Hermányi Dienes József Emlékiratának kézirat, teljes szövegét használtuk és abból idéztünk. (Édes szüleiéről és magáról, 1758.) 68. f. Lelőhelye: Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár. Erdélyi Múzeum. 633. sz. Mikrofilmen: MTA Könyvtára: B. 1138/IX. sz.

²¹ Hermányihoz általában és anekdotagyűjteményéhez: KLANICZAY TIBOR: Hermányi Dienes József. Nagyenyedi Demokritus. Kiadás és utószó. Bp. 1960. 412–426. (422.) *uő*: Hozzászólása a realizmus kérdései a régi magyar irodalomban c. idézett előadáshoz. 70. — BORI IMRE: A magyar széppróza születése. I. m. 196. — GYENIS VILMOS: Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. ItK 1961. 226–230.

elmaradtanak." A „Toldalék” értelmét is megmagyarázza: „holmi elegy-belegy observatiók”, azaz anekdotikus észrevételek, kitérők.

Szerzőnk anekdotatárrá bomló önéletírása csaknem kizárólag a magánéletből, kortársainak mindennapos tevékenységéből, eseteiből meríti tárgyát, s csak ezek oldaláról utal közérdekű eseményekre. Ezáltal szükségszerűen a próza objektívebb változatával kellett élnie. A külsőleges, s nem a lelki élmények foglalkoztatják. Ezzel az eljárással és stílusa természeténél fogva is eltávolodott az emlékirati alapoktól, s túl tudott lépni a műfajnak olyan szubjektív élményanyagán, amilyenek például Bethlen Miklósnál még uralták az *Önéletírást*. Míg Bethlen az egyéni és nemzeti tragédia átélése folytán ismételtlen feszült, zaklatott, érzelmileg túlfűtött stílusban fejezte ki magát, addig Hermányi írását az emlékiratok átlagánál hűvösebb, mintegy kívülről látásmód jellemzi. Az elbeszélő részek nyugodtságát soha nem töri meg szubjektív szenvedélyes hang vagy lírai áttétel. A való élet közvetlen tükröztetése a célja. Alakjait cselekvés közben, intim helyzetekben, a legtermészetesebb módon mutatja be: beszélni és cselekedni hagyja őket anélkül, hogy a memoár magyarázó, boncolgató módszerét alkalmazná. De így, erősen objektív jellegével sem válik személytelenné, mert mindent saját élményéből, az egyén fókuszából vetít elénk, aminek következtében összhangot teremt, s íróilag egységes, színes és érdeklődést keltő, szürkeségtől távolálló alkotást nyújt. Mindehhez az élőszóbeli anekdotikus hagyományt is felhasználja.

Hermányi *Emlékirata* a társadalmi valóság elevevényébe vág. Semmi sincs benne az emlékirói magatartásnak abból a fajtájából, amikor egy lezárt pálya salaktól, szennytól megtisztított képe már csak a tisztes visszaemlékezést, esetleg az „édesdeden való sirást” váltja ki olvasóiból. Feltárja saját kora társadalmi torzulásait, leleplezi a bomló feudális világ visszáságait. Nincs még egy ilyen „emlékiratunk”, amelyből annyira közvetlen képet kapnánk a kor polgári, értelmiségi, iparos, kurtanemesi rétegének életéről és felfogásáról. A nagy emlékirók általában főnemesek voltak, emlékirataikban mindent az „előkelők” szemével láttak, s összes leírt élményükben — még az anekdotikus részekben is — felsőbbrendűek maradtak. Az alsóbb rétegek életét, a mindennapok világát nem ismerték, nem is túlságosan érdekelte őket. Ha láttak is valamit belőle, azt is magas nemesi felfogásból ítélték meg. Hermányi szerepe kiemelkedik a hétköznapi világát oly szegényesen ábrázoló korabeli irodalomból: ő már a kis dolgokban fedezi fel a nagyot; az embereket a maguk kicsinyes, de valódi mivoltában ábrázolja; s bárha anekdotikus szinten is, de kritikai ábrázoláshoz jut el.

Közel sincs mód ezúttal részletes taglalását adni a tömegével jelenlevő anekdoták típusainak. Célunk néhány példával csak az lehet, hogy az emlékirati elemeket kiszorító anekdotai ábrázoló módot bemutassuk, és hogy láttassuk miféle alapélményből, milyen helyzetekből és minő műformában jön az létre Hermányi tollán. Nem szólunk a nagyszámú, de egészen apró epizódokról, melyek még éppen csak felvillantják az adott lehetőségeket. Ezekben lényegi eltérés nincs az emlékiratok szokásos „szépprózai szigetei”-től. Lépünk tovább a különálló, nagyobb egységek irányába.

Az *Emlékiraton* belül már önállósuló anekdoták mind tartalmi, mind megoldásbeli és formai tekintetben közel állnak a *Nagyenyedí Demokritusban* különállóan megalkotott, eredeti kisépikai egységekhez. Ezeknek egyik nagy csoportját az újdonosság („novella”, rendkívüli eset, pletykás kuriozitás, a korban valóban megtörtént, nevezetes, de kisszerű, tréfás, botrányos esetek előadása) teszi ki. Hermányi tudatosan gyűjti és használja fel ezeket. Vonzó témák a manapság újságszenzációnak számító gyilkosságok, ponyvába illő, de valójában íróknak ismeret-ségi körében megtörtént históriák. Így például a mátkájánál megölt szerető és gyilkosainak története; a jobbágysai által megölt udvarbíró históriája; „egy fúriából öntetett lakatoslegénynek” rémregénybe illő kalandora arról, hogy miként keveredett gyilkosságba, bűnesetekbe, s hogy végül miként vették fejét Udvarhely városának piacán.

Ernyedetlen vonzalom fűzi Hermányit a tréfás helyzetekhez s magához a tréfacsináláshoz is. Egyéni „hajlandósága” van a tréfára, anekdotizálásra. Kortársai is ilyennek jellemzik.

Maga is említi, hogy életében „sokat vagdalt éles tréfákkal”, s „afféle jól örlöttnek” nevezi magát, akinek mindig tetszett a „tréfás játék”. Szerette és gyakran alkalmazta a „tréfából támadt példabeszédeket”. Érthető, hogy *Emlékirat*ában minden tréfába kívánczozó esetről megáll és élvezettel taglalja azokat. Számos anekdotája épül tréfacsinálásra, amikor is a megtréfáltak, a lóvátettek és derűsen becsapottak sora vonul fel.

Az emlékiratok elmaradhatatlan része szokott lenni a kor „nagy emberei”-ről való megemlékezés. Hermányi is figyel a „nagyok”-ra, de már egészen másként mint elődei. Egyáltalán nem tekinti bennük a nagyot; minden esetben a hétköznapi világába helyezi le őket, hogy ilyen minőségükben mondjon el róluk jellegzetes „toldalékokat”. Fontos számára a kulisszák mögé nézés és anekdotikus leleplezés. Bethlen Miklósról és családjáról például csupa bizalmas-pletykás történetet ad elő, s nem a nagy országos ügyek intőzójét és kárvallottját méltatja.

Hermányi önállósuló anekdotáinak minden darabja hazai és eredeti: véletlenül sem akad közöttük könyvanekdota vagy nemzetközi repertoárból átvett történet. Az anekdoták ismételt kapcsolatokba kerülnek egymással, anekdotafüzérek jönnek létre, egy-egy hőse köré anekdoták sorát illeszti. Néhol egész meseszövevény alakul ki, ahol valóságos anekdotaburjánzás tapasztalható. Szerencse, hogy Hermányi mint jó elbeszélő nem hagyja lankadni az érdeklődést. Bizonyos témakörök különösen lekötik figyelmét, s alig tud szabadulni tőlük.

Kedvelt tárgyai általában a bonyolításra, meseszövevsre alkalmas helyzetek és személyek. Szereti a külső vagy belső adottságokban különös embereket, extra típusokat, akikkel rendszeresen furcsa dolgok történnek. A részek, fogyatékosok, az átlagtól elütő alakok rendre bő anyaggal szerepelnek. A „felette részeges és kegyetlen sepsiszentgyörgyi iskolamester”-ről például egész kis anekdotakört bonyolít: megtudjuk, miként üldözte feleségét pallossal, lóhátról ütvé, a halottkisérő menetbe vágatva; mint játszották ki tanítványai részegségében, milyen bonyodalmakat támasztott, midőn kosztos diákjának a fejét betörte stb.

A sikerültebben kidolgozott témakörök a kor magánéleti konfliktusaiból és problémáiból adódnak, s a modern széppróza alapötleteit testesítik meg. Ezek közül igen jellemzőek a kor szerelmi bonyodalmainak szerteágazó témái. Látszik már bennük a világiasság tért hódított követelménye és a szórakoztatás igénye. Vannak e tárgyban még kezdeti fokon levő, epizód-szerű, pletykás utalások formájában megjelenő bonyodalmak, de ezek is figyelemre méltók. Ilyen például a szóba kerülő katolikus papok nőügyeinek kitergetése. (Nem a református szerző elfogultsága munkál itt, hisz saját egyháza papjairól is minden árnyoldalt megír, de ez a terület már a reneszánsz hagyomány folytán is alkalmasnak látszott számára, hogy érdekes, anekdotikus szituációkat ragadjon meg. Ilyen értelemben adja elő Páter Veres nevű igen „asszonyos”, de „tudós” pap magánéletének „titkait”, a „vékony tudományú” Páter Fodor kapcsolatát a „megviselődött” Baróti lányhoz stb. Tény, hogy a bőven szereplő papok közül egy sincs, akinek szerelmi ügyeit ne ismerné, és ne mesélné el. Könnyed, majdnemhogy gáláns, rokokó mesélőnek bizonyul Hermányi e részekben, amidőn a „piros, ifjú asszony szolgálókat”, a „római szép dámácskákat” stb. emlegeti.

A szerelmi bonyodalmak témái akkor jutnak el kiválóbb ábrázoláshoz, amikor a női szereplők kapnak bonyolító szerepet, s a XVIII. századi késő barokk, rokokó világára jellemző módon elevenednek meg. Hermányi szeret elidőzni érdekes eseteiknél, furcsaságaiknál, s pusztá létük is valami rusztikus galantiériát, mesélő kedvet vált ki belőle. Így örökíti meg a „kényes, időske, de felesége szépségében halálba gyönyörködő esperes” történetét; továbbá „egy szép kisded asszonynak” a „nagy hushalom Szokolyaival” megesett kapcsolatát; „az ifjú, fehér szép apáccal való játszódhatás”-tól elütött „szép köntösű, formás legény” ügyét stb.

További előrelépés az anekdoták szerelmi témakörében, amikor a bonyodalmak gondos epikus ábrázolására kerül sor, szinte már az anekdota-novella szintjén. Ezekben a történetekben a hangsúly a magánélet konfliktusaira, az emberi viszonylatok összeütközésére kerül. Nagy bőséggel vonulnak fel az érdekházasságok, válások; kikapós asszonyok és megcsalt férjek; szerelmi háromszögek stb. Például említhetjük a Benei István nevű református pap köré font

anekdotafüzért. Itt a feleség „németekkel fertelmeskedik”, a férj meg a „szelíd Baróti papné kegyeiért eseng”, hogy végül is a „poézisben széptudományú Baróti” tettelesen vessen véget a dolognak. De Baróti lányának „a kendőzött orcájú és szemöldökű világszépé”-nek története még csak ekkor kezdődik. Apja házasságra bírja őt, egy „vén, pénzes legényhez”, ki „feles tallérjait mutogatva” el is nyéré a leány kegyeit időlegesen, míg e „vén vigyor”-t ki nem űti a nyeregből egy még tehetősebb „férfiú”, kinek csupán „impotenssége” ad okot újabb bonyodalmakra. Csúfondárosan leleplező hatású novella nyersanyagot bőven talál Hermányi a kor magánéletében. Nem kímél senkit, egyházi és feudális főrendi embereket egyaránt kipellen-gérez. Jellemző módon mindig a magánélet oldaláról világítja meg korának társadalmi erköl-cseit. Ide illik a főrangú Antos Máriáról, a több, mint kétes erkölcsű asszonyról szóló történet, amelyben a halálán levő gazdag férj feleségére kizárólag csak egy „feredő kádat” testált, hogy legyen miben „fertelmes tisztátalanságától” megszabadulnia. Ezzel a „hozománnyal” ment aztán férjhez újból az asszony. De a friss férj már nem volt ilyen „nagylelkű”, s újabban űzött paráznalkodásai miatt az asszonyt egy vasárnap megölte, s a „reggeli kultusz alatt említi, ha-sát, szárait késsel meghasogatá...”.

Végül a meseszövések egészen fejlett formáira is felfigyelhetünk, amikor az elbeszélés szála már-már regényes módon szétágaznak, az anekdota kellékei háttérbe szorulnak; a rövid-ségre, összefogottságra törekvés veszt erejéből, s csupán a „valódiság” illúziója és a csattanó marad meg. Erre az ugyancsak szórakoztató céllal bonyolított történettípusra említjük meg „Dániel Ferencné, főkirálybíróné” hosszú történetét, melyből csak a főmozzanatokat kiemelve is láthatjuk a mese kiépítésének folyamatát: Ennek a „telhetetlen, meddő asszonynak” több szeretője is volt, s velük titkos szerelmes leveleket váltott. A levélhordó — Kis Jutka nevű „frajja” — övének gombjába varratta be a leveleket, s így továbbította. Nem is volt jóideig a szerelmi „légyott”-okban semmi fennakadás. Kis Jutkát azonban a tisztartó, „egy igen fonnyadt legény” megszerette, és így tőle a levelezési titkot kitudta. Mivel pedig a tisztartót egy alkalommal az úrasszony „megbosszantotta”, ezért egy ilyen kompromittáló levelet, melyben az asszony „igen kiadta vala magát”, a férjnek bemutatott. A férj e levelet negyven tanúval láttatta, s mindent bizonyítani tudva, a válást kimondták. S íme a csattanó: Dániel Ferenc máris új házasságot fundál, Kis Jutkát, felesége hírhordozóját, tisztartója szerelmét kéri feleségül, aki „két kézzel kapa az úriasszonyságon.”

Szaporíthatnánk még a példákat, több oldalról világíthatnánk meg az adódó kérdéseket, de az elmondottak bizonyára elegendő anyagot szolgáltatnak ahhoz az előljáróban körvonalazott megállapításunkhoz, hogy Hermányi Dienes József *Emlékirata* nem egyike a kor átlagos, szokványosan jellemzett memoárjainak, hanem benne az emlékirat és anekdota összetevő elemei az utóbbi javára igen nagy arányban eltolódtak. Sőt ez az eltolódás már olyan mértékű és irányú, hogy az önállósulás útján levő anekdotát szemmel láthatóan csak egy lépés választja el a memoártól független eredeti kisepikától, melynek teljes érvényű megvalósulása a vázolt előzmények után a *Nagyeneydi Demokritus*ban törvényszerűen következhetett be. Szépprózánk e fontos fordulataiban tehát az emlékirat és anekdota évszázados kölcsönhatása döntő szerepet játszott még akkor is, ha egyh — témánkon most kívüleső tényezők — közrejátszásáról sem feledkezünk meg.

*

További, a Hermányi-életmű egészének figyelembevételével készülő vizsgálatok dönthetik csak el, hogy a XVIII. század közepén a fent látottak szerint létrejött eredeti anekdota mennyi-ben jelentett élő hagyományt a XIX. század magas irodalmi szinten virágzó anekdotizmusá-hoz. Az emlékiratokról sokszor elmondották — szépprózánk hazai eredetét hiába keresve —, hogy azokból közvetlenül, egyenes vonalban nem fejlődhetett a modern polgári regény vagy novella (sehol sem történt így), mégha színvonalas átmenetet jelentettek is. Az emlékiratokból kinövő és önállósuló anekdota, illetőleg a szóbeliséggel szoros kapcsolatban kialakuló anekdo-tikus előadásmód viszont más elbírálást érdemel. A kérdés teljes bonyolultságának láttatása

nélkül annyi máris bizonyosnak látszik, s e tekintetben Hermányi fontosságát elsősorban adja ez, hogy kivételes erejű lerögzítőjévé tudott lenni annak a szóbeliségben már a XVIII. század folyamán kialakult kisépikai hagyománynak, amely a fordításpróza hosszú, de mégiscsak átmeneti és felszíni uralma után a XIX. században megújult és elsöprő erővel áramlott be Jókai, Mikszáth és mások bőven elemzett, de teljes forrásterületüket alig tisztázott anekdotikus alkotásmódjába.

Vilmos Gyenis

MÉMOIRE ET ANECDOTE

L'auteur de l'étude s'occupe des problèmes de la transformation de la prose hongroise du XVIIIe siècle, qui se posent à propos du rapport du mémoire et de l'anecdote en tant que genres littéraires. D'abord il analyse en détail les éléments anecdotiques, les détours et les épisodes enclavés dans les mémoires à grande conception du XVIIe siècle. Il constate qu'à cette période encore, l'anecdote s'encadre harmoniquement dans les cadres du genre du mémoire. Par exemple l'oeuvre de János Kemény, tout comme celle de Miklós Bethlen prouvent l'unité du mémoire et de l'anecdote. Mais dans ces écrits, c'est encore l'ordre de la plus grande unité et la composition de la grande prose épique qui prévalent conséquemment. Leur monde thématique est avant tout historique.

Par la suite, l'étude constate que, vers la première moitié du XVIIIe siècle, le sujet central du mémoire se rétrécit dans un lit plus étroit, et c'est le monde quotidien et les sujets de la vie privée qui passent au premier plan. La pratique d'écrire des mémoires perd ses larges perspectives pour céder la place aux éléments de la petite prose épique moderne. Elle fait voir par l'analyse des mémoires de cette période (Halmágyi, Rettégi etc.) qu'au dedans du genre surviennent des changements fondamentaux: le nombre des détours anecdotiques se multiplie par bonds successifs et leur importance agrandit outre mesure. La construction usuelle des mémoires perd successivement ses formes rigides et arrive à l'état de décomposition. L'étude s'occupe aussi du rôle des facteurs mémoriaux et anecdotiques au dedans du genre épistolaire fictif de Kelemen Mikes et elle démontre la mise en valeur analogue de cette même tradition du pays.

Enfin c'est le Mémoire de József Hermányi-Dienes que l'auteur soumet à l'analyse pour démontrer comment l'anecdote originale, dépassant les cadres du mémoire, trouve la voie de l'indépendance. Il arrive à la conclusion qu'ici, au milieu du XVIIIe siècle, le genre original se transforme déjà complètement, et nous sommes les témoins de la naissance de la petite prose épique originale. Les mémoires se transforment en une sorte de trésor d'anecdotes, embrassant les sujets d'un monde en train d'embourgeoisement et ils servent les besoins du divertissement.

Pour terminer, l'étude arrive à la conclusion que l'anecdote venue des mémoires et restant en contact direct avec la vie verbale s'avère une tradition permanente dans la prose hongroise, qui affluera constamment dans la prose épique de haute exigence du XIXe siècle. Hermányi mérite l'attention en tant que représentant prématuré de cette tradition caractéristique.

ARANY JÁNOS VISSZATEKINTÉS CÍMŰ VERSÉNEK KÉPANYAGA

I. 1. A költő szalontai és nagykőrösi lírája méltatlanul elhanyagolt kutatási terület. Pedig ez a költészet és különösen Arany „Felhő-korszaka”, az 1852-ben írott versek, elsősorban a *Mint egy alélt vándor* és a *Visszatekintés* kulcsot adhatnak az egész későbbi életműhöz is.¹ Az *Összel* mellett a *Visszatekintés* az a vers, amelyről a korabeli kritika óta napjainkig tán a legtöbbet írtak.² Megítélése próbaköve lett az Arany-líra értékelésének. Erdélyi János megbecsülte „engesztelő” záradéka miatt, s ha Arany válaszában ki is tért ugyan „alanyi fájdalomnak” védelmezése és taglalása elől, az „engesztelés” követelményét általában elfogadta. (Igaz, hogy az egész kötet kompozíciójára nézve!) Az Erdélyi koncepcióját folytató kritikusok és irodalomtörténészek a záradékot külön vizsgálva kettészakították a verset, pedig időközben az „engesztelés” esztétikai értékéről véleményük ellenkezőjére fordult. Mint Németh G. Béláé, aki szerint a vers „archaikus stílusú, konvencionális közhellyel” „lehangolóan oldja fel a totális dezillúziót, teremt egyensúlyt.”³

I. 2. Mégis, ez a vélemény igen megszívlelendő tanulságot hordoz. A vers értelmezése lehetetlen a képanyag szerkezeti és történeti, valamint összehasonlító elemzése nélkül. Költői képkincset vizsgálni igen kockázatos feladat. Az említett három szempont bármelyikének elhanyagolása hamis következtetésekhez vezethet. Gyakorlati nehézség továbbá egy, lehetőleg a prózai művekre is kiterjeszkedő Arany-szótár hiánya. Jóformán nincsenek előtanulmányok sem a költő, sem elődei, sem kortársai lírájának metaforikájáról.⁴ Az alkotáslélektani problémák még kidolgozatlanabbak. Az Arany „képzeletéről” gyéren megjelentetett cikkek teljesen használhatatlanok. Mégis, egy költemény képanyagához talán járhatóbb az út. Ha pedig ilyen kutatásokat sorozatosan végzünk, és eredményeinket folyton szembesítjük a más oldalról közelítő vizsgálódásokéival, előbb utóbb eljutunk az egész életműre érvényes tanulságokig.

I. 3. A metaforák irodalomtörténeti vizsgálata előtt csábító távlatokat nyitott az általános jel-elmélet, illetve a nyelvészet, jelesen a jelentéstan újabb fejlődése. Most a teljesség bármilyen igénye nélkül áttekintünk néhány olyan művet, amely e vers elemzéséhez segítséget nyújthat. Már a filozófiai ihletettséggű Hermann Pongs a felületes összehasonlítás, illetve formális szempontú osztályozás helyett a metaforák archetipikus alakjukból kibomló „teljes alakjukhoz”, majd „perem-alakjukhoz” vezető fejlődését vizsgálta.⁵ Jakobsonnak a metonímiával szembeállított metaforafogalmában a behelyettesítéses képzettársítás ural-

¹ SÖTÉR ISTVÁN: Arany János. A Magyar Irodalom Története IV. köt. 128–129.

² A kritikák taglalása a jelen cikk kereteiben lehetetlen, de — miként az egész vers elemzését — megkíséreljük majd kéziratban levő tanulmányunkban.

³ Arany János. Kritika 1967. 1. szám. 16. E helyen mondok köszönetet Németh G. Bélának dolgozatom elkészítéséhez nyújtott sokoldalú segítségéért.

⁴ Arany metaforáit eddig összefoglalóan csupán KOZÁK LAJOS disszertációja vizsgálta: A metafora és Arany metaforái. Bp. 1912. Hermann Paul elveit követő összeállítás forráskutatóra, összehasonlításra alig terjed ki, és a lírára nézve elég hiányos. Nagy haszonnal forgatható HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor² c. könyvének függeléke.

⁵ Das Bild in der Dichtung. 1. Bd. Versuch einer Morphologie der metaphorischen Formen. 2., verb. Aufl. Marburg 1960.

codik. Kiváltképp „metaforikusnak” tartja a lírai költészetet, különösen a romantikáét. Nézetét sokan követik.⁶ Wheelwright azt a folyamatot ábrázolja, hogy a költői gyakorlat a metaforákat egyre inkább kiüresíti, szteno-szimbólumokká változtatja. Azonban ezek a vers szövegében a rekontextualizálással új életre kelnek. Ezért elsőrendű fontosságú az asszociációs alapot nyújtó hagyomány kiterjedt vizsgálata.⁷ A költészet a képzeteket a metaforák eszközeivel alakítja át; ezért a metafora tulajdonképpen metamorfózis.⁸ Szempontunkból a leghasználhatóbbnak Harald Weinrich elmélete látszik, ezért valamivel részletesebben ismertetjük.⁹ A metafora lényege a *meglepetés*. A kontextus a szót váratlan irányban határozza meg. Tehát a metafora *kontradetermináló* szöveg-összefüggésben elhelyezkedő szó. A szó (monéma: morféma vagy lexéma) minél szűkebb jelentésű, az értelmezés-elvárás annál élesebb — és fordítva: minél tágabb jelentésű, a kontradetermináció annál észrevehetlenebb. A szemantikai skálán elhelyezkedő monéma az asszociációk, a hagyomány adta jelentésérték és az összefüggésből kiderülő értelmezési érték dialektikájában lesz metafora. A monéma azonban nemcsak a szöveg szintagmatikus rendjébe, hanem a „szómező” paradigmatis rendjébe is tartozik. Ennek analógiájára épül fel a „képmező” is. Az aktuálisan használt metaforát nyelvtanilag és irodalomtörténetileg meghatározott hagyomány előzi meg. Megértésére ez a „képmező” éppen úgy meghatározóan hat, mint a szövegösszefüggés. Ahogyan egy monéma tagadást tartalmaz a paradigma többi tagjával szemben, ugyanúgy a metafora is tagadja a képmező többi tagját. Minél kevesebb tagú a mező, annál élesebben (pl. „élet” — „halál” — metaforák ellentéte). Minél közelebb állanak a metafora tagjai egymáshoz fogalmilag, annál nagyobb a „képfeszültség”, de annál kevésbé merész a kép.¹⁰ Vagyis a családás annál nagyobb, minél nagyobb szemantikus közelségből történik a kontradetermináció. Végül Michel Deguy a modern költészet lényegét látja meg a kor pszichéjének megfelelő sztereotípiák létrehozásában, illetve az hagyománytól az *Ama et quod vis fac* elve alapján történő kiválogatásában.¹¹

I. 4. Arany kritikai és irodalomtörténeti munkásságából bőségesen idézhetők olyan helyek, ahol a képek használatáról nyilatkozott. Csak egy néhány példa: ismerte a *fonák kép* fogalmát, s a komikum alapelemének tartja.¹² Veszélyesnek gondolja, ha a költő mértéktelenül él „ismeretes” azaz *teljesen* hagyományos képekkel, hasonlatokkal.¹³ Elítélőleg szól Márki József „forda” (= tropus) gyűjteményéről.¹⁴ A hasonlat keletkezését alkotásilektanilag vizsgálja, s úgy, hogy lehetőnek tartja a hasonló és a hasonlított közti viszony bizonyos pontatlanságát.¹⁵ Fontosnak tartja a zárókép alapos előkészítését¹⁶ stb.

Mindezt felülmúlja fontosságban nagyszerű tanulmánya, a *Zrínyi és Tasso*. Ez elkészült részeiben sok helyütt tulajdonképpen nagyszabású összehasonlító kommentár Zrínyi metaforáihoz. Módszere a következő: megvizsgálja 1. a közvetlen; 2. a közvetett forrást; 3. az ugyanabból a forrásból származó párhuzamokat; 4. a magyar (későbbi) feldolgozásokat és 5. összeveti Zrínyi prózai nyelvhasználatával.¹⁷ Kapott anyagát esztétikailag — s ha lehet —

⁶ ROLAND BARTHES: Elements of Semiology. London, Cape. 1967. 60.

⁷ PHILIP WHEELWRIGHT: Metaphor and Reality. Bloomington 1962. 92–98.

⁸ WALLACE STEVENS: The Necessary Angel. Knopf, New-York 1951. 117–118.

⁹ Semantik der Metapher. Folia Linguistica I. 1/2. Mouton 1967. 3–17.

¹⁰ A felhozott példák inkább csak azt bizonyítják, hogy nagyobb képfeszültség esetén több a veszélye a köznyelvívé válásnak.

¹¹ Gyémánttengely. A Költészet Napjai Budapesten, 1966. Bp. 1967. 182–191. (Magyarul); és: Arion. Almanach international de poésie 2. Bp. 1968. 70–74. (Az eredeti szöveg, rövidítve).

¹² Széptani Jegyzetek. Arany János Összes Művei (továbbiakban AJÖM) X. köt. 536, 541–542.

¹³ Betulia hölgye. AJÖM XI. köt. 30.

¹⁴ AJÖM XII. köt. 34. 1. 85. sz.

¹⁵ Visszatekintés. AJÖM XI. köt. 238. 1. 607. sor, skk.

¹⁶ Vida-bírálat. AJÖM XII. köt. 281.

¹⁷ Kitérő példa a köszikla-hasonlat elemzése, AJÖM X. köt. 397. Ezt a képet Arany is használja a Gondolatok a béke-kongresszus felől c. versében.

pszichológiailag és világnézetileg is értelmezi. Módszere elsőrangú, és örök kár, hogy művét nem fejezte be. Ez a módszer majd mindenben előlegezi a modern elemzés új elmélettel indokolt gyakorlatát.¹⁸ Tisztában van a költői utánzás, különböző mintaképek egyszerű követésének értékével: „Mint a képmű hol egy, hol más színbe mártja ecsetjét, hogy a festő öntudatos vegyítése által a kívánt hatást előidézze: úgy kölcsönzi ő vonásait majd innen, majd onnan . . .” Megengedi az „egyes hatályos mondat” (Kraftspruch) átvételét régebbi költeményből.²⁰ Terminust is alkot a szentenciózus helyre: *mondalmas*²¹ stb.

Az eddigi kutatás még nem tisztázta Arany komparatista elemző elveinek eredetét. Anélkül, hogy most mi vállalkozhatnánk erre, nyomatékosan szeretnénk utalni két ifjúkori esztétikai olvasmányára: Pseudo-Longinosra és Hugh Blair-re.²² Longinos már ismeri és gyümölcsözteti az összehasonlító metafora-vizsgálatot (híres a hajótörés-kép elemzése: *Peri hypsous*, X. 4–7.) Ismeri és elméletileg indokolja a szenvedélyt kifejező *képsorozat* alkalmazását (uo. XXXII. 1. és 5.). Mindemellett annál jobb egy szkhéma, minél inkább leplezett. (XVII. 1.) Csupa olyan elv, amelyet költői és kritikusai gyakorlatában Arany is követett. Bulcsu-bírálatának kifogásaiban pedig, ahol metafora és valóság összekeverését veti szemére a költőnek, Hugh Blair klasszicista elveire ismerünk.²³

I. 5. Azonban nemcsak az epikáról, hanem a líráról is nagyon jól tudta, hogy a hagyományos topika és metafora-készlet nélkül nem élhet meg. „. . . S ily értelemben hivatkozom én, midőn a formák különbségéről beszélek, a régiekre is: De nem állapodom meg nálok, mert a líra azóta különböző népeknél, végtelen változatosságra fejlődött s csak minél többféle példány²⁴ átélvezése menti meg a költőt (ha ugyan új ösvénytörő, önálló, eredeti csillagnak: lángésznek nem született), hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen.”²⁵

Nyugodtan önvallomásnak tekinthető a fenti kijelentés: az *Irányok* kimondatlanul is a saját költészetét védelmezi, és próbálja irányadóvá tenni.²⁶ Longinos egyenesen Platón tekintélyére hivatkozva szentesíti ezt a módszert, a fenséghez „nagy példányok követésén” keresztül vezető utat (XIII. 2.).

Epikájáról köztudott, hogy mindig hagyományos anyagból építkezik. Lírájáról szintén elmondható ugyanez. Ha e jelenség összetevőit vizsgáljuk, nem szabad egyoldalúan eljárunk. Legmélyebben talán a *világnézet* kényszere fekszik. Ez vallásos-esztétikai alapozású, és a filozófiai hatásokat is vallásos-esztétikai szempontból olvasztja magába, sajátítja el. Arany mélyen vallásos lélek. Biblikussága azonban nélkülözi a megváltottság tudatát. Ritka kivételektől eltekintve, ószövegségi színezetű kálvinizmusa nem ismeri a messianizmus előrelendítő, optimista lét- és történetfilozófiáját.²⁷ Jób és a Prédikátor érzelmi, illetve értelmi kiindulású csupasz pesszimizmusához áll legközelebb. Kultúrpeszimizmusa (pl. *Gondolatok a béke — kong-*

¹⁸ BERCZIK ÁRPÁD, mint annyian mások, helyesen látja Arany munkájának úttörő jelentőségét: János Arany, der erste ungarische vergleichende Literaturwissenschaftler. Acta Litteraria 1963. 59–89. Igazságtalanul veti azonban szemére, hogy túlbecsülte az antik irodalmat, mint kiindulópontot. (87.) Hogyan becsülte volna túl, Zrínyi és Tasso *eposzait* összehasonlítóva?!

¹⁹ Zrínyi és Tasso, AJÖM X. köt. 381.

²⁰ I. m. 340.

²¹ I. m. 336.

²² Mindkettőt Kis János fordításában forgatta. L. VOINOVICH GÉZA: Arany János életrajza 1817–1849. Bp. 1929. 67.

²³ BLAIR HUGO: Rhetorikai és esztétikai Lecskéi. Ford.: KIS JÁNOS, I. köt. Budán 1838. 281.

²⁴ A korabeli szóhasználatban példány = mintakép. L. pl. POPE S.: A műbírálatról. Ford.: LUKÁCS MÓRICZ. Bp. 1876. Előszó, 8.

²⁵ Irányok II. AJÖM XI. köt. 164. (kiemelés tőlem); vö. még Zandirhám uo. 9.

²⁶ Személyességét igazolja NÉMETH G. BÉLA uo. 688.

²⁷ E helyen meg kell elégednünk a történelmi kiváltó okokra történő pusztán hivatkozással. Elgondolkodtató, hogy mint ahogyan Vörösmartynál, Aranynál a galíciai események döntően befolyásolták a történelmi pesszimizmus kialakulását. L. Hermina c. elbeszélését.

resszus felől) valamint egzisztenciális pesszimizmusa (pl. *Kertben*), illetve az ezt ellensúlyozó sztoikus-keresztényi (*Fiamhoz*) és esztéta álláspontja (*A vigasztaló*) a század filozófiái közül leginkább a Schopenhauerével rokonítja. (*A lejtőn* szimbóluma, a derűs táj fölött átúszó komor felhő szinte szó szerint egyezik Schopenhauernek a jelenre alkalmazott metaforájával!) A bibliai és modern pesszimizmus, vallás és filozófia e ponton ugyanazt vallja: az egyén és a népek élete nem célirányos fejlődés, hanem mechanikus, *szkhémák szerint* lejátszódó folyamat, körbenforgás. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a görög tragédiák világnézetének hatását sem. Ezért az élet ábrázolása is történhet *örök szkhémák szerint*.²⁸

A második számbavehető ok irodalmi törekvéséből, a költészet „demokratizálásából” fakad. (Különösen jellemző ebből a szempontból a Petőfihez 1847. május 27-én írott levele.) Ez az irodalomszociológiai vagy inkább „író-szociológiai” szempont végig irányadó volt neki: bármennyire is módosul a „népiesség”, illetve a „nemzeti költészet” gyakorlati kivételéről és lehetségeségéről vallott nézete, az egész „nemzetre”, a „magyarságra”, mint ihletet biztosító „fantom-közönségre” mindvégig szüksége volt. (*Kozmopolita költészet*). Ez a romantikus, herderi-széchenyi törekvés feltételezte, hogy a görög költészetet nem *utánozva* (à la Kazinczy), hanem analógiásan követve a nemzeti nyelv és költészet legmélyebb, illetve legmélyebbnek gondolt tradíciójába gyökerezze, átugorva, illetve kiiktatva a romantika korábbi szakaszának bizonyos nyelvi megoldásait. Tehát ismét elkerülhetetlen bizonyos „szentesített” szkhémákkal való szerkesztés.²⁹ A harmadik okként vehető *klasszicizálás* persze ismét hozza az építkezéshez a maga „közvagyonát”. Ez az igény egyaránt fakad a népiességre törekvésből és a költő műveltségének alkatából. Ez utóbbi viszont a legszorosabban összefügg bizonyos *lélektani* motívumokkal: az önmagában folyton kételkedő, tehetségében nem bízó Arany szívesen fordul a szkhémákhoz. Páncélba bújik, álarcot húz.

I. 6. De a páncélban, de az álarc alatt teljes biztonsággal mozog. Az, hogy szkhémákkal dolgozik, majd minden költőről elmondható. Hogy mégis eredetiek lehetnek, az a *deformáció*-nak köszönhető. Ez a talán „elformálásnak”, helyenként „torzításnak” nevezhető tevékenység³⁰ a fentebb vázolt modern poétika felfogás szerint (amelyet Arany gyakorlatában és elméletében nagyon sok ponton előlegezett) nemcsak a metaforahasználat alaptényezője, a metaforát tulajdonképpen létrehozó *meglepetés* kiváltója, hanem a folyton egymásra rétegződő archetipus rengetegben küszködő költészet fő lehetősége a megvalósulásra. Nemcsak minden egyes kép tagadja a vele egy képmezőben elhelyezkedő többi képet, hanem — Weinrich megfigyelését átalánosítva — minden egyes költemény tagadja a vele egy „költemény-mezőn” elhelyezkedő összes többi költeményt. Tagadja, de nem a megsemmisítés, hanem a deformáció értelmében.³⁰

²⁸ Ezt az ellentmondásos és bonyolult kérdést itt éppen csak érinthettük. Bővebben a verselemzésben fejtjük majd ki. A témáról I. POLLÁK MIKSA: Arany János és a Biblia. Bp. 1904; PODMANICZKYNÉ VARGHA ILONA: Arany János és az Evangélium. Bp. 1934; NEUMANN GYÖRGY: Pesszimizmus a Biblia világnézetében, Bp. 1943; VERES ANDRÁS: Arany János: Kertben c. versének szerkezeti sajátosságairól. ItK 1970. 2. szám; SCHOPENHAUER: Die Welt als Wille und Vorstellung. Ergänzungen zum vierten Buch. Kap. 46. Von der Nichtigkeit und dem Leiden des Lebens. „Das Glück liegt demgemäss stets in der Zukunft, oder auch in der Vergangenheit, und die Gegenwart ist einer kleinen dunkeln Wolke zu vergleichen, welche der Wind über die besonnte Fläche treibt: vor ihr und hinter ihr ist alles hell, nur sie selbst wirft stets einen Schatten. Sie ist demnach allezeit ungenügend, die Zukunft aber ungewiss, die Vergangenheit unwiederbringlich.” (Arthur Schopenhauers Sämtliche Werke in zwölf Bänden. Cotta, Stuttgart, é. n. VI. köt. 133.) Vörösmarty e ponton hasonló gondolati fejlődésével kapcsolatban már felmerült Schopenhauer neve: FAGGYAS JOLÁN: Vörösmarty pesszimizmusa. Pécs 1938. 40.

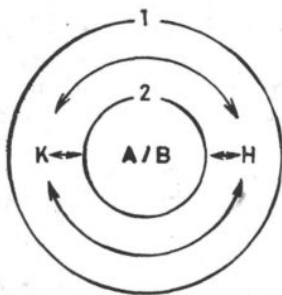
²⁹ Ezek a szkhémák eredetükben viszont sokszor rokonok a megvetett almanach-líra sablonjaival. A döntő különbség az alkalmazásban, a deformációban rejlik.

³⁰ HANKISS ELEMÉR „eltérítés”-nek nevezi: Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Bp. 1970. 121–128.

³¹ JÓZSEF ATTILA megállapítása is kapcsolható ide, aki a költemény „világával” elfedi a Világot. L. Ihlet és világiány. Esztétikai töredékek. József Attila Összes Művei. III. köt. Bp. 1958. 244–246.

A „valóságra”, a „témára” nem közvetlenül, hanem az eddigi költészetten keresztül vonatkozik. Ez igaz mind az alkotó, mind a befogadó oldaláról.

Arany félreérthetetlenül kifejtette, hogy nem ért egyet Arisztotelész mimézis-elméletével. A költészetet ugyan utánzásnak tartotta, de nem a való utánzásának! „A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban a természetből; a névtelen költő, ki annak lételt ada, már nemcsak születve, képezve is volt: a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé. Utánzott.” (*Az észszerű utánzásról a költészetben.* A JÖM XI. köt. 553.; vö. Németh G. Béla jegyzeteit, 869. skk.)

I. 7. A *Visszatekintés* létösszegző vers. A létösszegzést értékeket szembeállító metaforasorozattal valósítja meg. A felhasznált metaforák majdnem kivétel nélkül már a beszélt nyelv (közmondások, próza stb.) szintjére leszállott halott metaforák. Arany demokratizmus-igényének és verse általánosító tendenciáinak figyelembevételével belőlük válogatott. A poétizálást végrehajtó deformáció kettős. Az első lépésben (amely persze csak gondolatilag választható le a versben megvalósult képtől) a köznapiságtól, illetve a korabeli költészeti gyakorlatban hozzátapadt biedermeier izektől tisztítja meg: az ősképre vonatkoztatott utalással visszaklasszicizálja. Mivel az „életutató” ábrázoló metaforák a versben az „élet” követelményeinek és a ténylegesen megvalósult, azaz meg nem valósult értékeknek szembeállítását szolgálják, ez a vissza-klasszicizálás általában görög–latin, gyakran hédonisztikus ősképre vonatkozik. A második lépés: a tulajdonképpeni deformáció (az előbbi alakjában *re-formáció*nak nevezhetnénk). Itt a derűt sugárzó antik ősképet torzítja el a költő azzal, hogy a megvalósulatlan-ságot sugalló párhuzamot bibliai, vagy antik pesszimista metaforikára vonatkoztatja. A vers tehát csupa vibráláson, állandó mozgáson keresztül valósul meg. Ábrázolva: a metafora (2) s végül az egész vers a korabeli költői nyelv (1) egymást kölcsönösen tagadó két tényezőjéből, a közbeszédből (K) és a hagyományos metaforikából (H) tagadva-kinőve, kettős szerkezettel jön létre; az egymást ismét kölcsönösen tagadó antik-eudaimonisztikus (A) és pesszimizmus-bibliai (B) ősképből. Utóbbiak általában már eredetükben is korrelatívák! Az 1. és 2. kör tagjai között történetileg persze fordított a viszony: az antik gyakorlatból nőtt ki a modern. Ezt jelzik a nyilak. A mozgás maga: az egészében itt nem elemezhető vers. Kicsengését, modalitását determinálja az újból régít, régiből újat varázsoló mozgás, ez pedig ismét alkalmas arra, hogy a „nincs új a Nap alatt” prédikatori vanitas-bölcsességét sugalmazza.

A következőkben megkíséreljük a vers metaforáinak hálóját felfejteni. Természetesen a költeményből kiindulva fordítva kell végigcsinálnunk az egész folyamatot. Előbb a 2. kör tartalmát állapítjuk meg, szembesítve az antik mintaképekkel. Ezután a hagyományos használat, elsősorban a közvetlenül megelőző kor és kortársak lírai gyakorlatával állítjuk szembe; végül — ahol lehet — utalunk a köznapj gyakorlatra. Természetesen elsősorban az Arany-életmű szolgált példatárul, azután olyan antik és modern szerzők, akiket ő és közönsége feltétlenül ismert, vagy akiket valószínűen ismerhetett. Párhuzamosságok szemléltetésére azonban felhasználtunk más szerzőket is. A metaforák mögött elhelyezkedő sík; az életrajz idetartozó mozzanatainak pszichológiai elemei természetesen elsőrendű fontosságúak, azonban elemzésükre itt nem térhetünk ki.

II. 1. A cím: *Visszatekintés*. Lírai költemény címeként már Kisfaludy Sándor használta. Verse azonban nem létösszegző, hanem állapot-szembesítő: a nemzet múltját és jelenét hasonlítja össze. (Vö. *Toldi szerelme* I. 1.) Ezt folytatja, erősebb személyes színezettel Lévy Józsefnek a szabadságharc tündöklésére pillantó *Visszatekintése* (1850). Létösszegzésre, úgy látszik, Arany használta először. A Régebbi Versek Tisztázataiban megfigyelhető az a törekvése, hogy legkitárulkozóbb verseinek hűvös, személytelen, esetleg allegorizáló címet adjon: itt a *Mint*

egy alélt vándor . . . A megfáradott, az Évek, ti még jövendő évek az Éveimhez címet viseli. Ebbe a sorozatba illeszthető ez a névadás is. Más várakozást — politikait, történetfilozófiáit — válthat ki, mint amit valóban takar.³¹

II. 2. *Én is éltem* . . . A kétszer megismételt „mondalmas” (szentenciózus) sóhaj összefüggései igen elágazóak. A legszembeötlőbb a hasonlóság a következő évben írott versével: *Árkádia-féle*: „Én is Árkádiában . . .” Ez viszont nyilvánvalóan Schiller híres *Resignation*-jának első versszakára utal: Auch ich war in Arkadien geboren . . . (szintén kétszer megismételve).³² A német klasszikában oly nagyon kedvelt (Wieland, Herder, Goethe) mondás elégikus értéke nem közvetlenül Guercino képétől ered, hiszen a mondás értelme ott még: „Én is (= a Halál) itt vagyok Árkádiában”. Az „Én is Árkádiában éltem” értelmezés Féliiben téves interpretációja nyomán terjedt el. A mondás eredetileg a sannazaroi „árkádizmus” légkörében keletkezett, a XVI—XVII. században gyakori „beszélő koporsó”-típusú sírfelirat. Az ártértelezés azonban Delille (*Les Jardins*), Du Bos és Diderot, majd a németek kezén termékeny tévedésnek bizonyult. (Werner Weisbach: *Et in Arcadia ego*. Die Antike, VI. 1930. 127—145.; E. Panofsky: „Et in Arcadia ego” et le tombeau parlent. *Gazette des beaux-arts*. 1938. I. 305—306.; Ludwig Geiger in: *Goethes Sämtliche Werke*. Jubiläums-Ausgabe Bd. 27. II. 287.; Hans-Heinrich Reuter in: *Goethe: Poetische Werke XIV*. Berlin, Aufbau 1961. 900—901.)

Magyarországon a Csokonai síremlékének ügye kavarta az „Árkádia-pórt”. Kazinczy a maga forrásait Poussinig, illetve Schillerig tudta visszavinni. (Kazinczy Ferencz Összes Művei III. oszt. — Levelezés IV. Közzéteszi Váczy János. Bp. 1893. 309. l.)^{32a} A klasszicista költészetben tehát a mondás értelme immár: rezignált visszatekintés az élet hajdani boldog napjaira, sőt még Nietzsche is így használta. Arany korára már közmondásértékű; Brassai cikkéhez ezt a szerkesztői megjegyzést fűzte: „Még egy csillag. Én is Árkádiában születtem. Én is forogtam a nép közt.” (AJÖM XI. köt. 726.)

Ez a közmondás, illetve hozzáfűzött értelmezés arra utal, hogy e szentencia beletartozik egy szélesebb, máig élő és szaporodó közmondás-csoportba. („Engem se a golya költött”: vö. *Elveszett Alkotmány* VII. 252. skk. és *Árkádia-féle*.) Legrégebbi emlékét ennek a közös emberi sorsot magára nézve is érvényesnek elismerő szentencia-típusnak az Odysseia XIX. 162—163. soraiban találjuk: ἀλλὰ καὶ ὧς μοι εἰπεῖν τεὸν γένος, ὀππόθεν ἔσαι· οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἔσαι παλαίφρον οὐδ' ἀπὸ πέτρης.³³ Erre már a bírái előtt álló Sókratész is mint közismert szállóigére hivatkozott (Platón, *Apol.* XXIII. D.)

Az „éltem” gondolatát a lírába — és éppen a filozófiai töltésű, létösszegző lírába — Horatius emelte be. Előbb keserýnév tréfával: Vixi puellis nuper idoneus . . . (*Carm.* III. 26.), majd a stoikus bölcs méltóságát megrajzoló fenséggel: . . . ille potens sui/laetusque deget,

³¹ A címadást Arany igen fontosnak tartotta: ld. Visszatekintés I. AJÖM XI. köt. 220.

³² A Schillernek is alapul szolgáló híres szentencia: az „et ego in Arcadia” ikonográfiai és egyéb összefüggéseit VOINOVICH csak tévesen, illetve hiányosan ismertetette (AJÖM I. köt. 466.) Az egyelőre bizonytalan eredetű mondás valószínűleg nem Bartolomeo Schedoni, hanem Guercino (1591—1666) egy festményén fordul elő. (Noha egyesek szerint Schedoninak is van ilyen képe; BÜCHMANN: *Geflügelte Worte*, München—Zürich, 1959. 104. és BURTON—STEVENSON: *The Macmillan Book of Proverbs, Maxims and Famous Phrases*. Macmillan, New-York³, 1965. 89.) Guercino esetleg egy velencei adagiumot vett alapul (ld. VII. Biennale d’Arte Antica. Red.: DENIS MAHON. Bologna, 1969. 30. tábla). Későbbi feldolgozásai közül leghíresebb Poussin két festménye (l. JEROME KLEIN: *An Analysis of Poussin’s „Et in Arcadia ego”*. *The Art Bulletin* XIX. 2. June, 1937. 314—317.) Ezeket metszeteken népszerűsítették. Winckelmann barátja, a pozsonyi születésű Adam Friedrich Oeser is megfestette, görög felirattal (1767—77). (L. GERT VON DER OSTEN: *Katalog der Gemälde alter Meister in der Niedersächsischen Landesgalerie*, Hannover 1954. 114.) További képzőművészeti feldolgozására nézve l. A. PIGLER: *Barockthemen* II. 1956. Bp. 459. Itt mondok köszönetet Nyerges Évának a Guercino-irodalomban nyújtott segítségért.

^{32a} Az egész Árkádia-per anyaga összegyűjtve: Fazekas Mihály Összes Művei. Sajtó alá rendezte JULOW VIKTOR és KÉRY LÁSZLÓ, II. köt. 1955. 311—346.

³³ „Szólj hát nemzetségedről, s hogy hol van a földed: / Hisz nem az egyszeri tölgy, vagy a szikla hozott a világra.” (DEVECSERI GÁBOR ford.)

cui licet in diem / dixisse 'vixi: cras vel atra / nube polum pater occupato. / Vel sole puro; non tamen inritum, / quodcumque retro est efficiet, neque / diffinget infectumque reddet, / quod fugiens semel hora vexit'". (*Carm.* III. 29. 41. skk.; vö. *Sat.* II. 7. 83. skk.) A „potens sui” sztoikus rendíthetetlenségét, ódai fenségét elsőként Ovidius deformálta elégius elégedetlenségévé.

Mikor Rozvány György meglátogatta Aranyt, 4 héttel Világos után, „bár sok oka volt, a napi renden levő elfogatások, s családja fenntartásának gondjai miatt levertnek lenni, ő mégis engem nyugodt magatartással s meg nem törött lélekkel fogadott. Csak sóhajtásként fejezte ki: *et nos quoque floruimus, sed flos fuit ille caducus*”. (*Arany János életéből.* L. Sáfrán Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 169.) Az idézet Ovidiustól származik (*Tristia* V. 8. 19. s.) A Fortuna változandóságáról szóló versnek e sora a Vanitas híres szállóigéjévé lett (I. *Initia carminum ac versum medii aevi posterioris latinorum.* Göttingen, 1959. 12268. sz.) Arany emlékezetében mélyen megragadhatott, a rákövetkező pentameterrel együtt: *Flammaque de stipula nostra brevisque fuit.* (A „szalmaláng” eredete! Nálunk a nemzet-karakterológia jellemzői közé is bejutott.) Ugyanis a *Bolond Istókban* emlegeti: A *szalma-pörnye* sem volt tőlünk messze, / Miről magyar fül nem tud hallani, . . . (II. 4.; vö. *Elveszett Alkotmány* II. 122. skk.)

Híres létösszegzés Dido utolsó szózata (novissima verba), amelyet máglyára lépve a hűtlen Aeneas távozása után mond: *Vixi, et quem dederat cursum Fortuna peregi* (*Aeneis*, IV. 653.) A „cursus” tartalmát azonban pozitív tettei és elvételei együtt adják! Aranynál viszont az „egynéhány tized év” egyértelműen negatív. Ezt a „vagy nem élet . . .” közbevetése is nyomatékosítja. Az „életet” két részre bontva határozza meg: születés + egynéhány tized év. Azaz: kezdet és pusztá tartam! Pedig az ilyen „élet” állati, nem emberi. Hogyan bízhatja Ulysses társait? (A *Dante* évében vagyunk!): *Considerate la vostra semenza: / Fatti non foste a viver come bruti. / Ma per requir virtude e conoscenza.* (*Inferno*, XXVI. 118–120.)

Byron is, amikor 33. születésnapján számbavette életét, pusztá tartamnak találta a curriculum vitae-ét: *Through life's dull road, so dim and dirty, / I have dragg'd to three-and-thirty. / What have these years left to me? / Nothing — except thirty-three.* (*On my Thirty-third Birthday.* 1821.) A fogalmazás kiábrándult hetykesége tetszhetett Aranynak.

Ami a meghatározás első felét illeti: a születésnap gúnyos-keserű emlegetése, illetve szabályos elátkozása híres bibliai hely: *Jób*, 3. rész.³⁴ Ézsaiás el is ítéli ezt az Istennel perlekedő magatartást. (45. 10.) A Prédikátor bölcsességével (7. 1.) egybehangzik a születést a legnagyobb rossznak tartó Theognis tragikus görögsége. Schopenhauer idézi említett művében, több más példa között Hérodotos egyik helyét (V. 4.): thrákok szokása az újszülöttet jajveszékéléssel fogadni és a halottat örömmel, tréfálkozással eltemetni. D'Holbach materialista determinizmusa is hangsúlyozza, hogy beleegyezésünk nélkül születünk erre a világra (*Système de la Nature*, Chap. XI.)

Ami pedig az egynéhány tized év panaszos felemlítését illeti, ez ismét a Biblia (*Zsolt.* 90. 10 és *Jób* 14. 1.) pesszimista helyeihez kapcsolódik legerősebben. Ettől a modortól a kérdőforma sem idegen: „Nem rabszolga élete van-e az embernek a földön, és az ő napjai nem olyanok-e mint a béresnek napjai?” (*Jób*, 7. 1.)

A magyar költészet régóta ismeri az „én is” típus változatait. „Én is hajdan magyar voltam, / Még németnek nem hódoltam . . .” (XVII. századi névtelen költő);^{34a} „Bennem is a sok közt versírkálásra nagy ösztönt / Gerjesztett a Múza, . . .” (Virág Benedek: *Előszózat*). Berzsenyiné a kép és az érzés fokozatosan mélyül. Először diminuuálja: „Én is éreztem, s tüzesen szerettem . . .” (*Barátaimhoz*, 1804–1808.) Az *Életfilozófia* már a teljes szembenézés igényével lép fel, s ezért a metafora kifejtett, teljes formáját alkalmazza. „Én is öröme szület-

³⁴ Vö. NEUMANN GYÖRGY: i. m. 66. skk. A kálvinista és jobbágyfiú ERDÉLYI írja: „Első csapás fején a születés.” (Egy gyermek születésére)

^{34a} STOLL BÉLA: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963. 215. l. 387. 4a sz.

tem / Árkádia berkében . . .” Végül a *Barátimhoz* (1817 előtt) már deformált alakban, alluzióként alkalmazza. „Engem is üldöz az ég, a fátum, vagy görög Até, . . .”

Arany egy másik létmeghatározása megmutatja az itteninek teljes negativitását, torzított-ságát: „Mert élni hogyha nem fajulva tengés, / Olcsó időnek hasztalan soka; / De vérben, érből a vidám kerengés, / Mely szebb jövőre biztos záloga / . . .” (*Széchenyi emlékezete*, 6. v. sz.) Végül még több „tized évvel” vállal: „Oh mily sokat éltem, — de mennyit hiába / Szűk arasz éltomból mi lehet még hátra? —” (Burns: *Függ lomha köd*, 1870 körül).

A köznapiságig leszállott metaforát tehát klasszicista előképei fényébe visszaemelve, még egyszer megcsillagotja, hogy azután a bibliai pesszimizmus szellemében deformálja.

II. 3. . . . az a sajka / Engem is hányt, ringatott, / Melyen kiteszi a dajka / A csecsemő magzatot.” Hogy a bölcső az első gyermekkor metonymiai képe néhány évezred óta, arról nincs mit szólnunk: midőn tehát bölcsőt említ, mindenki tudja, hogy a csecsemőkor értendő azon . . .” (*Szász Gerő Költeményei*, AJÖM XI. köt. 145.) Arany tehát tisztában volt a „bölcső”-kép használatával és veszélyeivel. Ezért helyettesíti a sajkával. A „ringatás” és a „dajka” ugyan eléggé megadják a sajka-bölcső azonosságot, a hajó bevezetésével a kép mégis torzul annyira, hogy rájártsszék az élet-, illetve halálhajó ősi metaforájára. „. . . édes Miskám, hidd el, egy hajóban evezünk. Egy részem már ott van! Omnes eodem cogimur, omnium / Versatur urna serius otius / Sors exitura et nos in aeternum / Exilium impositura cymbae.” — példalózik Horatiussal (*Carm.* II. 3. 25–28.) a halálfélelemmel küszködő Tompának. (1868. febr. 27. HIL IV. köt. 293–294.)

A kép szerkezetileg kettős kötésű. Konkrétabban kibontja a strofa első felét, a születést folytatva a gyermekkorral, ugyanakkor a léttörténet első láncszemét alkotja, és a halálra tett rejtett utalással a vers vége felé mutat. A „dajka” ugyanis újabb, biblikus pesszimizmusú utalást tartalmaz: az *asszony szülte* ember halálra ítéltségére: Micsoda a halandó, hogy tiszta lehetne, és hogy igaz volna, a ki asszonytól születik? (*Jób*, XIV. 1.) Belsőleg is két előképet olvaszt egybe: Mózes, illetve Romulus és Remus születésének és kitételének történetét. A bibliaiban az anya teszi ki gyermekét a vízpartra; az ikreket a szolgál, és a vízbe.³⁵ Mózes történetére a *Bolond Istók* is céloz: Avval, deszkája nem levén, a tó / Gyékényiből, mint bölcsőt egykor a / Mózes szülei, koporsót fona. (I. 63.)³⁶ A deformáció ismét kettős. Egyrészt a mintákhoz, másrészt a hagyományos felhasználáshoz képest értelmezi át. Mózes és Romulus sorsában ugyanis ez a kezdet arra szolgál, hogy bizonyítsa későbbi nagyramenendőségüket, kontrasztosan aláhúzza a kitettség és védtelenség kezdetei után magasba ívelő pályát.³⁷ Itt viszont az Én életét hiábavalónak, elrontottnak bizonyító képsorozat élén állva, baljós sors-motívum lett belőle, a felütés ironikus bizonyítéka.

³⁵ Ex. II. 2. 2–3. „És fogada méhében az asszony és fiat szüle; és látá, hogy szép az és rejtegeté 3 hónapig. De mikor tovább nem rejtegetheté, szerze annak egy gyékény-ládácskát, és bekené azt gyantával és szurokkal s belétevé a gyermeket és letevé a folyóvíz szélén a sás közé.” (Károli); TITUS LIVIUS: Ab urbe condita I. IV. 5–6. „Ita velut defuncti regis imperio in proximo alluvie . . . pueros exponunt. . . . Tenet fama, cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset, . . .” Vö. még OVIDIUS: Fasti III. 51–52. és II. 407–410. Sustinet impositos summa cavus alveus unda. Az „alveus” „sajka” jelentésére lásd FINÁLY HENRIK: A latin nyelv szótára. Bp. 1884. 95. hasáb. Vö. tsónak, kis hajó; ein Kahn; JOSEPH MÁRTON Lexicon trilingue I. Pestini. 1818. 180. hasáb

³⁶ Arany biblikus ihletével kapcsolatban Pollák ugyan főleg az epikát kutatta át, ezt a helyet nem regisztrálta, de általánosságban megjegyezte, hogy „a zsoltárok után leginkább azon bibliai könyvek hatottak Aranyra, a melyek . . . *lelkileg rokonságban állnak alkotásaival*. Ezek főként: Birák, Sámuel és Mózes könyvei.” (I. m. 12. kiemelés tőlem). A líra átvizsgálása után ezt a lelki rokonságot nyugodtan kiterjeszthetjük Jóbra és a Prédikátorra!

³⁷ Mégis, már eredetileg számolnunk kell bizonyos kettősséggel: amely a mitológia természetéből fakad. Mózes eredetileg megmenteni, míg az ikreket elpusztítani teszik ki — s végül is Remus pályája tragédiába torkollik. Vö. KERÉNYI KÁROLY: Gyermekistenek. Homéroszi himnuszok Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz. DEVECSERI GÁBOR fordításában, Kerényi Károly bevezető tanulmányaival. Bp. 1939. 36–82.

A „dajka” további magyarázatra szorul. Ellenszenves mostohává minősül azzal, hogy a rábízott csecsemőt kiteszi. Mit jelképez? A sorsot vagy a természetet? A „Volna a sors édesanyám” az előbbire utalna (*Arkádia-féle*). Itt azonban nem eléggé világos. Feltehető, hogy ehhez a mitológiai típusú születés-metáforához azért nem alkalmaz határozott nevet, csupán a sejtelmes dajkát, hogy a biblikus célzás lehetőségét nyitva tartsa, és mivel általában elvileg, így kezelte a felhasznált mitológiát. „Nem a hitrege sallangjait, az ódon versformákat, semmit a mi korunk szellemével össze nem fér. De azért a classicusok tanulmányát nagyon kíváncsnak tartom.” (*P. Virgilius Maro Aeneise*. AJÖM XI. köt. 479.; Vö. Csetri Lajos: *Kazinczy „A tanítvány”-a* ItK 1969. 262–263.) Csokonai még precízen, filozófikusan fogalmazott: „... Ti a természetnek szülöttei vagytok, / S egy ily édes anyát soha el nem hagytok: / De mi az erkölcsnek, e száraz dajkának, / S az észnek, e tőlünk vállalt mostohának, / Hideg intéseim makacsulva járunk ... (*A lélek halhatatlansága*). Vörösmartynál a megváltozott jelentésű Természet már nem édesanya: Természet, ki mostohám vagy, / S tőlem mindent megtagadsz. . . (*Alku a természettel*, 1822). Petőfi az ő sajka—dajka rímével feltétlenül hatott (*Tündéralom*).³⁸ Nála már a Sors ráncigálja a bölcsőt, amiben talán Batsányit is követi: Sőt megtartván vad mostohánk, / A Sors ... (*Verseghy Ferenchez*, 1795).³⁹

A sajka-élethajó szimbóluma a szentimentális, majd a biedermeier líra képzetkincséhez tartozik (pl. Matthiesson: *An den Lebensnachen*). Az újszülött bölcsőjénél áll a Természet a *Resignation*-ban is. A bölcső-sajka összekapcsolás adja Béranger egyik híres versének alapját: *Le commencement du voyage*. Chanson chantée sur le berceau d'un nouveau-né. A magyar lírában számtalan példáját sorolhatjuk. Batsányi: *Egy szerencsétlen ifjú sirjánál* (1795); Vörösmarty: *Mint lebegő ladikot* ... (1817); Kölcsey: *Vigasztalás* (1824); Kisfaludy Sándor: *A boldog szerelem* 137. dal; Bajza: *Élet* (1834); és *Sajkadal* (1835); Eötvös: *A sajka* (1835); Lévyay: *Induló* (1846); Mentovich: *Tengeri út I.* (1846–47). Petőfi is igen kedvelte lírai életrajzok elemeként a „bölcső”, „dajka” képeket: *K. J. kisasszony emlékkönyvébe* (1846); *Válasz, kedvesem levelére* (1847). Ezekkel a derűs ábrázolásokkal szemben használja a születés képét visszajára fordítva is, saját sanyarú költősorsa ábrázolására (*Az utolsó alamizsna*, 1843; *Költő lenni vagy nem lenni*, 1845.), de ebbe a bölcsőt és dajkát sosem elegyíti. A *bujdosóvá* átdolgozott *Zivatarról* szólva Horváth János is a sajka-képet a biedermeier átlaglira képzetkörébe utalta (i. m. 22.).

Mi sem tanúsítja szebben, hogy ezek a képek a kor lírájába milyen mélyre nyomultak, mint az irodalom alatti gyakorlat. Rozvány György húga nevezetes emlékkönyvébe *Betti nővéremhez* címen írt zöngeményt; csak úgy reng a bölcső, „bár nem csillog a díszfényben!”; csak úgy dagad a vitorla, noha „közelít az élet árja.” (Sáfrán: i. m. 31–32.). Arany pedig iskolai dolgozat-témának is kitűzte: „*Az élet egy tengeri utazás. Allegória.*” (AJÖM XIII. köt. 160–161.)

Később egyszer hagyományos módon is használta: Nekem áldott az a bölcső / Mely magyar-
rá ringatott. (*Kozmopolita költészet*, 1877). Evvel összehasonlítva a *Visszatekintés* torzítása még szembetűnőbb.

II. 4. *Első nap is oly borultán / Hajola reám az ég! / S hogy nevetni megtanultam, / Sírní immár jól tudék*: még mindig a születés képzetkörét folytatja, két metafora összekapcsolásával. Az első, az „égbolt” természetesen a legősibb archetipikus szimbólumok egyike. Felesleges is talán utalnunk a mitológiákban játszott szerepére. Beletartozik a „föli” és „le”, e két ősi metafora-szervező szimbólum családjába. (L. Wheelwright: i. m. 116.). A romantika lírájában és epikájában a „kék ég” az otthonos, istenközel, velünk együtt lélegző univerzum jelképe volt. A posztromantikus, majd modern irányzatoknál ellenkezőjére fordult: a magány és az elidegenedettség legátfogóbb jelképévé nő. A változást Mallarmé „hirdette ki”: *Le ciel est*

³⁸ Arany már korábban használta egyszer a fordított dajka—sajka rímet: Toldi estéje, II. 36. A másik lehetséges tisztá rím, a sajka—ajka is szerepelt már Gyulai egy versében: *Esküvő előtt*. Nagyenyei Album 1851. 160.

³⁹ A bölcső-kép rokonságát Shelleyvel (*Dirge for the Year*) és Beöthy Zsigmonddal (*A költő*): I. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 577.

mort (1864). (L. bőséges példákkal: W. J. Lillyman: *The Blue Sky. A Recurrent Symbol*. CL. Comparative Literature, XXI. Nr. 2. 1960. 116—124.) A „borús ég” használatát olyan helyzetben, ahol „derült ég” várható, mintegy e folyamat átmeneti szakaszának foghatjuk fel. Aranynál a „kék ég” metaforikája igen fontos, kidolgozást érdemlő téma! A „borult ég” híres példái Szondi és Széchenyi emlékezete 3., de általában derülten vagy borultan Petőfinél, Aranynál is gyakori, a kedélyállapot és a sors jelzésére elég rugalmasan használt metafora. (*Élő halott*, 1843. és *A Honvéd özvegye; Egressy Gábornak; Ősszel*; illetve a *Mily szép a világ*, 1847. és a *Letésem a lantot*).

A klasszika lírájában a boldog gyermekséget, „Árkádiát” derűs, pozitív képek jellemzik. (Pl. Schiller: *Der spielende Knabe; Das Glück*). A romantika szótárában viszont a „borult ég a bölcsőnél” a kezdetől fenyegető balsorsot jeleníti meg. (Vörösmarty: *Börzsönyben*, 1825). Általában azonban a peripetiát, a kezdeti jó sors után beálló szerencsétlen fordulatot jelzi. (Vörösmarty: *Az elhaló remény; Aludjatok szép álmaim*; Bajza: *Tünődés*, 1825; Vachott Sándor: *Késő megtérés*, 1839.). Ehhez a gyakorlathoz képest deformálja Arany itt a képet az „első nap is” diminuciójával.⁴⁰ Az egész azonban igazi jelentését csak a sírás-nevetés antitézissel kapcsolatban nyeri el. Ez a kép a gyermek születésével kapcsolatos antik hiedelmek világába vezet. Ezek szerint 40 napos koruk előtt csak a kiválasztottak (Dionysos, Zoroaster stb.) nevetnek. Legismertebb Donatus Vergilius-életrajzának azon helye, ahol a költő kiválasztottságát az is jelzi, hogy a csecsemő születése után egyáltalán nem sírt, sőt nyájasan mosolygott. (*Vita Donatiana* 4.) A lírában Theokritosznak a gyermek Héraklészről szóló XXIV. idillje és Vergilius IV. Eclogája (60—64. sor) használta fel.⁴¹

Más részről a Prédikátor, a vanitas-költészet őse, azt mondja, hogy „Jobb a szomorúság a nevetésnél . . .” (7. 3. vö. 2. 3.). Young—Pétzeli (*Ézsaiás* nyomán, 8. 4.) ezt már a gyermekre alkalmazza: „Megtanul sírni, minek — előtte tudna hibázni; nyomorult minekelőtte tudna ártani.” (*Young éjszakái*, II. köt. 11.) A fordulat a kor retorikájába is behatol: „Már első ifjúságában, mikor az élet mindenkinek mosolyog, ő annak komolyabb oldalát fogta fel;” (Eötvös József: *Emlékezés Szalay László fölött*. A MTA Évkönyvei, XI. köt. V. darab, Pest, 1866. VI. 37.) Ennek a keresztényien pesszimista deformációnak a célja világos: az eleve mostoha sorsnak olyan, most már az Én további jellemét nagymértékben meghatározó arculatát fedi fel és szembesíti a tökéletlenül megvalósuló egzisztenciával, amely a legjobb átkötés lehet a lét-történet, további, a sors, a szükségszerűség mellett, már az akarat, a szabadság feltételei közt is mozgó részeihez. Ezzel lezárja a „születésen kezdeni” argumentációját, és elkezd az „egy-néhány tized év” leküzdésének történetét.

II. 5. *Sohase bírák teljébe / Örömeim poharát*: az „örömei pohara” minden valószínűség szerint eleve átalakított kép, amely a bibliai „szabadulás pohara” (*Zsolt.* 116. 13.), az Úr „haragjának pohara”, „a tántorgás öblös kelyhe” (*Ézsaiás*, 51. 17.), a „pusztaság és elpusztulás pohara” (*Ezék* 23. 33.) mintáira képződött.⁴² Az Újszövetségben a fentiek alapján pola-

⁴⁰ Közel jár Petőfi: Vad ifjú koromnak / Szélvésze kitombolt . . . (Mily szép a világ! 1847), Vö. Baudelaire: Ma jeunesse ne fut qu'un ténébreux orage . . . (L'ennemi, 1855) Az ő „nyomasztó ég”-képeletről értekezik ROMAN JAKOBSON: Hang—Jel—Vers. Bp. 1969. 289.

⁴¹ Az egész kérdést részletesen I. TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE: Vergilius Pásztori műzsája. Vallástörténeti Tanulmányok II. kiad. 1960. 375. Arany ez évben újra olvasta Vergiliust. (AJÖM XIII. köt. 232.) Vö. Berzsenyi: Búcsúzás Kemenes-aljától. A műzsák jelenlétével megszentelt költő-születés toposzát (pl. Hor. Carm. IV. 3., e sorokat le is fordította!) már egyszer deformálta: Elveszett Alkotmány, VI. ének. 102—107.

⁴² Felettlőbb figyelemre méltó, hogy Szalontán a bánattal teli pohár kiürítése a sirató-énekek elengedhetetlen tartozéka. „Bejöttem házadba, gyászba van borulva, / Közepinn éggy asztal feketébe húzva. / Azon van egy pohár, csordultig van tele / Oh, mondtam én, aztat ne tőtsék úgy tele. / Ne tőtsik úgy tele, mert ki kell azt nekem / Mert ki kell azt nekem, jaj, üressiténem . . .” (SZENDREI ZSIGMOND: Szalontai gyűjtés. 1920. 125—126. és 129—131.) Feltűnő az egyezés a Leányomhoz zárószóival: . . . Vagy a pohár csordulva vár, / S fenéki kell ürítenem! A kisgyermek Arany első „irodalmi” élménye egy halottsiratás volt: SÁFRÁN: i. m. 133.

rizálódott: a „kehely” az Eucharistia szimbólumává (leírása: *Márk*, 14. 23–24.; megformulázása: 1. *Kor*. 10. 16.), a „pohár” pedig Krisztus szenvedésének szimbólumává lett (a Getszemáni-kerti jelenet, *Máté*, 26. 42.). (Vö. George Ferguson: *Signs and Symbols in Christian Art* Oxford University Press, New York 1955. 192. és 298.) Polaritását megtartva a középkorban tovább általánosodott a fő erények közül a Hit, a fő bűnök közül pedig a Torkosság szimbóluma. A reneszánszban már Fortuna, Audacia, Fortitudo és Suadela attributumaként is szerepelt.⁴³ Ami a pohár „teljességét” mint a csorbítatlan öröm, gyönyör jelzését illeti, az nyilván a 23. zsoltárból ered: Az én fejemet megkened olajjal, És engem itatsz tellyes pohárral, Jóvótod, kegyesség körülvészen, És követ engem egész életemben. (Szenczi Molnár). János evangéliuma pedig az „öröm teljességéről” beszél. (16. 24.) A „poculum laetitiae” barokk emblematikus képversek kedvelt témája. Ilyen, pohár alakú köszöntő vers ünnepli Balthasar Henricus ab Oberget: nevét a sorok első és utolsó betűi adják. (Matthias Iacobus: *Census Phoebeus* ... Vratislaviae, 1640. Magyar tankönyvben is újranyomták: Sigismundus Carlowszky: *Prosodia Latina*. Eperiessini, 1806. 224–225.) Horatiusnál a telitöltött kehely a féktelen mulatozás jele (*Carm.* II. 7. 21–22.)

Az újabbak közül a pohárból már „örömet” iszik Matthison (*Angebilde auf Eduard's Wiege*), de a mintaadó főleg Schiller lehetett: Freude trinken alle Wesen ... Freude sprudelt in Pokalen ... (*An die Freude*).⁴⁴ A magyar lírában — többnyire a romantikus és biedermeier költőknél — igen gyakori. Csak felsorolásszerűen: Csokonai: *Czindery sirja felett a kesergő özvegy*; Berzsenyi: *Glücimhez: A füredi kúthoz*; Kölcsey: *Az ifjú* (Palocsay Tivadar után); Vörösmarty: *Ártatlanság köntösében* ...; *Az öröm édes bor* ...; *Hűség*; Lévy: *Égi szép szabadság*; *Zsuzsikához: A szegény asszony* (Béranger); Vajda: *Adjon Isten*; Mentovich: *Vigy el emlékezet* (a frusztráció itt hasonló Aranyéhoz). Az érintkező próza is ismeri: „... Wesselényi, ki a szenvedés poharát szint oly makacssággal kívánta fenékgig üríteni, mint a szilaj örömket ...” (Kemény: *A két Wesselényi Miklós*, 1851)⁴⁵

Arany e vers előtt már többször — egy alkalommal igen hasonlóan — felhasználta e képet (*Elveszett Alkotmány*. I. 297. V. 407–408; *Bolond Istók*, I. 74. és *Egressy Gábornak: Vagy — tudom, tudom már örömdölni kelyhe / Csordultig miért nem lehetett megtelve / Mi keseríté meg ... / Később a Toldi szerelme* is emlegeti (XI. 121.) Hogy tisztában volt polaritásával azt bizonyítja az *Ex tenebris* (1877): „... Vagy ha ez nem, a vakságnak / Kiürítem poharát ...” Valószínű, hogy a Biblia mellett Petőfi is hathatott költőnkre, Petőfi, akinek egyik központi képe a pohár.⁴⁶ Igen érdekes egyik megoldása, amely az itteni deformációhoz a legszorosabban kapcsolható: „Sokszor, midőn a kéj legédesb nedve / Érinti már-már szomjas ajkamat / Megjelenik ... kezem megáll ijedve / És földre ejti a telt poharat” (*Ne bántson az meg* ... , 1847.)

⁴³ Képzőművészeti megjelenítéseit I. RAIMOND VON MARLE: *Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance et le décoration des demeures* II. *Allegories et Symboles*. Le Haye, Martinus Nijhoff 1932. 55. skk., 72., 157., 183.; Dürer híres metszetén is Fortuna kezében van a kehely.

⁴⁴ SCHILLER-nél közrejátszhatott a megistenült Héraklésznak az Olympuson nektárt nyújtó Hébé képzete is: *Des Olympus Harmonien empfangen / Den verklärten is Kronions Saal, / Und die Göttin mit den Rosenzwangen / Reicht im lächelnd den Pokal.* (Das Ideal und das Leben.) Vö. még GOETHE: *Glück der Entfernung*.

⁴⁵ Vö. még: A szív örvényei. Magyar nyelvi Album, 227.: „ürítsük ki a bűnbánat ürömpoharát ...” DESSEWFY EML az „önismeret keserű serlegéről” beszél, Széchenyit idézve (Üdvözlő szöveg. MTA Évkönyvei, XI. V. darab, 1866. II. 7.)

⁴⁶ Pozitív értelemben: Mi vagy, keblem? ... (1846), Keserű élet édes szerelem; Édes öröm, ittalak már ...; Szőke asszony, szőke asszony ... (Vö. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 545.); Tompa Mihálynál (1847); negatív értelemben: Hazámban (1842); Az örült (1846), vö. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 534.), és a Széphalom (1847). JAKAB ÖDÖN a két költő „pohárhasználatának” különbségeiből következtet kettejük lelki alkatának a különbségeire (A lírikus Arany. Magyar Figyelő 1917. III. 302.)

A kép hatását csak fokozza, hogy polaritásánál fogva hallgatólag tételezi a „bánat fenekéig üritett poharát”. Később a ki nem ivott örömkön érzett végtelen keserőséggel eleveníti fel megegyezően ezt a képet (*Ez az élet*... 1878.)⁴⁷

II. 6. Az ifjúság szép kertébe / Vas korlátot néztem át. / Félve nyúltam egyszer máskor / Egy rózsát szakasztani; / Késő volt — a rázkodáskor / Mind lehulltak szirmai. Gradációval felépített, többszörösen deformált, összetett kép. Az „ifjúság kertje” mitológiai képzetekre visszavezethető,⁴⁸ a középkorban általánosodott. (Vö. Van Marle: i. m. 430. skk.) A rózsza a görög költészet-től kezdve erotikus szimbólum, s különösen kedvelt a rokokóban (vö. Csetri Lajos: i. m. 263.). A népköltészet is egyértelműen szerelmi jelképként ismeri. A magyar költészet régóta ápolja e kertet: Gyöngyösi (*Murányi Vénus*) Petőfire is hatott: (*A szerelem országa*); Csokonai: *Első szerelemzés*; Batsányi: *Serkentő ének*; Mentovich: *Vigy el, emlékezt*.

A „virághullás” a „fű elszáradásával” együtt a mulandóság fő szimbóluma a Bibliában. (*Zsolt.* 90. 5. 6.; 103. 15.; *Jób*, 14. 1. 2.; *Ézsaiás*. 40. 6—8.; *1. Pét.* 1. 24—25. stb. vö. Neumann: i. m. 66—67., 89.). A „szakasztás” bibliai ize is félreérthetetlen. „A tiltott fa gyümölcsén kívül sok virág és gyümölcs kínálkozott még a leszakasztásra” (*Bulcsú Károly Költményei*, AJÖM XI. köt. 107.) A szirmát lehullató rózsza Horatiusnál is erotikus szimbólum: *Huc vina et unguenta et nimium breves / Flores amoneae ferre iube rosae*... (*Carm.* II. 3. 13—16.) A „késő volt” csalódását fogalmazta meg Hebbel is rokon képpel: „... mindnyájan letörlik, mindjárt a leszakításkor, a csalogató gyümölcsök hamvát...”; ám ezt „némi ködös reflexiók” és „incisumokkal terhelt körmondatai” miatt kritikájában Arany el is ítélte. (*Anyá és gyermeke*, AJÖM XI. köt. 39. A kép schopenhaueri filozófiai háttéréről l. Németh G. Béla jegyzetét, uo. 643.) Arany elégikus sóhaja idő és szerelem múlását fogja az elnyíló virág képével egyg: *Toldi szerelme* I. 38.

Pár szál a „rózsatépés” (ismét horatiusi, vö. *Carm.* II. 11.) magyar hagyományaiból: Batsányi: *Serkentő ének*; Busongás; Verseghy: *Barátnémhoz*; Csokonai: *A szépség*; Berzsenyi: *Nacámhoz*; A halál; Vörösmarty: *A szerelemhez*; Toldy: *Az év utolsó éjfelén*; Bajza: *Jelen és múlt*; Lévai: *Születésem napja*.

A „szerelem — rózsakert” elképzelés különféle változatai nagy szerepet játszanak — főként a kezdő — Petőfi lírájában is (*Elválás*, 1839; *Távolból, L... né*, 1843; *Szerelmem és bor*, 1844; *Szerelmemvagy*, 1845; *Bűm és örömem*, 1845). Annyira közhelyszámba ment, hogy Arany is fölírta az egy évvel később kiállított *Poétai receptre*. A „szakasztás” erotikus felhangja kicsendül az *Éjjeli párbaj* szóhasználatából is: „... Száraz ajkam eper-ajkat / Szedegetni készül” / Bende vitéz a nyoszolyó-asszony / Elvezeti hol olyat szakasszon;”

Az itteni gradált kettős eltérítés: a vaskorlát és a szirmhullás már a sors és a szabadság dialektikájában mozog. Alapszerkezete szerint rokon Vörösmarty aszkézisével: „Inte az ifjúság gyönyörűsége, de nem fogadám el...” (*Az életgyűlölnök kettős panasza*, 1820). Petőfit pedig az elkésés ábrázolása készítette hasonló építkezésre: „Kíváncsok a tavasz éke nekem, / Indulok is olykor örülni virághoz; / S míg kertbe röpíti sugárit a szem, / Lábam temetői keresztek alá hoz,” (*Temetőben*, 1843). A szirmhullás képét Burns is befolyásolhatta: But pleasures are like poppies spread — / You seize the flow’r, its bloom is shed. (*Tam o’ Shanter*, 50—61). Vagy Arany fordításában: De a gyönyör elnyílt mák. / Érintsd, s leomlott a virág. (*Kóbor Tamás*.)⁴⁹

⁴⁷ Babits — valószínűleg Arany ihletésére — „hűtlenül” így fordította Propertius: ... Istent / Nem sértette vidám örömeim pohara (II. 15. 47—48. Az eredetiben: Laeserunt nullos pocula nostra Deos).

⁴⁸ Vö. KARDOS TIBOR: Az Árgirus széphistória. Bp. 1957. 138. A széphistóriát Arany igen korán megismerte, erre mutat célzása A lelki szeméthordó lapát c. tréfás alkalmi versezetében, AJÖM VI. köt. 203.

⁴⁹ A fordítás ugyan 1868—1873 között készült, de először már a 40-es években végigolvasva Burns verseit, a Tauchnitz-kiadásban. Ezt a költeményt már akkor aláhúzta, l. AJÖM I. köt. 450. és 524.

A kép utóéletéből érdemes még említésre Lévay Józsefnek Arany unokája halálára írott verse (*Piroska*). Ez zsúfolva van Arany-reminiscenciákkal; „Téged a föld nem sokáig bírhat”... „Csak addig, míg bepillantasz félve / Az ifjúság tündérszép kertjébe, / És homályán egy kis méla körnek / Vidám fényét gyűjtöd az örömmek.”

II. 7. *Keresém a boldogságot, / Egy nem ismert idegen / Jártam érte a világot — / S kerülém ha megjelent.* Első felének előrehaladó retorikus szerkezetét, amely kijelentésből és részletezésből áll, a közbevetett értelmezői mellékmondat megtöri, felfüggeszti, a pozitív törekvést diminuálja, és ezzel előkészíti a torzító csattanót.

Az élet efféle ellentétekben való felfogása a szentimentális lírában lehetett még a kiküzdött lírai harmónia kiindulópontja is: *Kommen und Scheiden, / Suchen und Meiden, / Fürchten und Sehnen / Zweifeln und Wähnen, / Armuth und Fülle, Verödung und Pracht — / Wechseln auf Erden wie Dämmerung und Nacht.* (Matthisson: *Lebenslied*. Kiemelés tőlem). Csokonai is próbálkozik az Aranyéhoz hasonló megoldással, azonban a felelősséget még nem vállalja, egyértelműen a világra hárítja: „Kergettem a reménységet; / És ha olykor megjelent, / Nálam hagyta a kétséget / S a boldogabbakhoz ment”. (*Gróf Erdődy né Ö Nagyságához*). A boldogság-keresés és tévesztés komplexusa népmesei és ponyva-ösztönzéseken kívül (*Rózsa és Ibolya; Árgirus*) oly művekből is ismerős lehetett, mint a *Csongor és Tünde*, vagy Petőfi némely verse (*Mint lőt-fut a boldogság után*, 1846; *Amióta én megházasodtam*, 1847). Talán nem tévedünk akkor, ha közös pszichológiai alapot sejtünk e kép szinte groteszk öniróniája és a *Toldi szerelme* alapkonfliktusa között. Ez kísért Toldi és Eszter perverz humorú jelenetében is (*Daliás idők*).

II. 8. *Vágytam a függetlenségre, / Mégis hordám láncomat . . . Oxymoron*nal élesített fogalmazás. A lánc, a rabság szimbóluma e korban természetesen elsősorban politikai versekben csörög (pl. Petőfinél 36 lírai költeményben). Feltehetően itt is van politikai vonatkozása a pszichológiai-léttörténeti jelentésréteg alatt. A létre vonatkoztatott láncchordás különben előfordul már egy korai Petőfi-versben, amelyet Arany még nem ismerhetett: „Rejts ölednek éjjelébe / Szent nyugalomú sírhalom! / E kinéletnek vesződvé / Lánczait mért hordozom?” (*Triolett*, 1840. Csak 1897-ben jelent meg, I. Petőfi Sándor Összes Művei. III. köt. Bp. 1950. 354.) Megjegyzendő, hogy e kép — másodlagosan — a „szerelem láncai” szintén antik eredetű (pl. Tibullus II. 4.) és a romantikában mindennapi képéhez viszonyítva is deformált.

Forrásai? A földi lét szenvedéseit már a Biblia láncnak nevezi. (*Jeremiás siralmai*, 3. Gímél.) A szentimentális létversek is használják (pl. Matthisson: *Die Vollendung*). A kényszerű, gyűlölt láncot „mégis” hordja a nemzet Batsányinál (*Serkentő Válasz Virág Benedekhez*, 1789), e „tündéri láncokat” akarja eltépni Bánk bán (ezt a részt Arany is idézi tanulmányában, AJÖM X. köt. 290.), „megszokott rabsága” láncát „csörgeti” Kölcsy (*A szabadsághoz*), bűnei „láncain élt e csüggedett faj” (Vörösmarty: *Liszt Ferenchez*), a szegény rabon a lánc teste „teste lészen” (Lévai: *Gyötrődés*).

Aranynál kétszer (*Gondolatok a béke-kongresszus felől*, és *Eszünkbe jusson*) szintén politikai rabságra vonatkozik, a *Visszatekintés* bonyolultabb megoldása majd a *Bolond Istókban* tér vissza: „... e holtig viselt cilicium —” (II. 41.)

A rabságába gyengesége miatt visszahanyatló rab képe már *A rablelkek* írásakor (1848) is izgatta. Voinovich szerint semmi szubjektív alapja nincsen (AJÖM I. köt. 421.), ez azonban vajmi kétséges. Hasonló típusú lírára később is mily érzékenyen reagál! „Régi rabként börtönéből szabadulni vágya nincs, bántja a sugár és féli a szabadság nappalát” — fordítja Frankl (*Hősök és dalok könyve*, AJÖM XI. köt. 136.).

II. 9. *Mint a vadnak, mely hálót / El ugyan nem tépheti, / De magát, míg hanykolódik, / Jobban behömpölygeti.* Voinovichtól tudjuk, hogy később, Ariosto eposzának eredetiben való olvasásakor (1856-ban kezdett hozzá) a lap szélére jegyezte a XXIII. ének 105. versszakánál, észrevéve a feltűnő egyezést: „Mint a vadnak, mely hálót . . .” Ezt az egyezést azonban nem kell feltétlenül véletlennek tartanunk, ahogyan Voinovich (AJÖM I. köt. 459.), hiszen a költő az

Orlando Furiosot Karl Streckfuss német fordításában már a 40-es években megismerhette.⁵⁰ Sőt, Bradamante említése a *Nagyidai cigányokban* azt bizonyítja, hogy meg is ismerte (AJÖM III. köt. 344.). Mégis, ha a két hasonlatot összevetjük, figyelemre méltó eltérésre bukkanunk: „... come l'incauto augel che si ritrova / in ragna o in visco aver dato dipetto, / quanto piu batte l'ale e piu si prova / di disbrigar, piu vi si lega stretto.”⁵¹ A hasonlat Orlando megőrülését festi. Itt madárról, madárhálóról, sőt lépről van szó. Ez a képzet Ariostóhoz kerülhetett Homérosztól (*Odysseia* XXII. 468.), esetleg a Bibliából (*Préd.* 9. 14.), és Boiartodól (*Orlando Innamorato*, II. 26, 59.), noha a magát behálózó vergődésről egyik helyen sincs szó.

A *Hamlet* 3. felvonásában a vergődő Claudius imájában így szólítja meg önnön lelkét: „O, limed soul, that struggling to be free, / Art more engag'd!” Arany fordítása: „S te, oh lépen ragadt / Lélek, kit a verdés jobban lenyügöz!” (670–671. sor). Ez a kép annyira híven követi Ariosto hasonlatának fölépítését, hogy kénytelenek vagyunk feltételezni: Shakespeare ismerte az olasz eposzt! A szakirodalom már eddig is több ponton érintette esetleges olasz nyelvtudását és Ariosto-ismeretét.^{51a}

Aranynál bizvást figyelembe vehetünk más hatásokat is. Metaforikusan, embereknek vetnek hálót a Bibliában. (*Jeremiás siralmai*, 1. Mím, *Zsolt.* 9., 35., 38., 57., 59., 69., 140. és 141.) Legfontosabb Jónak az egész létre kiterjeszkedő képe: Isten alázott meg engem, és az ő hálójával ő vett körül engem. (18. 8–10.; vö. *Ézsaiás*, 8. 13–15.; 24. 17–18. és 51. 20.) Lucretiusnál a szerelem hálóból nem lehet elfutni: non vitare, plagas in amoris ne iaciatur, / non ita difficile est quam captum retibus ipsi / exire, et validos Veneris perrumpere nodos. (*De rerum natura*, IV. 1146–1148.) A vágy nyűgözi le széttéphetetlen bilincessel a szabadulásra törekvő állatokat is. (Uo. IV. 1201–1207.) Már vad, a marsus vadkan töri szét hálóit Horatiusnál: . . . Seu visa est catulis cervae fidelibus, / seu rupit teretes Marsus aper plagas. (*Carm.* I. 1. 27–28.) Teljesen bibliai ízű intése a fukar gazdagok ellen: non mortis laqueis expedit caput. (*Carm.* III. 24. 8.) A hálóból nagynehezen kivergődött szarvast hasonlatban szerepelteti. (*Carm.* III. 5. 29. skk.) Hálóbá jutott vadkan és madár együtt is szerepel nála. (*Epist.* II. 31. skk.) Vergiliusnál is vad jut a vadászhalóba. (*Georg.* I. 307. és *Aen.* IV. 131.) Ebben Zrínyi is őt követi (*Viola panasza*). A vadászhalóval alkotott első igazi epikus hasonlat is Vergiliusé: a vad etruszk királyt, Mezzentiust, hasonlítja a hálóbá került vadkanhoz: ac velut . . . aper . . . postquam inter retia ventum est (*Aen.* X. 707–716.) A hasonlat értelme azonban ellenkező: Mezzentius félelmetes küzdelme a hálóbá jutott vad dühére, nem pedig tehetetlen vergődésére hasonlít.⁵²

⁵⁰ Ehhez a fordításhoz, sajnos, nem sikerült hozzáférnem. Szerencsére Voinovich gondosan kijegyezte a vonatkozó sorokat: „Dem Vogel gleich, der von den Garngewinden / Und von der Ruthe nimmer sich erhebt; / Je mehr er sich bestrebt, sich los zu winden / Und mit dem Flügel schözt, je mehr er klebt.” (MTA K. Ma 5/6. 5. sz. 4. l.) Egy helyen azt mondja, hogy Arany példányában semmi nyoma sem volt, hogy a fordítást el is olvasta volna. (AJÖM VI. köt. 235.).

⁵¹ Opere di Lodovico Ariosto con note filologiche e storiche. Volume unico. Trieste, Lloyd 1857. (Ed. A. Racheli) 123. A 188. l. jegyzetéből az is kiderül, hogy a hasonlat visszatér a költő Scolastica c. drámájában is. Ennek a kiadásnak egy példányát Arany Toldytól megkapta ajándékba. (AJÖM VI. köt. 235.) A lépre ragadt, illetve hálóbá akadt madár az eposz több hasonlatában szerepel még. (XXIV. 105; XLV. 17.) Az önmagát behálózó vergődésről azonban e helyeken nem szól, sőt, egyszer ki is szabadítja a madarat. (IV. 39.) L. WILHELM TAPPERT: Bilder und Vergleiche aus dem Orlando Innamorato Bojardo's und dem Orlando Furioso Ariosto's. Nach Form und Inhalt untersucht. Marburg 1886. 97.

^{51a} L. KENNETH MUIR: Shakespeare's Sources I. Comedies and Tragedies. London, Methuen 1957. 122–123. Valószínű, hogy az Othellohoz eredetiben olvasta Gíraldi Hecatomithijét. J. S. SMART feltételezte, hogy a zsebkendőmotívum az Orlando Furioso utolsó énekéből származik. (L. Shakespeare: Truth and Tradition. 1928. 183.) Néhány kutató véleménye szerint a The Taming of the Shrew Aristo I suppositi című darabján alapul. (L. MUIR, i. m. 259.) A költő különben még egy helyen használta a lépen ragadt madár képét: „The bird that hath been limed in a bush, / With trembling wings misdoubted every bush.” (3 Henry VI. V. 6. 13.)

⁵² Lodovico Gatti Magyarországon is közkedvelt gyűjteményes hasonlat-példatára éppen a „Timendus, cum apro” címszónál szerepelteti: Delectus Poëtarum pars secunda. Variorum

Ellenkező irányú, végül is kibontakozáshoz vezető „vergődés” rajzára már Petrarcanál is találunk példát: „Misero me! che tardo il mio mal seppi: / E con quanta fatica oggi mi spetro / Dell'error, ov'io stesso m'ero involto!” (LX—68. szonett). Fontosabbnak tűnik azonban a francia újlatin poéta, Pierre Sautel (1613—1662) *Avis Captiva* című verse: „Hic trepido, et versans luctamine memet inani / Palpito, in aethereas rursus itura plagas. / Bis celeram molita fugam, bis, initule pondus / Haereo: bis lento glutine vincta moror. / Visco irretitas *magis ac magis* implicor alas, / Quo *magis infida surgere nitior humo*.” Illetve: „Saepe enim impubi dedor jocus esse juventae, / Quae pedibus stringit stupea vincla meis. / Dumque Notos feror in tenues, oblita teneri, / Ridet e media me trahit ille fuga. / Obluctans, stupasque volans *exire morantes* / Intricor, geminos illaqueata pedes.” (*Delectus poetarum*, II. 126—127. Kiemelések tőlem.) Nem lehetetlen, hogy Arany *A rab golya* megírásához is kapott valamelyes ösztönzést ettől a verstől.⁵³ Az sem elképzelhetetlen, hogy a versbéli madarat kínzó éretlen fickók tréfálkozása (azaz a Lelket földi rabságában gyötrő kínok) előképe a Baudelaire *Albatroszát* kínzó goromba matrózoknak. A költő alapos humanista tájékozottsága ismeretes.

Igen érdekes, hogy Berzsenyi elítéli Daykát azért, mert ezt a kifejezést használja: „Lest hány a végzet.” (*Kritikai Levelek*, VI. 3. megj.) Úgy tartja, hogy a végzetet lerántja az, ha madarásznak festjük. Saját költői gyakorlatában tízszer használja a „tör” metaforáját, általában szerelmi vonatkozásban, s „komolyabb” témánál a hálót alkalmazza! (*Szilágyi 1458-ban*). Aranynál a tör—háló deformációban talán ez a meg gondolás is szerepet kaphatott.

Forrás-élméleiből jellegzetesen álepipai hasonlatot alkotott. Epikus a keret, a háló és a vad, lírai a menet, a tehetetlen vergődés. A „háló” különben is kedvelt képei közé tartozik. (*Török Báltint*, 1853, és *Leányomhoz*, 1865.) Az utóbbiban a reménytelen küzdelem érzékeltetésére egészen hasonló deformált képeket alkalmaz, láncot, pányvát, poharat. „De akaratom láncan áll, / Erős békón lábam, kezem. // Mit ér szünetlen, mint a rab, / Futkosni pányvám szűk körét! / Ha egy lépést sem hamarabb, / Egy lépést sem közel feléd / ...Vagy a pohár csordulva vár, S fenéki kell ürítenem!...” Rokon a láncát hiába tépő, tehetetlen düh metaforikus leírása is: a szeges örvét rázó kutya, az éhség (*Jóka őrdőge*, III.) és Bende vitéz a pincében (*Éjféli párbaj*). Ha epikus költeményeit is bevonjuk a vizsgálódásba, meglepve tapasztalhatjuk, micsoda fontos képviselnek a hurokban, pányván, hálóban, békóban vagy tehetetlen dühükben vergődő és tomboló állatokról vett metaforák! (Egy részüket leltározta Lehr Albert: *Toldi-kommentár*. Bp. 1882. 204.) Fontosabbak: *Toldi* I. 14. (ismét a Mezzentius-hasonlat: mint a sértett vadkan ...); IV. 2.: S mint bezárt paripa, mely fölött az ól ég ...; X. 3.—12.: a bikajelenet (vö. *Hecz ... hecz ...*); *Keveháza* 23.: a hún, miképp földhöz vert vad ...; *Buda halála*, XII. 65.: Mint rácsba először befogott vadállat / Mozgásra elég tért, s nyugtot se találhat, / Jár fel-alá mindig, lép nehányat s vissza, / Fejével a rácsot sikertelen zúzza: ...; XII. 261. skk. Hálója halálnak ...; *Toldi szerelme* II. 51.: ... néma, kötött bárány; V. 8.: Vergődhetik immár szava hálójában!; V. 69.: Mint lelövött gerle vergődik az aljon ...; VIII. 66. Édes uram, most is ott legyen a *háló* (szójáték!); XI. 121.: Mint a kalickás vad, ide-oda járnak.

Nemcsak a hasonlat, de az egész vers lélektani megértéséhez ad rendkívül értékes magyarázatot prózai alkalmazása a *Zrínyi és Tassóban* (III. rész). Az *Obsidio* III. 3. Toldy által felrótt „hibáját” védi, illetve magyarázza: azt, hogy a költő a síklósi fordulatot előre jelzi. Hagennal példálózik: ő is összetöri a hajót a Rajnánál; hiszen visszafelé már nincsen rá szükség. (Példája

poetarum carmina selecta ... a Stephano Lánghy collecta. Budae, 1825. 98. Föltehető, hogy e gyűjteményt Arany is ismerte. Ezt a hasonlatot emlegeti: „Mezentius, vadkanhoz: hasonlat” (*Zrínyi és Tasso. A JÖM X. köt. 421.*).

⁵³ Önéletrajzában az újlatin poéták közül csupán Buchanannt említi debreceni olvasmányai sorában; ez azonban egyáltalán nem zárja ki, hogy ne ismert volna meg többet, akár tanulmányai során, különösen pedig tanítási gyakorlatában. A *Delectus Poetarum* is közkedvelt tankönyv volt.

áruklodóan a *Toldira* utal! Ezt az epizódot le is fordította, vö. AJÖM VI. köt. 180.) „Milyen rendítő nagyság ez a nyugodt elszánás, szemben a végzettel! A drámai hős felidézi a sorsot maga ellen, dacol, küzd vele, s e küzdés alatt bámulatos erőt fejt ki; de mihelyt a fátum legyőzhetetlen voltát megismeri, azonnal szibbad eléméje, vergődik ugyan még, de csak magát hálózza be vergődése által, s küzdelme nem küzdelem tovább, hanem a haldokló vonaglása.⁵⁴ Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első perctől megadja magát a sorsnak; de éppen a megadás által tünteti ki nagyságát. . . . Szóval a tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem hiszi annak.*”

Még áruklodóbban tanúsítja egy „félrefordítás” azt, hogy mennyire Arany lelkének mélyét löki fel ez a hasonlat. „Akkor nemesb-e a lélek, ha túri / Balsorsa minden nyűgét, nyilait, / Vagy ha kiszáll tenger fájdalomja ellen, / S fegyvert ragadva véget vet neki?” (*Hamlet*, III. felv. 57–60. sor.) „Nyűg” helyett az eredetiben „hurok” van, (The slings and arrows of outrageous fortune). „De kétségtelen, hogy ez a négy sor magyarban ereje javát annak köszönheti, hogy Aranynak a hurokról a nyűg jutott eszébe, s így az alliteráció »nyűgét s nyilait« egyszerűen idézi fel, ami belülről köt meg, s kívülről sebez” (Németh László: *Arany János, a fordító* 1952. Az én katedrám. Bp. 1969. 582.). Hozzátehetjük: a nyűg, a marhák és lovak lábát béklyózó durva szerszám (compago) sokkal inkább kifejezi a magunkkal hurcolt balsors aranyi képzetét (vö. *Glossarium a Toldi szerelméhez*, „nyűg” AJÖM V. köt. 73.), mint a hurok, melyet az eredetiben a bibliai-antik eredetű képpen a kihívó, packázó (= outrageous) Fortuna helyez ravaszul lábunk elé. (Tudjuk, hogy Arany legrégebb Shakespeare-élménye éppen a Szilágyitól kapott angol nyelvtanban lelt Hamlet-monológ; vö. *Önéletrajzi levél*, AJÖM XIII. köt. 113.)

A deformált metaforákból álló vers a hasonlattal ellentett előjelű, azaz epikus alapjellegére utal, hogy e drámainak minősített hasonlat egy *tagadó értelmű* célhatározói mellékmondatba van beépítve. Ezzel elhárítja, a vers szövetébe, az ábrázolt cselekvés-modellbe nem illőnek ábrázolja. Ezzel a kiutalással pedig lehetővé teszi, illetve előkészíti a következő strófa álomsíratását.

II. 10. *Álmaim is voltak, voltak* . . . Már a Bibliában található vanitas-megfogalmazások frazeológiája ismeri — még kultikus közelségből — a „füstöt és a párat”. „Mert napjai életemnek Oly hirtelen eltelenek, Mint a füst és a pára” (*Zsolt.* 102. 2.); „De az Istentelenek elvesznek, A’ füstbe mennek, és úgy elolvadnak, Mint a’ kövére a’ kisbáránynak.” (*Zsolt.* 37. 10.) Itt azonban az annihilálódás valós értékekre, illetve az egész létre, nem pedig az álmokra vonatkozik. Ez csupán a világot „Erscheinung”-ra és „Ding an sich”-re hasító kanti kriticismus testvéreként, illetve követőjeként létrejött lírában valósult meg. (Legszebb példája talán Schillernek a *Die Ideale* c. költeménye. Itt az „álmodozás” egész terminológiája ki van dolgozva.) E költészet jeliséje lehetne az újra felfedezett Calderón művének címe: *Az élet álom*. Vagy ahogyan Novalis mondja: Die Welt wird Traum, der Traum wird Welt. A strófa végén a fokozásban felhangzó „az a világ” végeredményben — eltekintve most a történelmi és életrajzi vonatkozásoktól⁵⁵ — a romantika platónikus, sóvárgott, de el nem ért egységes világa.⁵⁶

Dayka szentimentális hangütésű, az Aranyéhoz meglepően hasonló álomsíratása után

⁵⁴ Vö. „Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vonagló tagok, melyek, mozgásuk által némi életre mutatnak.” (Tompának, 1852. okt. 1. HIL III. köt. 275.) Továbbá: „Magam írnék, ha nem zaklatnának örökké, mint a veszett vadat.” (Szász Károlynak, 1860. dec. 27. HIL IV. köt. 337.)

⁵⁵ Sőtér szerint (i. m. 125.) álom és való felcserélése a Bach-korszak irodalmának központi problémája.

⁵⁶ Az álom-motívum romantika kori történetét összefoglalóan feldolgozta JACQUES BOUSQUET: Les thèmes du rêve dans la littérature romantique (France, Angleterre, Allemagne). Essai sur la naissance et l'évolution des images. Didier, Paris 1964. E könyvre Lukácsy Sándor szíves tanácsa hívta fel figyelmemet, de sajnos a tanulmány lezárása után, úgyhogy eredményeit már nem tudtam hasznosítani.

(*Esdeklés a szerelmes után*) a „füstbe ment álom” az egész magyar romantikus lírának egyik fő motívumává lesz. Berzsenyi karjai között hamar „eloszlottak tündér álomképei” (*Vig Chloe*). Kölcsey a „szent álom” „tündéri fátyolában” röpdöső „bájseregét” sóvárogja vissza (*A szenvedő*, 1814, ennek a végén szintén a Holdat aposztrofálja!); máskor inkább a régi vanitas-típushoz kapcsolódik (*Bordal*, 1822.); a schilleri *et ego* in Arcadia variációja a *Gyöngye kézzel*... Életem egy rövid éj volt, Auróra / Szórta szét boldog álmait (1812). Vörösmarty korai verseiben központi elem az álomkergetés és kiábrándulás: *Egy boldogtalannak panasza* (1819); *Fergeteg dül*... (1821); *Börzsönyben és A búcsúzó* (1825). Bajza már az „Ifjú kor” ciklus jeligéjében megzendíti a motívumot és egész sereg versben: *Az eltűnt ifjúkor* (1826); *A lánthoz* (1835); *Esdeklés* (1836); *A reményhez* (1837, itt még a túlvilági garancia is felbukkan mint vers-záródék), használja fel. Oly messzehangzón, hogy seregnyi epigonja még évtizedeken át kesereg meghíúsult epekedésein (ahogyan Arany kénytelen ezt indulatosan még 1861-ben is megállapítani: *Fejes István költeményei* AJÖM XI. köt. 290–293.) Mindezen verseknek közös jellemzőjük, hogy az álmodozást-csalódást szorosan összekapcsolják az ifjúkor elmúlásával, lét-összegző szintre azonban nem emelik.

Madách a *Hit—Remény—Szeretet* c. ciklusát e köré a motívum köré építi. (*Lantvirágok*, 1840.) „S ha ég, ha Isten elhagyák utában, / Még bánatában hisz csak a kebel / S elrohant szép álomélt helyett is / Csak síri álom az, mit esdekel.” Az *Álmokérésben* már általánosítja csalódását és a halálban esd nyugodalmat. Jeligéjét Goethétől választotta, ezt a Prédikátori keserűségű szentenciát: *O dass dem Menschen nichts / Vollkommenes wird*.

Garay a költősorsot azonosítja az álomélettel (*Az én dalom*). A pusztja jövőt leplezi le Eötvös kiábrándulása: *Remélj! Máriához* (1830). Vachott Sándor két vonatkozó verse a *Tépelődés* és a *Merengés* (1841) sok reminiscenciája révén valóságos forrás-tanulmánnyal ér fel. Az első egy hasonlatban utal Byronra, „a nagy szenvedőre”, aki Aranynál is a világfájdalom legfontosabb reprezentánsa, a másik pedig definiálja az álom léthelyzeti értékét: Sem halál, sem élet az, / Egy közép: a boldog álom.

Talán szükségtelen Petőfi *Tündérmárá* és néhány kisebb versére (*Végző***hoz*, 1844; *Erdőben*, 1846) külön utalni.

Figyelembe veendő Lévy egy verse is: *Dalaimról* (1850 körül). „De lelkemnek most már megtörve szárnya / S ábrándim romja már földön hever.”

Aranynál „álom és való” sokrétű, központi jelentőségű problematikáján belül a szűkebb, külön alcsoportot alkotó előzmények között legfontosabb *A gyermek és a szívárvány*. Itt még hagyományosan, a felnőtté váláshoz köti az álmokból való kiábrándulást. Később újra fölbuggyan az *Őszikékben*: *A vándor cipő; Hoc erat in votis; Mindvégig*. A *Visszatekintésre* emlékeztető felsorolás keserősége alig enyhült: „Légvárak —, ábránd — s délibábért...”

II. 11. *Nem valék erős meghalni, / Mikor halnom lehetett, / Nem vagyok erős hurcolni / E rám szakadt életet. / Ki veszi le vállaimról? / De megálljunk, ne, — ne még!* Hogy megérthessük ennek a meghíúsult halálhívásnak a szerkezetét, hívjuk segítségül Petőfit: Hányszor kívántam a halált! / És most midőn már közeleg, / Midőn félig rám lehel, / Olyan formán vagyok vele, / Mint a mesében az öreg (*Hattyúdalt-féle*, 1844). Milyen mese, milyen öreg?! A költő Aisópos *Gerón kai thanatos* c. meséjére céloz: az öreg favágó terhe alatt görnyedezve, a halált hívta elkeseredésében. Mikor az tényleg megjelent és megkérdezte hogy mit akar, ijedtében úgy felelt, hogy csak azt, hogy hozza a terhét; mert — folytatja a tanulság — minden ember létszerető, akkor is, ha szerencsétlen és szegény. Arany bizonyára Friedrich Gedike görög olvasókönyvéből ismerte ezt a mesét. E könyvet főleg hazai protestáns iskolák kedvelték tankönyvként.⁵⁷

⁵⁷ A következő kiadáshoz férhettem hozzá: Griechisches Lesebuch für die ersten Anfänger⁵ Berlin 1791. A mese a 6. lapon található. Vö.: Corpus fabularum Aesopiarum. Vol. I. Fabulae Aesopicae soluta oratione conscriptae. Ed. AUGUSTUS HAUSRATH. Fasc. I. Leipzig, Teubner 1957. 83–84. Arany Debrecenben ebből a könyvből tanult görögül: PAPP KÁROLY: Adalékok Arany debreczeni diákságához. It. 1912. 178. A könyv népszerűségére jellemző, hogy később magyarra is lefordította PAPP GYÖRGY: Görög Olvasó-Könyv. Pesten 1844.

Feltehetően ismerte Lafontaine feldolgozásait is, amelyet idősebb Péczely József már magyarra is lefordított (*Jobbágy; Halál*). Hagedorn feldolgozása (*Der Greis und der Tod*) is ismerős lehetett neki, egy kis meséjét le is fordította! (Fordításai között az eddigi gyűjtemények nem szerepeltetik, l. *Széptani Jegyzetek*, AJÖM X. köt. 559.) A *Toldi estéjében* is céloz a mesére és lábjegyzetben magyarázza (I. 9.).

A mesét különben Aranyhoz hasonló módon, célzásszerűen Horatius is felhasználta, egy halál-hívásban (*Carm. II. 18. 36–40.*) Horatiusra céloz a „nem valék” — „nem vagyok” párhuzama is: *Impudens liqui patrios Penates: / impudens Orcum moror, . . .* (*Carm. III. 27. 49–50.*) A meghalás elszalasztott lehetőségét fájlatja a már idézett *Avis captiva* is: *Debueram periisse semel, ne saepe perirem: / Ne morerer toties: praestitit ante mori* (*Delectus poetarum II. 125*). Sokkal fontosabb viszont a *Hamlet* nagymonológja. „Ki hordaná e terheket, / Izzadva, nyögve élte fáradalmain, / Ha rettegésünk egy halál utáni / Valamitől — a nem ismert tartomány, / Melyből nem tér meg utazó — le nem / Lohasztja kedvünk, inkább tűrni a világ gonosz / Mint ismeretlenek felé sietni? — . . .” Az egész magasabb szinten megismétli a lánchordás előbbi képét; akkor a függetlenség volt a perspektíva, most a halál.

A se élni, se halni nem tudó lírai hős már Vörösmartynak sem ismeretlen. „Éljen! aki még nem élt / Vesszen aki halni fél: / Sírba véle!” (*Búcsúzó*, 1822). „S majd ha élni már meguntam / Halni mégis nem kívántam / S élni, halni nem tudok . . .” (*Búcsú*, 1823). Vajda János egyik politikai versében használja, megintcsak célzással a mesére: „Míg ifjú voltál óh! volt egy szép viharod, / Hol oly dicsőn halhattál volna meg! / Most megöregedél és sem élni dicsőn, / Sem halni nem tud a roskadt öreg!” (*A nemzethez I.* 1847). Ezt folytatja lázítva Petőfi: „. . . Tengünk, mint az állat, / Megelégszünk azzal, hogy van kenyérünk, / Messze elmaradtunk a világ sorától, / Kijöröltek a nagy nemzetek sorából, / Élni nem tudunk és halni nem merünk.” (*Van-e egy marok föld . . .*)⁵⁸ A teherhordás-metaphora még prózában is kedvelt az életkorokkal és halállal, sírba-kíséréssel kapcsolatban. (pl. Kemény Zsigmond: *A szív örvényei*. Nagyenyedí Album, 1851. 170. Itt jelent meg *A dalnok búja*.)

Arany is élt már (shakespearei) rokonfordulattal az élő-halott állapot kifejezésére: Reményvesztett szív halni vágy / Koldús marad, meg még se hal (*A hajótörött*); Meg élni nem tud, halni még nem érett . . . (*Reményinek*). Itteni céljának megfelelően a mese csattanós vázát megtartotta, de a lírai Én szerepének meg nem felelő részeket lefaragta. Még a készsleges Halál megjelenését is csak az önmagát byronianus aposztrofáló, eufémisztikus többszám jelzi: De megálljunk . . . A vers fordulópontját tehát ugyanolyan eszközökkel deformálta, mint amelyeket a léttörténet eddigi állomásain alkalmazott. Ez a pont az argumentáció logikailag, eszmeileg és mondalításában legemeltebb pontja után bekövetkező konklúzió: a halál elkerülhetetlensége. Az „Álmaim is voltak, voltak . . .” visszafel az „Én is éltem . . .” felütésre, összecsendülésük jelzi, hogy a szembesítés során végképp lehetetlennek bizonyult élet csak a halálba torkolhat. Mégis, mi történik? Az Én utójára megpróbálkozik önmaga megvalósításával: önként menne a halál elé. Ennek a végző gesztusnak a kudarcát az eddigiéknél azonban már eléggé meghatározták. S ezért bekövetkezik a csúfondáros torzítás. Tudjuk, hogyan értékelte *etikailag* az ilyesfajta megtorpanást: Idő! Szakadna bár méhed gyümölcse . . . / Ne még, ne még — az Istenért! — Megállj. / . . . Még egy kevéssé . . . *De mily kishitűség!* (*Magányban*, 1861. Kiemelés tőlem.) És *esztétikailag* hogyan? Az adomaszerű-epigrammatikus fordulatot más műfajban, mint az epigramma, helyteleníti (*Pörös atyafiak*, AJÖM XI. köt. 42.). Ezt semmiképpen sem szánhatta ilyenfajta poénnak. Mesteri fordulattal, minden felesleges és művészietlen leírás nélkül a lírai Ént úgy állítja elénk, mint nehéz súllyal terhelt vándort; szerepcsere, Gyónóból Vándor. Az ilyen fordulatot már Pseudo-Longinos is ajánlja és helyesli (XXVII. 1–2.): ezt a fogást *metabasis*nak nevezi.

Az „élet”, az esszencia kezdetben üres fogalma most telt meg egészen: azzal, hogy mint posztulátumot magába fogadta a „halált”. Az egzisztencia viszont most ürült ki végleg, ezzel

⁵⁸ E két utóbbi vers rokonságát már HORVÁTH JÁNOS megállapította, i. m. 582.

az elutasítással, gyáva kudarccal. A halál, mint objektív szükségszerűség, semmivel sem csorbult, a versben is nemsokára visszatér, csak az Én lepleződött le még jobban.

II. 12. *Súlyos a teher, de . . .* Noha a teherhordás-metaforának bibliai előzményei is vannak, (Zsolt. 38. és Jeremiás siralmai. 3. Tet. és Jod.), sőt az „esztendők terhe” már rég közhelyé vált (pl. Csokonai: Az MDCCXLI-ki diéta, VI.) azonban a teherhordás-eldobás dilemmája — Shakespeare után — jellegzetes versszervező elemmé a romantikus lírában, nevezetesen a „vándor-versekben” lehetett. „Fordulat a teher ledobásával áll elő” — mondja Horváth János Petőfi I. Vándorlatával kapcsolatban, s hozzáteszi, hogy az ilyen, epigrammatikus ízű dalszerkezet Heinénél gyakori (i. m. 16.).

A várható közhelyszerű fordulat — az eldobás — megfordításával ebben az évben élt már egyszer: És felejttem egyelőre / Gondjaimat a jövőre: / Mi nehéz súly függ e vállon, / Nehogy kedvök búra váljon. (Ithon). Az itt adott „családi” indoklást prózában is nemegyszer megfogalmazta: Szépen megköszöntem az egész históriát. „Clitellas dummodo portem meas”: mindig itt vagy ott — írja Lévainak visszaautasított debreceni meghívásával kapcsolatban. (1858. II. 24. HIL IV. köt. 30.) (A mondás első felét persze hallgatólag hozzá kell értenünk: Quid mea refert, cui serviam . . .) Tompának pedig így: . . . szinte félek tovább élni. De azért nem szidom össze, mint Te, a ki hosszú éltet kíván, sőt ezt is, akármilyen, szeretném vonszolni még egy ideig, nem magamért, hanem öértök. (1858. XI. 28. HIL III. köt. 453.)

II. 13. *Egy sugár előttem ég. / Szende fényű szép szövetnek, / . . . Szerelemnek, szeretetnek / Holdvilága! te vagy az. / Elkisérsz-e? Óh, kísérj el — / Nincs az messze, síromig: / S fátyolozd be derűs éjjel / Aki majd ott álmodik.* Logikailag-szenikailag két fő részre, s ezeken belül két-két kisebb részre bomlik a kép. Fénysugár megpillantása; azonosítása; esdeklés az azonosított fénysugárhoz kíséretért; majd azért, hogy sirját ragyogja be.

A sötétben lobogó szövetnek, csillag stb. ősi kép. Általában a „fény” a klasszikus mitológiában összefonódik a „fő” képzetével, a Bibliában és a misztikában viszont a „sötétséggel!” (L. Wheelwright: i. m. 116—125.) Tengeri viharban, vadon erdőben vagy az élet sivatagában eltévedt vándornak mutat utat már a Bibliában. (Numeri, 24. 17.) „Nékem Uram! szövetneket gyűjtasz, És a' setétbenn világot nyújtasz”. (Zsolt. 18. 6. vö. 119. Nun 14. 53.) „Jól teszitek ha figyelték rájuk, mint sötétben világító lámpásra . . .” (2. Péter, 1. 19.) Természetesen ismeri a klasszikus antikvitás is. A fény azonosítása koronként és költőnként változik, Biónnál az Esthajnalcsillag, Propertiusnál maga a szerelem gyújt fényt. (III. 16.) Az Ovidiusnak tulajdonított 17. Epistolában (Hero Leandro) a Hold, általában mégis Castor és Pollux, a keresztény himnuszokban pedig a „praeclara maris stella” azonos a feltűnő fénnel. Danténál ez a „piaceta”, az isteni kegyelmet szimbolizáló Nap. (Inferno, I. 17.) Úgy látszik, antik mintái után a trubadur-lírában vált a szerelem ily vezérfénnyé. Ettől fogva általánosodott. A Szentivánéji álom egy sorát: Kit szép szemednek sarkcsillagja húz; — Arany eredetileg „vezér csillag”-nak fordította. (I. felv. 182. sor. AJÖM VII. köt. 365.) Ismeretes olyan barokk embléma, ahol Ámor sötét, vad tájon vezet, pislákoló gyertyácskájával, melyet éppen új életre gerjeszt. Felirata: Agitata revivo.⁵⁹ Párhuzamosan persze megmaradt a vallásos-misztikus értelmezés is. Kiváló példa Henry Vaughan: Joy of my life while left me here! c. verse, itt a szentek a vezérfények; ez a hagyomány tovább él a XIX. századi Newmanig (The Poems of Henry Vaughan ed. Edward Hutton. Selfridge, é. n. London, 37—38.)⁶⁰

A szövetnek, fákllya XVIII. században a felvilágosodás kedvelt szimbóluma lett (l. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 20.).

⁵⁹ Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Hrsg. von ARTHUR HENKEL und ALBRECHT SCHÖNE. Stuttgart, J. B. Metzler 1967. 1377. hasáb. Vö.: „Nem látod-e? Nem-e? miként zsibongnak / Az Ámorok, miként rajmódra dognak / Kőkény szemed körül? / / Ki kis nyilat belőle rám ereszt, / Ki ellobant szövetnekét gerjeszti, / Ki vesztemen örül.” (Csokonai: A pillantó szemek. Kiemelés tőlem.)

⁶⁰ Erre a versre Zemplényi Ferenc volt szíves figyelmeztetni.

A szerelmeshez vezető holdfény is ismerős Goethe egy fordításából: *Neugriechische Liebeskölle I*. A vezető fény még Baudelairet is magával ragadja: „*Que diras-tu ce soir, pauvre âme solitaire?*”; *La flambeau vivant*, 1857. és szerelmi szimbólumként is használja: „*O Lune de ma vie!*” (*Le possédé*, 1859.) A Hold – Nő allegorikus azonosításának kifejtett barokk irodalma volt. Az antik és modern szerzők erre vonatkoztatható összes helyét szépen összefoglalta Balthasar Sigismund von Stosch. (*L. Parentationes allegoricae, Oder Verblümete Trauer-Reden*, ... Leipzig, 1718. — *Weiblichen Geschlechts Mit dem Monden Vergleichung*, 63–112.)

Halál és álom testvériesítése, egymásba játszatása Homéros óta (*Ilias*, XIV. 231.) ismerős fogás. Ez a holdköltészettel az arkádiai Endymion történetében kapcsolódott össze. A szentimentális, majd romantikus és biedermeier-líra szívesen választotta különösen vers-zárlatokban a nyájas holdfényben szendergő szép ifjú helyzetét lírai helyzetnek. Pl. Goethe: *An den Mond*; Baudelaire: *La Lune offensée*. Hold és álom szentimentális közhelyszerűsége Matthissen verseiből is kiderül (pl. *Mondscheingemälde*), végül az Endymion-mitológiából származó fátyolozás-kép is ismeretes. Goethe egy angolból készült fordításában Cynthia az egyetlen biztosítéka gondolatnak, reménynek, szerelemnek (*Aus einem Stammbuch von 1604*); Poe ezüstös fátylat lenget a teliholdról (*To Helen*, 1848). (A „fátyol” metaforáról l. Gilbert—Kuhn: *Az esztétika története*. Bp. 1966. 132.)

A magyar romantikus líra sem szűkölködik szövétnékben. Már Bessenyeit „egy kis tűz” vezérelte a „történeteknek veszélyes tengerén” (*Bessenyei György magához*). Berzsenyinél az „Aegis asszonya” (*A Tudományok*), azaz Minerva (*Kazinczy Ferenchez*) gyűjtja meg az „ész szövétnékét”; máskor Schiller és Goethe gényusa (*Gróf Török Sophiehez*). A felvilágosodás szövétnék-képét viszi tovább *A pesti Magyar Társasághoz* (vö. még *Gróf Széchenyi Ferenchez és Virág Benedekhez*). Kölcsey előtt „a Remény fátyla” (*Élet*) vagy Álom és Reményé (*Laurához*, 1814) lobog. Vörösmarty „két csillagzatát”, a *Remény s Emlékezetet* azonosítja is „Tyndárnak ikreivel” (1822), de később csillaga lehullott már *A tűnődőnek* (1823). Bajza „vezérfénye” csillag (*A fellegekben*, 1825) és *A hit* (1836), sőt a „Szerelem szép csillaga” (*Halász legény dala*, 1836), „biztató sugár” a nő (*Egy nőhöz*, 1844). Madách a vezér-szövétnékhez vezető a remény kis hajóját az élet tengerén (*A pár szem*, 1840). Petőfit részletesen majd később taglaljuk, de az ő eljárása is teljesen megfelel a konvenciónak. Mentovichnál a „hazafi fájdalom” lámpája ég „Hold gyanánt” (*Eltűnt a hajnalsugára*...). Lévy 1850 körül leginkább hazafias versekben csillantja fel a vezérfényt (*Rózsám, a szivedet*...; *Szomorú őszi nap*...; *Babiloni vízeknél*).

A második mozzanat: az apostrophe sem hiányzik a hagyományban. „Te, ki a kék láthatárra / Oly szelíden tűnsz elé, / Légy kalauz, oh hold sugára, / A homály közül felé.” (Bajza: *A dalnok*, 1823).

A hold-költészet magyar klasszikusa Ányos. Kőrösön Arany in classe VI-a az 1854/55-ös tanévben *A holdhoz* című versére írat imitációt. (AJÖM XIII. köt. 216.) „Hold-sír” szentimentális szülőhelyére rámutat Csokonai is (*Az én poesisom természete*). Baróti Szabó *A Holdhoz* epékedve sejti, hogy nemsokára sírhalmán fénylik.

A „szerelemnek csillagáról” énekel, mint vezéréről, a romantikus Kölcsey hősnője (*A lány dala*, 1814). A biedermeier költő már családiasabb: életének holdja nyájas arcú nője (Mentovich: *A boldogsághoz*).

A sírig kísért vezérfény sem ritka: „De te, kegyes Tündér, végig / Ragyogsz bús éjszakákon, / S a Léthe csendes révéig / Kísérsz setét pályánkon” (Berzsenyi: *A Múzsához*: vö. még *Dukai Takács Judithoz*). „Ég leánya, Szerelem! / Légy te síromig velem” — kéri Bajza a „Szerelem” ciklus mottójában. Vörösmarty ezért fordul *A Reményhez* (1822): „Nyújsz az elhalónak / Gyámoló kezét, / Míg rogyó inakkal / Sírba váncorog!” (vö. még: *Remény s emlékezet*, 1822). Az ilyen fordulatokat parodizálja aztán Vajda János, amikor makrapipáját kéri, hogy kísérje sirjáig (*Két jóbarátom*, 1847). Még gyakoribb a sír befátyolozása. Ezzel rokon Csokonai egyik verszarádékja is (*Az éj és a csillagok*). Már Endymion mitológemáját használja fel Berzsenyi (*Chloe*). Kölcsey fokozatosan fejleszti ki (*A nyugalomhoz*, 1808), egészen a klasszikus szépségű, a görög ösképet rajzoló *Endymionig* (1823–24): „... S én átrengetlek

szép álmok honába / S léssz szenderegven boldog, mint az ég' / Mond, és megenyhült fénnel leplezé be, / Szótt halhatatlan álmokat fölbe." Végül a *Szerelemhez* (1825) már rezignált sóhajjal kéri a „fátylat”. Vörösmarty a szerelem csillagát (*A gyötrődő*, 1822; *A gyászkiáltás*, 1830), illetve a halhatatlanság füzérét (*Berzsenyi emléke*, 1837) és a hit fátylóját (*Sírsírs*, 1837) ragyogtatja a „setétlő bús ravatal fölött”. Toldy (*A kegyeshez*) a vezérő fény hidegségét panasolja. Endymionra céloz még Tompa (*A Holdhoz*, 1841) és Vachott Sándor (*Szerelm*, 1843). Lévnál 1850-ben több versben is előfordul (*Wesselényi temetésén*, *Tavaszi a temetőn*, *A szeretők*). Az utóbbinak zárása érdekes: „Hő szerelmed lángol és ég, / Mint egy éji lámpa, / Látom lobbanó világát, / Sírba megyek nála.” Megemlíthetjük még Mentovich *Tavaszi*-jét és két verset Gyulaitól: *Virágnak mondanálak* ... (1846), *Tavaszi* (1850).

Ami végül a síri álmokat illeti, hadd hivatkozzunk csak Daykára (*A újesztendőnek első napján*), vagy Kölcseyre (*Végnyugalom*, 1810; *A költő*, 1813), Vörösmartyra (*A hajnalhoz*, 1822), vagy az átlaglírát képviselő Mentovichra (*Unio-dalok*, XXIV, 1847). A közvetlen kortársak közül utalhatunk Sükey Károlyra: *Halál-ábránd* (Nagyenyed Album, 1851. 133.), vagy Vajda Jánosra (*Gina emléke XXX*).

Visszatérve Aranyhoz, nála a deformatio kettős. Az első: az azonosítás maga. Hiszen ebből a logikusan reménytelennek felépített helyzetből, mondhatni zsácutcából a szerelem, szeretet semmiesetre sem jelenthet kiutat. Petőfi nagy létösszefoglaló, dezillúziós verse, az *Itt benn vagyok a férfikor nyarában* ... (1847) a végén meggyőzően mondhatja: „Az a te szíved, egyetlen világom / Nappal napom és éjjel csillagom ... — Milyen sötét vón' a világ, az élet, / Ha nem szeretnél, fényes csillagom!” Noha az illúzióvesztés nála is totális: „Ábrándaimnak száraz erdejében / Csörög-csörög már s nem susog a lomb ...”, mégis, mivel a versszerkezet minden strófát, azaz minden értékszembesítést a „Milyen sötét” kezdetű refrénnel zár, a szerelem megkapja a kívánt erőt: tényleges ellensúlyt jelenthet. Itt azonban a második deformatio, a „holdvilág”, csak tovább mélyíti a kép kétértelműségét. Kétszeresen is! Először: a vonatkozó konvencionális topika mindig éles különbséget tesz a vezérfény azonosításában az egyértelműen pozitív jelentésű Nap (Eötvös: *Klári dala*, 1846) és csillagok (Byron: *Stanzas to Augusta*), valamint a kétése, baljós (pl. Eötvös: *A Nap mikor* ...) mendax Hold között. Amelynek csak kölcsönfénye van! „Holdvilág csak boldogságunk, / Füst a balsors, mely elszáll ...” (Kölcsey: *Vanitatum vanitas*). Vagy hogy lentebbről vegyünk példát: „Mint Hold szelid világa, / Regényes est ködén / Úgy tűnt-fel égi arcod / Kebledek éjében” — kezdi *Kínját* zengeni V-r, s a befejezésben kideríti a Holddal azonosított hölgyről, hogy sírba juttatja őt, de akkor is majd csak mosolyog. (Honművész VII. II. félév, 1838. júl. 1. 52.) Petőfi, akinek különben tizenhárom lírai verse tartalmazza valamilyen formában e toposzt, ha tényleg jó útra vezérő, „szövétnékfényt” pillant meg, akkor az vagy csillag (*Batthyányi és Károlyi grófnék*, 1844), vagy a bibliai eredetű égő lámpa: „Emelje ez föl lelkeinket, / Hogy mi vagyunk a lámpafény, / Mely a midőn a többi alszik, / Ég a sötétség éjében.” (*Európa csendes, újra csendes* ... 1849). Ha holdfényről beszél, legtöbbször sírhoz, halálhoz kapcsolja. Megjegyzendő, hogy a „szerelem holdvilága” metafora magában véve népköltészeti és pozitív tartalmú: „Egy két pár csók nem a világ, / Száradjon meg, aki nem ád, / Adjál kincsem, holdvilágom, / Nem kell az a másvilágom” (*Arany J. Népdalgyűjteménye* I. 35. sz.). Petőfi is alkalmazza így: „Szerelmem holdvilága / Rám aranypalástot vet” (*Szerelmemnek rózsafája* ... 1848), de ilyenkor ő sem — ahogy a népköltészet sem — kapcsolja össze a „vezérszövétnék” képével. Arany maga is mindig pontosan különbséget tett „csillag” illetve „lámpa” és „hold” között. „Ott van romok közt, életnek / Vezére, széttört csillagom”; (*Évek, ti még jövőendő évek* ... 1850); „Követi a folyam vizét, / A szerelem-csillag tüzt”. (*Édua II.*) „Mi a lámpa sötét éjében / ... Az vagy nekem, oh költészet!” (*A vigasztaló*, 1853); „Mi haszna, mi haszna! ... az a vitor élet, / A szép kis alakból kisugárzó lélek, / Mely, mint kicsi csillag, hej! rövid ösvényén / Beragyogta körét, egyedül önfényén.” (*Toldi szerelme*, VI. 5. sz.) A *Visszatekintés*en kívül „vezérő” holdat nem is használ, viszont a holdvilágról, mint agyoncsépett közhelyről, gúnyo-

san szól *Vojtina második levelében* is. (A fákyát és a holdat metaforába kapcsolta már az *Elveszett Alkotmányban* is V. 223–224.)

A tágabb értelemben vett „vezető fény” különben majdnem olyan fontos, sokszor alkalmazott kép-csoportja, mint a vergődő vad. Csak néhány újabb példa: *Elveszett Alkotmány* (I. 455 skk; I. 506 skk); *Toldi Előhangja*; *Válság idején*; *Széchenyi emlékezete* 10.

A Hold szerepeltetése azonban nem csak a „vezérfény” képzetét torzítja, hanem deformáló, diminuáló a „szerelemre” vonatkoztatva is. Ez rögtön kiderül egy igazi szerelmes verssel való összehasonlításkor. „Szerelemnek olthatatlan / Lobogó vad lángja, / Vakmerő vágy vészbeomló / Gyors Niagaraja . . .” (Vajda: *Dalok* II. 1851). Ezt a különbséget Arany is igen jól érzékeli: „Mert a barátság kis szövétneke / Halvány világgal ég a szerelem / Máglyája mellett . . .” (*Kedves barátom* . . . kezdetű verses levele Petőfihez, 1847). Másor: Toldi így gúnyolódik: „Az a maroknyi föld, mit a sírba vetnek / — Legföllebb azt tartja örök szeretetnek.” (*Daliás idők*, AJÖM V. köt. 443.)⁶¹

A következő egység ismét csak torzított: esdekel a fényhez — azért, hogy kísérje sírjához. Ez így eléggé szokatlan. A Lévytól idézett hasonló megoldású zárlat teljesen más, epikus kontextusban helyezkedik el: a szomszédban épp a költő kedvese tartja lakodalmát, természetesen mással. A vezércsillag stb. általában kivezet a sötétből, utat mutathat a menny felé is (Petőfi: *Te az enyém, én a tied* . . . 1847), sőt, esetenként sírba, ingoványba is csalogathat (*Vadonerdő a világ* . . . 1845), de nem fölkérésre! Arany megoldását mégis az utóbb említett Petőfi-vers képének átalakítása hozta létre. „Vajon e fény mécsvilág-e — a hol / Nyughatom majd — egy csöndes tanyán? / Vagy csalóka bolygótűz csak, a mely / Temetőbe . . . sírba visz talán?”⁶² Ezt bizonyítja Arany egy korábbi verse, ahol kialakította ezt a deformációt: a *Karácsony éjszakán*, 1849. (Ezt az egyezést Horváth János is számon tartja: Petőfi Sándor, 581.) „Lelkem pusztaságos éjjelén keresztül / Kétes ködvilággal egy sugárka rezdül. / / Csillag-é vajon, mely mint vezérszövétnek, / Üdvözítőt hirdet az emberiségnek? / / Vagy csak földi hitvány pára, mely föllángol / S éji táncaikhoz rémeknek világol? / / Akár csillag legyen, biztos éji lámpa, / Akár bujdosó láng — én megyek utána! / / Mért féjlek követni, ha lidérc is? hiszen / Akkor is jó helyre — temetőbe viszen.” Ez a megoldás még simul a Petőfi-adta alternatív felépítéshez, csupán az érzelmi töltést változtatja ellenkező előjelűre. A *Visszatekintés* már egyszálú, választást nem enged, sőt itt már nem a hold, hanem az Én irányít. Öregkorá-

ban az egész fordulaton gúnyolódott: Reménység I barátság I jöltévőnk I vezess el I sírunkig I karon. / Ezért adjuk oda Vörösmarty hatosait? (*A hangsúlyosok hexameteré*).

Végül a záró rész — utólag — indokolja a hold jelenlétét. Közismert romantikus kép. „ . . . S ha Etelke meghűlt / Szíve ott alant nem / Porlanék a sírnak / Hold- és csillagtalan / Éjjelében . . .” (Petőfi: *Vahot Sándorhoz*, 1845.); „Sírba tették első szeretőmet, / Búm e síréj holdvilága volt” (*Sírba tették* . . . 1845); „Leend-e haszna verseimnek / Túlélék-e majd apjokat? / Ragyognak-e holdként fölöttem / Ha sírom éje befogad? . . .” (*Szobámban*, 1844).

A Toldi híres esteledés-képében, amely nem annyira idilli, mint amennyire nehezen zabolázott, sokszor morbid, byroni — delacroix-i nyugtalanságú — akárcsak e költemény annyi más helye — szintén a hold őrködik a sír felett. (V. 1.) Fátyolt terít a hold Györgyre is (*Toldi*, VI. 4.) Máskor maga az éj az „ingerlő fátynak” (*Daliás idők*, II. 4. ének, 18.). A kép szorosan összefügg Arany gyermekkorá óta szorgosan művelt alkalmi műfajával, a sírversekkel. (Pl.

⁶¹ „Szeretet szerelem (mint többnyire a népnél)”: Glossarium a Toldi szerelméhez, VIII. 63.

⁶² A képet a korabeli publicisztikában is használták: „Ismeretlen nevek tűnnek fel a politikai láthatáron. A tisztafényű csillagok közt bolygó-tűzek jelennek meg kísérteties fényükkel, melyek, ha csalfényűket követjük, bűzhöd mocsárok s temetőbe vezetnek.” Budapesti Híradó 1848. 835. sz. május 13. 458. Fővárosi Levelek VI. Mulatságos, hogy a cikk éppen Petőfit és a radikális baloldalt támadja.

Knócz József strjára). Ebben a műfajban, úgy látszik, több olyan megoldást kísérletezett ki, melyeket azután teljes formájukban nagy költeményeiben alkalmazott.

Először a korai, biedermeier *Elégiában* (1839): „Hab-sír borítja a tört tagokat. / Csillagtalan terül fölé az ég”. Céltudatosan választ csillag és hold között: itt a „csillagtalanság” egyúttal jelzi, hogy a „küzdő hajónak céliránya” csak „volt”!

A torzítás nemcsak funkcionálisan jó, hanem tartalmilag is. Ugyanis a szabott égi pályán mozgó, *lemenő* Hold tényleg „elkísér”, nem pedig utat mutat, mint a csillag. Szerepet játszott a hold-szövétnek azonosítás is. Ugyanis a szövétnek (= fáklya) a temetések, sírhoz kísérek jelképe és a korban ténylegesen használt kelléke is! (L. pl. Arany levelét Tóth Lőrinczhez, Bugát Pál temetéséről, 1865. jún. 9. Kiadatlan.) A „fátyol” a költő egyik legkedveltebb metaforája, „mégpedig elvont fogalomnál és természeti jelenségnél egyaránt.”⁶³

A „holtak álmait” resignáltan emlegeti egy három hónappal korábbi versében is (*Temetőben*). Állítólagos ifjúkori sírversei közül is kettőben (AJÖM VI. köt. 200–201.). 1865-ben mondott titoknoki jelentésében megemlékezik azokról, akik a holtak álmait alusszák. (AJÖM XIV. köt. 125.) A halál-álmom azonosítás már a *Rodostól temetőben* és a *Reményem végén* is megvan! Tisztában volt ugyan a „holdas” romantikus kellékek hátrányaival, (*Levél Pákh Alberthez*, HIL IV. 83.) — mégis alkalmazza. És nem sután! Zárása következetes. A pillanatnyi időre, erős modalitással felvillantott („Mely egyetlen-egy vigasz, —”) kiút-lehetőségről csakhamar kiderül, hogy tényleg út, de oda vezet, ahonnan az Én az előbb még menekült volna. Az epizód logikailag arra jó, hogy szerkezetileg igen súlyos helyen szembesítsen egy utolsó élet-értéket az egzisztenciával, s a kudarccal hatásosabbá tegye az ily módon mintegy álruhában megjelenő halált. A zárást csak nyomatékosítja az *Első nap* is oly *borultán* — *Fátyolozd be derűs éjjel* ellentéte. „Baljós” születés, „derűs” halál. Kritikusként kedvezően értékelte az effajta fordulatot: „Végfordulata igen jól szövi be a költő szerelmét”, s megdicséri, hogy ezt már előbb is előkészítette egy-egy rokonmotívummal. (L. *Vida-bírálat*, AJÖM XII. köt. 281.) Különben is, a Solger által kultivált sophoklési „tragikus ironia” technikájának egyik kedvelt fogása volt a *katastrophé* előtti, látszólag örömdetes fordulat, a *parektasis*. Donatus meg is jegyzi: „haec omnis *παρέκτασις* tragica est: gaudiorum introductio ante funestissimum nuntium.” (*Ad Terent. Ad. 297.*) Klasszikus poétikai szabályt követ azaz is, hogy a zárlatban váltogatja a kérdés-feleletet. Longinos így tanítja: „Mit szóljunk aztán a tudakolásról és a kérdésről? Nemde, az alakzatok szemléletessége által beszédünk sokkal valóságosabb és hatásosabb belső feszültségre tesz szert?... Egyszerűen elmondva a dolog sokkal üresebb hatna, így azonban a kérdés-felelet elragadtatótsága és hirtelen váltása, meg az, hogy önmagunkkal mintegy más személlyel kerültünk szembe, nemcsak fenségesebbé tette az alakzatban mondottakat, hanem hitetöbbsé is...” (XVIII. 1–2. A fenségről. Ford.: Nagy Ferenc, Bp. 1965. 65.).

III. Röviden summázva tehát az eddigieket: a képek szintjén *archaikusság tekintetében* nem állapítható meg törés. Végig archetipikus metaforákkal dolgozik, és végig deformálja őket. A vers másoldalú — főleg világnézeti — elemzéséből kétségtelenül megfogható különbség a vers törzse és zárlata között mégis, bizonyos fokig a képszerkezetben is tükröződik. Ugyanis az utolsó képet, a vezérfényt nem az előbbiekhöz hasonló mechanizmussal deformálta! A köznyelv két tényezőjéhez, és a klasszikus illetve bibliai képkincshez való torzítás kétségtelenül itt is kimutatható — *külön-külön*. Az a sajátos villódzás azonban, amelyet az antik és bibliai képek *egymásra vonatkoztatása* biztosított az előzőekben, itt hiányzik. Ennek folytán

⁶³ KOZÁK LAJOS i. m. 50–51. tizenkét helyet számol össze. A Visszatekintés záróképét — teljesen indokolatlanul — Petőfi Salgóbjából származtatja. „A teljes hold világa / Arany fátyolként leng a vár körül.” (64.) Ide számíthatjuk viszont A vén gulyás temetésének zárlatát, és Az elhagyott lak utolsó, kihagyott versszakát.

pedig az eddig egyensúlyban lebegő szkepszis — értelmezéstől függően — sztoikus belenyugvássá, vagy keserű cinizmussá oldódott. Együtt viszont megfelel a tragikus ironia-humor aranyi követelményének.⁶⁴

László Szörényi

LES IMAGES DE LA POÉSIE DE JÁNOS ARANY INTITULÉE VISSZATEKINTÉS

La poésie de János Arany intitulée *Visszatekintés* (Rétrospection), écrite en 1852, est un des morceaux les plus caractéristiques de l'oeuvre lyrique du poète. Déjà avant la défaite de la guerre d'indépendance hongroise — qui signifiait pour sa nation et pour lui personnellement une secousse immense — il commençait à faire des expériences avec le type d'élégie exprimant la perte des illusions, mais il n'arrivait à la perfection que dans ses poésies écrites dans les années cinquante. La présente étude vise à examiner plus en détail la structure d'images de la poésie. Cet examen justifie le fait que le poète Arany — comme c'est déjà connu il y a longtemps à propos de ses poèmes épiques — employait dans ses poésies lyriques aussi des images archaïques, archétypiques. Mais pour assimiler ces images totalement à ses propres images, il employait une déformation multiple. Il déformait ses images non seulement par rapport à l'usage du langage commun et à l'usage traditionnel du romantisme, mais aussi par rapport à la poésie antique gréco-latine qui a fourni ces images archétypique, en rendant semblables ces images eudaimonistiques à leurs parallèles bibliques pessimistes. C'est cette déformation embrouillée qui fait vivre la poésie et qui exprime totalement le lourd scepticisme contre lequel luttait le poète dans cette période — comme d'ailleurs presque toujours au cours de sa vie. Bien que la clôture souvent discutée, avec son dénouement christianostoiue, soit immotivée philosophiquement, pourtant la structure des images déforme cette clôture aussi et ainsi elle essaie — même si avec plus ou moins de succès — de créer l'unité de la poésie.

⁶⁴ Kéziratban levő elemzésünkben megkíséréljük, hogy Arany humor-elméletét és gyakorlatát összefüggésbe hozzuk Solger tragikus ironia-konceptiójával.

Kálmáncsehi Márton: „Reggeli éneklések könyve”

Szilvásujfalvi Anderko Imre nevezetes énekeskönyvfelsorolásában (1602. RMK I. 377.) a negyedik helyen ezt olvassuk:

Kálmáncsehi Márton Mester (ítilem hogy azt hívják vulgo Santa Martonnak) az keresztyeni gyülekezetben való reggeli Enekleseket, melyeket Primaknak hínak, Magyarra fordította, az Psalmusokkal egyetemben. Vadnak ebben Hymnusok, Antiphonak, Psalmusok, Responsoriumok, Versiculi, seu Collectae & Benedicamus in octavo.

Ezt az elveszett nyolcadrét kiadványt helytelenül nevezi az irodalom- és egyháztörténet graduálnak.

Graduál ui. a római katolikus szóhasználatban a középkor óta napjainkig a mise változó részeinek (proprium de tempore és proprium Sanctorum) könyve. — Protestáns szóhasználatban pedig a XVI. és XVII. században a templomi szolgálatok kottával ellátott istentiszteleti vezérkönyve, mind a vasárnapi és ünnepnap, mind a hétköznapi reggeli és délelti istentiszteletké, kiegészítve gyakran a nagyheti passiókkal. A középkori mise- és órarend magyar nyelvű adaptációja, protestáns hitelvek szerinti igazítással, rostálással, de továbbra is liturgikus gazdagságban, lelkes, kar (sőt karok) és gyülekezet váltakozó, gregorián jellegű éneklésével.

Rendeltetésükről és a hívek templomi éneklését szolgáló, verses szövegeket tartalmazó énekeskönyvekhez (cantonale-khez) való viszonyulásukról félreérthetetlenül vall egy sor énekeskönyv címlapja.

Az 1602., 1616. és 1620. évi debreceni énekeskönyveken ez áll:

Keresztyeni Enekek, Melyek az Graduál mellett, S-annélkül-is az hol azzal nem elhetnek, az Magyar nemzetben reformatatot Ecclesiakban szoktanak mondattatni.

Az 1635. évi löcsei énekeskönyv harmadik részének ez a címe:

Istenes Hymnusok, Melyekkel az Magyar Reformatatot Ecclesiakban elnek. Mostan az együgyűeb Ecclesiak kedvéért a' melyekben az Graduálnak szerint nem tehetik, a' Debreczeni Psallerium mellé rövidedő adattattak.

Szilvásujfalvi is így ír fentebb már idézett 1602. évi előszavában:

„Ez ideiglen ez it való Typographiában-is egy nehányszor nyomtatattott ki ez Enekes könyv, mely az Graduállal az Templomba szokott viletetni.”

Nyomatásban csak két ilyen maradt fenn: Huszár Gálé 1574-ből és I. Rákóczi György Öreg Graduálja 1636-ból. — Aki látta Huszár Gál vaskos quart-, vagy éppen az Öreg Graduál fóliókötetét, már eleve kételkedhetik abban, hogy e terjedelmes anyag beleférjen egy XVI. századi oktáv méretű könyvbe.

Kézírtas graduálból fennmaradt egynéhány. Legrégibbnek a Gyulaféhevárt őrzött Batthyány Graduált tartották, de Czeglédy Sándor meggyőző bizonyítással kimutatta, hogy azonos kéztől van az Óvári és Ráday Graduál is, és mindhárom Huszár Gál graduálja utáni időből való.¹

Protestáns graduálban helye van a vasárnapi, ünnepnap és úrvacsorai istentiszteleti liturgikus szövegeken és dallamokon kívül a hétköznapi istentiszteletek anyagának is, de a csak reggeli istentiszteletet magába foglaló könyv még nem graduál!

A XVIII. század elején protestáns területen értelemváltozás észlelhető. A debreceni nyomda az 1736-ban testes quart alakban kiadott énekeskönyvét számadásaiban graduálnak könyvvel,² és az először 1743-ban megjelent igen terjedelmes „Új Zengedező Mennyei Kar” című

¹ MKsz 1961. 247. sk. — MNy 1963. I. Zur Gesch. d. ev. Kautionalbücher in Ungarn. Jhb. für Liturgie u. Hymnologie. Kassel, 1964. 162.

² BENDA K.: A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 343., 363.

evangélikus énekeskönyv alcímében már Graduálnak (a népi szóhasználat szerint grádválnak) mondja magát.³

Kálmáncsehi *Reggeli éneklések könyvét* csak fogalmi tájékoztatlanság nevezhette graduálnak. Szilvásujfalvi világosan megmondja, hogy miről van szó: *reggeli éneklések, melyeket Primáknak hívnak.*

Először a „prima” szó jelentését kell megértenünk.

A középkori szerzetesség naponkénti közös ájtatossági gyakorlatát hóráknak nevezték. Ezek neve: matutinum, laudes, prima, tertia, sexta, nona, vespera, completorium. Elvben tehát háromóránként voltak officiumok, de a hórákat nem tartották mechanikusan, hanem a napi munka s valamelyest az éjszakai nyugalom szükségletéhez igazították, valamint az ország klímájához és az évszakok napjáraához.⁴

Hogy mennyire élt a hórák ismerete a nem-szerzetes hívekben és reformáció területén is, és hogy mennyire időjelölő volt azok elnevezése, azt a *Patris sapientia* kezdetű nagypénteki himnuszunk először Bártfán 1593-ban megjelent fordítása, *Atyának bölcsessége, bizony istensége* is mutatja. A szenvedéstörténetet egészen a hórák idejével jelöli:

1. v. ... Krisztus ember fogaték *vecsernyének idején*

2. v. *Első órán* Úr Jézus Pilátushoz viteték ...

3. v. *Harmad órán* Úr Jézust feszíteni kiálták ...

4. v. *Hatod órán* Úr Jézust keresztfára feszíték ...

5. v. *Kilenc órán* Úr Jézus e világból kiműlék ...

6. v. Keresztfáról levének *vecsernyének idején* ...

7. v. *Komplétának idején* koporsóba téteték ...⁵

E sorolásból csak az éjszakai illetve kora hajnali matutinum és laudes hiányzanak. Az első óra, vagyis a prima, reggel hat órakor van, a vecsernye, azaz vespera este hatkor. Nyáron a prima lehetett korábban is, de a vespera is lehetett korábban, különösen télen, hogy a vacsorát még világosan lehessen elfogyasztani. A kompléta — Completorium a lefekvést előzte közvetlenül.

Ez a breviáriummal azonos hórarend már az ellenreformáció breviárium-reformja (V. Pius, 1568) előtt is kiteljesedett és kötött volt. Nurziai Benedek *Regulái* (550 körül) és az *Officium Romanum* (V–VI. század) képezték alapját.

A szerzetesi rendházak hórarendjével rokon volt a káptalanok hórarendje, amelynek két nyilvános istentiszteletébe, a primába és a vesperába a káptalani iskola tanulói is bekapcsolódtak.

Kálmáncsehi Prima könyvének tartalmát nem nehéz rekonstruálni. A közelítés két irányból történhetik: egyrészt a középkori officium primarendje felől, másrészt Huszár Gál 1574. évi graduáljának „a szent-egyházi szolgálatban való reggeli rendtartása” felől.

Állítsuk először egymás mellé azt, amit Szilvásujfalvi mond Kálmáncsehi könyve tartalmáról és a középkor végi Prima-rendet:

I. Officium Chori

Csendesen (secreto) mondott Miatyánk,

Üdvözlégy, Hiszekegy után:

Ingressus (Deus in adiutorium meum intende,

Domine! ad adiuvandum me festina.

Gloria Patri ...

sicut erat ...

Hymnusok
Antiphonák

Hymnus (Jam lucis orto sidere)

3 Zsoltár antiphonával (hétfőtől szombatig az első 19 zsoltár)⁶

Capitulum (lectio brevis:

hétköznap: Pacem et voluntatem Zak. 8. 1.

vasárnap: Regi saeculorum Tím. 1, 17⁷

³ SCHULER T.: Kurzer abriß d. Geschichte d. ung. Kirchengesangbuches ... Jhb. für Liturgie u. Hymnologie. Kassel 1968. 132.

⁴ UNGVÁRY A.: A római egyház liturgiája. Bp. 1934. 83–87. Leiturgia III. Kassel 1956. H. GOLTZEN: Der tägliche Gottesdienst. 154.

⁵ Hogy e fordítás közvetlenül a XIV. századi latin eredetiből készült-e, vagy annak cseh fordításából: Boha Otce prawda Pan nas Gezyss hine, érdemes lenne a nyelvet értőknek megvizsgálniok. Vö.: J. KULP: Die Lieder unserer Kirche. Berlin 1958. 107.

⁶ Leiturgia III. 244.

⁷ Leiturgia III. 251. — UNGVÁRY: i. m. 124.

Responsoriumok	Responsorium breve
Versiculi	Versiculi
Praecationes seu	Kyrie, Pater noster, Preces
Collectae	Confiteor

II. Officium Capituli

	Martrologium
	Ingressus ter
	Capitulum (a Regulából vagy prófétákból vagy epistolákból)
Benedicamus	Benedictio
	Dominus vobiscum
	Et cum spiritu tuo
	Benedicamus Domino
	Dominus nos benedicat
	et ab omni malo defendat... ⁸

Szilvásujfalvi csak az ingressust, capitulumot meg a confiteort nem említi. Az első két váltakozva énekelt mondat, a középső a primánál csak egyetlen igevers, a confiteort meg alighanem az imádságok (praecationes) közé számította.

Bizonyosra vehető, hogy Kálmáncsehi Prima könyve nem hozta az Officium Capituli, illetve annak Martyrologiumát, sem a Proprium Sanctorumot. Ez esetben ui. Szilvásujfalvi sorrendjében előbb említette volna.

Rekonstruálható ennek az elveszett könyvnek tartalma Huszár Gál graduáljából is. Igaz, hogy Huszárnál a prima szó csak egyszer fordul elő (egy karácsonyi antiphonánál, 165. lev.), de nála a reggeli istentisztelet neve már matutinum. Ez szakítás a középkori officiumok szóhasználatával, hiszen a matutinum —neve ellenére— éjszakai óra volt, a prima viszont reggel 6 órára esett.

A XVI. század hetvenes éveire már Európa-szerte kialakult a protestáns gyakorlat, amely a vasárnapi főistentisztelet körül csak két, hétköznap is gyakorolt istentiszteletet tartott meg: a reggeli matutinumot (németül Mette) és a „déleesti” vesperát (németül Vesper, magyarul vecsernye).

Több jel arra mutat, hogy Huszár Gál „*szent-egyházi Szolgálatban való Regveli rendtartása*”, vagyis Graduáljának első 69 levele, sőt talán az első 78 levele, Kálmáncsehi Prima könyvének — esetleg kissé bővített — újranyomása!

Feltűnő, hogy egészen ádventig (a de tempore rész kezdetéig), vagyis a 136. levél kezdetéig, csak a hét egyes napjaira szóló reggeli szolgálatot találjuk, tehát a vasárnaptól szombatig tartót. Idáig egyetlen vespera nem fordul elő! Ádventtől ünnepi matutinumok és vesperák változtatják egymást egészen Szentháromság ünnepéig. Közben van még néhány úrvacsora rend is. Szentháromság ünnepe után meg már csak vesperák következnek, mégpedig többnyire csak szombat estiek és vasárnapiak.

Ez az egyáltalán nem magától értődő graduálrend leginkább úgy magyarázható, hogy szerkesztője egy készen tált reggeli rendtartást megbontatlanul, esetleg igazítva, bővítve vett át és egészített ki teljes graduállá ünnepi és esti anyaggal, főleg pedig úrvacsorai rendekkel.

Emellett szól magának Huszár Gálnak nyilatkozata graduálja, vagyis könyve első részének utolsó, számozatlan levelén:⁹

Miért hogy a Psalmusok a diakul valo regi translatioban sok helyen igen különböznek a Sido Bibliában valo ertelemtől, Ez okaert e mi jorditasunkban nem a régi translatiot, hanem a Sido textust követtük... A Hymnusokat pedig, Antiphonakat és egyéb lelki eneket abban hagyjuk amiben találjuk...

Huszár Gál tehát már kialakult rendet rögzít graduáljában. A vasárnapi matutinum nála ilyen lefolyású:

Az úrnak napján... és a többi napokon is reggel, mikor a nép a szentegyházba kezd gyülekezni, a minister CSENDESSÉGGEL¹⁰ mondja el a MI ATYÁNKOT ETC. Azt elvégezvén imezt mondgya;

Minister: Úr Isten nyisd meg a mi ajakinkat,

Chorus: És a mi szánk hirdeti a te dicséretedet.]

Minister: Úr Isten figyelmezzél a mi segedelmünkre.

Chorus: Uram Isten, siess minket meg segíteni minden szükségünkben Christus Jézusért, mi urunkért.

⁸ Leiturgia III. 230., 266. — UNGVÁRY: i. m. 86., 120., 132.

⁹ Ez hiányzik a sokáig unikumnak tartott eperjesi példányból.

¹⁰ E kiemelések többnyire tölem a fentebb közölt középkori Primarenddel való összehasonlítás megkönnyítésére.

Következik az Invitatorium zsoldár Venite exultemus:

*Jer énekeljünk*¹¹ és ugyane 95. zsoldárnak 10 versszakos fordítása Huszár Gáltól: *Jer örvendezzünk az Istennek*. „E Psalmust mi ekképen csináltuk Rytmussal való éneken, Annakokéért, akik csak Magyar modra való versökkel akarják énekelni.”

HYMNUS (vasárnap reggel): Jam lucis orto: *Immáron a nap föl kelvén* (5 versszak, máshol nem találtam). ANTIPHONA (Huszár Gál kitűnő meghatározása: *az az a Psalmusokban való verseknek igazgatására való elől járó Vers*): *Téged egynek állapotban és háromnak személyben igaz hittel vallunk mindenkoron, fölséges Isten s utána mindjárt a 96. ZSOLTÁR, Cantate Dominum canticum novum: Énekeljete az Urnak új éneket*. Ezt a 97. és 98. zsoldár követi, de mindegyik után és már előbb is, az invitatorium zsoldár után egy-egy IMÁDSÁG.

*Mikor a psalmusokat el végzik, CAPITULUMOT is mond a minister, az az Ó Testamentumból vagy az Újból egy cikket, amelyet akar, avagy kedig a mely Epistolát a Postillában ez üdöre szabtanak, lassú énekléssel el mondjon ily módon...*¹²

A kapitulumot, vagyis az igelovasást, amely most már nem a középkori Primának egyetlen mondata, RESPONSORIUM követi. Most gyermekek és a kórus énekelnek váltakozva:

Gyerm: *Jézus Christus élő Istennek Szent Fia irgalmaz minékünk.*

Chorus: *Jézus Christus élő Istennek szent Fia irgalmaz minékünk.*

Gyerm: *Ki ülsz az Atya Istennek jobbjára*

Chorus: *Irgalmaz minékünk.*

Gyerm: *Dicsőség Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek.*

Jézus Christus élő Istennek szent Fia, irgalmaz minékünk.

IMÁDSÁG következik ezután majd a BENEDICAMUS:

Gyerm: *Örüljünk mi áldottak és választottak menyországra, nám a Christus ő szent Atyját nekünk megengesztel.*

Chorus: *Hálát adunk az Atyának és Fiúnak mindörökké, egyetemben Szent Léleknek, egy fölséges Istennek.*

A következőkben Huszár Gálnál a hétfőtől szombatig terjedő matutinumrendet látjuk. Himnusz, antiphona, 3 zsoldár (mindegyik után imádság), responsorium (gyermekek – kórus), imádság, versiculus, benedicamus. A napi 3 zsoldárt egy antiphona fogja körül s igen figyelemre méltó, hogy az első 18 zsoldár nap nap után hármásával következik egymás után, pontosan úgy, amint azt a középkori officium Primájánál láttuk. Ez a harmadik jel, amely Kálmáncsehi Primakönyvére utal!

Hogy Szent Gergelynek most következő, a teremtésről szóló hét himnusának magyar fordításai megvoltak-e már Kálmáncsehinél is, bizonytalan, mert a váradi 1566-os énekeskönyv (és bizonyára a debreceni 1562-es is) csak kettőt hoz belőlük. De talán megvoltak már „*az anyaszentegyház szükségleteiért*” való énekek, imádságok és versusok. — Viszont a Huszár Gálnál ezután következő darabok: Te Deum, Niceai és Athanasiusi Hitvallás, Tízparancsolat stb. sohasem tartoztak a Primához; részben az ősi Matutinumból valók, részben pedig a reformáció katechetika szükségéből kerültek ide.

Ezek után még négy kérdés vár feleletre: miért fordította Kálmáncsehi a Primát és miért nem a Matutinumot? Mi célból, ki számára adta ki a könyvet és mikor?

A Primát nyáron-télen el egyformán reggel 6 órakor énekeltek, a Matutinumot és a vele akkoriban már szinte összeolvadt Laudest jóval korábban, 3–4 óra tájt.

Hamar megértjük, hogy Kálmáncsehi miért éppen a Primát tette át magyar nyelvre, ha meggondoljuk, hogy gyulafehérvári kanonok korában scholasticus, azaz a káptalani iskola rektora volt. Az ő tanítványai szolgáltatták mindkét kart, a férfihangok kórusát és a gyermekekét ezen a nyilvános jellegű, tehát a hívek által is látogatott istentiszteleten, amelynek egész jellege a munkába indulásra volt beállítva. — Itt lehetett a leghamarább eleget tenni a reformáció szelétől érintett polgárság követelésének.

Maga a schola nem igényelte volna a magyar nyelvi szolgálatot, hiszen a súlypont éppen a latin nyelv elsajátításán volt. A hívek igényét kellett a könyvalakban megjelenő Primával kielégíteni, akik türelmetlenül várták országszerte a magyar nyelvű istentiszteletet. A püspöki székhelyen ezt a káptalani iskola növendékeivel a kiteljesedett, nemes liturgikus hagyomány felhasználásával, a legendás elemek mellőzésével jól meg lehetett valósítani.

Szilvásújfalvi időrendre törekvő énekeskönyvsorolásában Kálmáncsehi Reggeli énekléseit Tinódinak 1554-ben megjelent Krónikája után hozza. Magán a könyvön nem lehetett sem évszám, sem kiadási hely, mert azt Újfalvi okvetlenül közölte volna, azért méltán gondolhatta,

¹¹ Vö. Leiturgia III. 264.

¹² A miniszter tehát nemcsak az imádságokat, hanem még a Biblia szövegét is éneklé az oltárnál!

hogy annak kiadása csak Kálmáncsehi utolsó debreceni papsága és halála (1557 december) között történhetett.¹³

Kétségtelen, hogy a debreceni városi iskola növendékeivel is meg lehetett volna valósítani a Prima igényes éneklési módját s a debreceni polgárok bizonyára méltányolták volna e magyartitást, de Kálmáncsehi életútja teljesen kizárja, hogy élete utolsó éveiben ilyen liturgikus mű kiadására hajlandó lett volna.

Draskovich György váradi kanonok, később győri püspök és bíboros 1552 júliusában a kir. kancelláriába küldött tüzetes jelentéséből kitűnik, hogy Kálmáncsehi szélsőséges sakramentárius, oltárromboló, liturgikus öltözetet elvető, akit még a lutheránusok is exkommunikáltak az évi ladányi zsinatukon.¹⁴ Hasonlókat ír róla az akkor még orthodoxus lutheránus Egri Lukács 1555. április 9-én kelt levelében, megtoldva azzal, hogy már az előző évben az a hír terjedt el róla, hogy oltárromboló, és még az imádkozást is hiábavalónak mondja.¹⁵

Elképzelhetetlen, hogy ilyen antiliturgikus zwingliniánus vagy még annál is radikálisabb magatartás közben liturgikus fegyelmeyelviséget és relativ hagyománytisztelést követelő, előnékes és kar, vagy éppen kar és gyermekkar és még gyülekezet között váltakozó ének- és imádságrendet bocsátott volna ki,

(Zwingli nem csak a gregorián éneklést, hanem a hívek egyszerű templomi éneklését is tiltotta Zürichben. Bernben csak 1574-ben, Zürichben meg csak 1598-ban tértek vissza a gyülekezeti énekléshez.)¹⁶

Kálmáncsehi 1551-ben kerül Sátoraljaújhelyről Debrecenbe, de már 1552-ben exkommunikálják a püspökladányi zsinaton, nyilván radikális tanai és drasztikus kiszólásai miatt, azért meg azon év első felében el kellett hagynia Debrecen.¹⁷

Sem ez az első rövid debreceni papság, sem az azt előző újhelyi, meg a még korábbi, Skaricza Máté emlegette mezőtúri papsága nem lehetett alkalmas arra, hogy a hirtelen igen radikálissá váló zwingliniánus, sőt Karlstadtot is sok mindenben követő zelótizmusában kedve és ideje maradjon a középkori hóarend magyartításával bibelődni. Még kevésbé fér ez munkácsi és megint csak rövid második debreceni időszakába (1556-tól 1557 decemberében bekövetkezett haláláig), amikor legfőbb pártfogója, a görögkeleti rác származású Petrovics Péter Erdély és a Partium helytartójává nőtte ki magát, s annak kívánságára sok időt kellett Erdélyben töltenie, majd pedig Zabárdi Mátyás váradi püspök halála után (1556 augusztus) sakramentárius szellemű szuperintendenciát szerveznie.¹⁸

Debrecenből való eltávolítása idején, s bizonyára korábban s későbbben is, olyan szélsőséges elveket vallhatott, hogy halála után két évvel a Váradon 1559 augusztusában tartott értekezleten, mondhatni csúcstalálkozón, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Melius Péter, Molnár Gergely, Kopácsi István és még hárman szükségét látják annak, hogy elhatárolják magukat Kálmáncsehitől, és annak karlstadtai elveit elítélik.¹⁹ Bizonyosra vehető, hogy Meliusnak nem csak az Arany Tamás-féle rajongókkal szemben, hanem főleg Kálmáncsehi magvetése ellen kellett mind a gyülekezeti, mind a hagyományos gregorián jellegű éneklést védelmeznie és szembeszállnia a váddal, hogy a debreceniek elvetnek minden szertartást és éneket a templomban.²⁰ Schesaeus Christian írásaiban sok meglehetősen olvasható Kálmáncsehi dolgairól.

Kálmáncsehi Prima-fordítása és kiadása eszerint csak gyulafehérvári kanonok korára eshetik.

Sajátos káptalan volt ez a gyulafehérvári. Előbb a humanizmus szele, utóbb a reformáció szelleme járta át. Püspöke, Statileo János (1529-től) humanista volt. Nagyprépostja, Verancsics Antal (1535-től) ugyancsak humanista, aki Honter Jánossal és a brassai plébános Jekel Jeremiással még akkor is szívélyes kapcsolatot tartott, amikor azok már nyíltan a reformáció tanait hirdették.²¹ De a káptalan tagjai között találjuk Károlyi Boldi Sebestyént, a későbbi lutheránus szuperintendenst, Enyedi Wolfhard Adorjánt, Kálmáncsehi arbitertársát a segessvári hitvitában (1538 november), generalis vikáriust és kolozsvári plébánost, e tisztben Heltai Gáspár elődjét.²² Gyulafehérvári kanonok még Brenner Márton, Csáky Mihály és Kolozsvári

¹³ Ezt vallja CZEGLÉDY S. is Meliusz ágendája... c. kitűnő tanulmányában. *Studia et acta ecclesiastica* II. Bp. 1967. 362.

¹⁴ Száz 1897. 398–399. — PAPP GUSZTÁV: Kálmáncsehi Márton. Bp. 1935. 19.

¹⁵ ZOVÁNYI J.: A reformáció Magyarországon. Bp. é. n. (1922.) 293, 298. — PAPP G.: i. m. 21.

¹⁶ *Leiturgia* IV. Kassel, 1961. 30. — M. JENNY: Geschichte des deutschschweizerischen Gesangbuchs im 16. Jhd. Basel 1962. 7.

¹⁷ ZOVÁNYI: i. m. 184., 239., 294.

¹⁸ ZOVÁNYI: i. m. 293–306. — Révész Imre: Magyar ref. egyháztört. Debrecen, 1938. 104–107.

¹⁹ ZOVÁNYI: i. m. 383.

²⁰ Melius: *Apologia et Abstersio* (RMK II. 91.) I. tüzetesen kifejtve: CZEGLÉDY S.: i. m. 364. sk. (Kálmáncsehit illetően a magam véleménye alapvetően eltér.)

²¹ E. ROTH: Die Reformation in Siebenbürgen. I. Köln–Graz, 1962. 88. sk.

²² POKOLI J.: Az erdélyi ref. egyház története. Bp. I. 43. — ZOVÁNYI: i. m. 144–145.

Péter, utóbb a reformációnak buzgó pártolói vagy éppen munkálói.²³ Ezek kezdetben nyilván mindannyian az egyház mélyreható, szakítás nélküli reformjában reménykedtek, aztán egyre inkább, kiváltképpen Statileo püspök halála után (1542 ápr. 8.), a reformáció sodrába kerültek.

Ennek a reformokban reménykedő magatartásnak gyümölcse nyilván a Prima órarendjének magyarrá tétele. A székesegyházi iskola rektora – scholasticus – saját hatáskörében kezdeményezett, amikor a magyar nyelvű Primát megvalósította. Ez nem történhetett kanonoktársainak tudta és beleegyezése, sőt talán segítsége nélkül. Ezt a órát az ő tanulói énekeltek a karban, erre a reggel 6 órai istentiszteletre (meg a délelti vecsernyére) jártak a városi hívek is. Aki magyar nyelvű istentiszteleti élet bevezetésére törekedett, az ennél a kis óránál kezdhetette a legkisebb ellentállás kockázatával a kipróbálást, szoktatást, megkedveltetést. Az itt szerzendő tapasztalatok alapján a nagyobb feladathoz, a magyar nyelvű mise megvalósításához is hozzá lehetett majd látni.

Érdemes itt számba venni, hogy kb. azonos időben: 1543 pünkösdjén (május 13.) messze nyugaton egy másik scholasticus, Szegedi Lajos kanonok Székesfehérvárt magyarul énekelte a misét.²⁴

Nincsen adatunk arról, hogy Kálmáncsehi mikor lett gyulafehérvári kanonok és scholasticus, sem arról, hogy a római egyházzal mikor szakított. Így Prima fordításának kiadási idejét illetően következtetésekre kényszerülünk.

Nem valószínű, hogy a segesvári hitvita idején, amely Szántai István kassai prédikátor és Szegedi Gergely ferences szerzetes között 1538 novemberében folyt le, s amelyen Kálmáncsehi János király megbízásából Enyedi Wolfhard Adorján kanonoktársával közösen arbiteri tisztet töltött be,²⁵ könyve már megjelent volna. Ez esetben ui. a barát joggal óvást emelhetett volna Kálmáncsehi döntőbírói tiszte ellen, aki magyar Prima könyvével már szinte pártosnak tűnhetett volna. A terminus a quo azonban errebb hozható négy évvel 1542-re, Statileo püspök haláláig.

A terminus ad quem pedig 1546 vége lehet.

1547 áprilisában ui. Gyulai Torda Zsigmond levelet ír Páduából Camerarius Joachim lipcsei professzornak, amelyben sürgeti Euripides általa görögből latinra fordított Orestes tragédiájának kinyomatását, s egyben kéri, hogy az Kálmáncsehi Mártonnak ajánlatakként. (Ascribe-tur opus Martino Calmanczehi, quo olim adolescens praeceptore usus sum.²⁶) – A csak 1551 januárjában Basileában megjelenő mű (RMK III. 393.) valóban Kálmáncsehi-nek van ajánlva, s nevéhez a megszólításban még ez járul: *pastori ecclesiae Neapolitanae apud Pannonios ad Carpathum*. Az tehát bizonyos, hogy Kálmáncsehi 1550-ben már nem gyulafehérvári kanonok, hanem – a hangzatos latinosítás feloldása szerint – sátoraljaújhelyi lelkész. De csaknem bizonyos, hogy Gyulai Tordának Camerarius-hoz írott levele keltetkor, tehát 1547-ben sem volt már tagjai a gyulafehérvári káptalannak. Mivel pedig bizonyára nem közvetlenül a római egyházzal történt szakítása előtt fordította magyarrá a középkori prima liturgikus rendjét, annak megjelenési ideje a fentiek alapján meglehetősen határozottsággal 1542–1546 közötti időre tehető.

Nyomatási helye pedig csak Krakkó lehetett. A nagyszombati sajtóból és Honter brassói nyomdájából nem került ki egyetlen magyar nyelvű könyv sem. Bécs és Ujsziget politikai okokból nem jöhet tekintetbe. Heltai kolozsvári nyomdája csak 1550-ben, vagy nem sokkal korábban kezdett dolgozni. *Krakkó* ebben az időben a magyar könyv fő kiadóhelye, a fő kiadó pedig *Vietor Hieronymus*, aki 1536 óta kottás kiadványokkal is szolgált. (Lehet, hogy Kálmáncsehi könyve is kottás volt.)

Hála Szilvásujfalvi pontosságának még a könyv címe is meglehetősen valószínűséggel rekonstruálható. Címközlései ui. eligazító jellegűek. Gálszécsi 1536-os krakkói kiadványát „Enekes könyvetske” címen említi. A kiáztatott címlap tanúsága szerint: *Kegyes yenekekrwl ees keresztyen hewtrewl roewid keonyvecijke*. Tinódi Krónikájának hosszú címét csaknem szó szerint közli. Égészen szó szerint idézi Huszár Gál 1574. évi énekeskönyvének címét, és Heltai szintén 1574. évi Cationaleja címében is csak szörendcserét találunk a tartalmi közlés előtt. Tartalmilag teljesen hű, bár szövegezésében a legeltérőbb Bornemisza 1582. évi énekeskönyvének címjelölése. Csak az 1593. évi bátfai énekeskönyv nem volt úgy látszik kezeügyében, mert akkor annál is a címhez igazodott volna közlése.

A wolffenbütteli leletben előkerült két levélnyi töredék az 1562. vagy 1563. évi debreceni énekeskönyvből²⁷ csak növelte Szilvásujfalvi adatainak hitelességét és megérteti, hogy az 1566-os

²³ ZOVÁNYI: i. m. 75., 150., 171.

²⁴ PAYR SÁNDOR: A Dunántúli Ev. Egyházkerület története. Sopron, 1924. 511–513. – Czeglédy S.: i. m. 360–362. Czeglédy jelzett helyen elveti régebben jóval bizonytalanabban nyilvánított véleményemet a Prima gyulafehérvári keletkezéséről. Kitérő tanulmánya azonban megerősített akkor nézetemben s egy közel öt éve fiókban heverő írásom jelen felelését váltotta ki.

²⁵ ZOVÁNYI: i. m. 144–145. – Heltai Ádám: Háló. Kolozsvár 1570.

²⁶ TT 1889. 528. sk. – PAPP G.: i. m. 9.

²⁷ SCHULEK T: XVI. sz-i magyar nyomtatványok töredékei a wolffenbütteli könyvtárban MKSz 1970. 120.

váradí énekeskönyvet azért nem említi külön, mivel azt sommásan és jogosan a debreceni könyvek egyenként nem részletezett sorozatába tartozónak tekintette.

Csupán Kálmáncsehi könyvének időrendi sorolásával (1554 és halála éve: 1557 között)²⁸ nem lehet egyetérténi életútjának számba vétele alapján. Debrecenben könnyen elfelejtették Kálmáncsehi antiluturgikus radikalizmusát, amikor éppen az ő könyve, vagy annak egyenes leszármazottja szerint énekelték még Szilvásújfalvi idején is reggelenként a himnuszokat, antifonás zsoltárokat, responsoriumokat, versiculusokat stb. Érthető azért, hogy Szilvásújfalvi a nyilván impressum nélküli könyvet Kálmáncsehi élete végére, közelebből a Petrovics védnöksége alatti második debreceni időre teszi. Ellenfelei jobban emlékeznek és még több évtizeddel halála után is fel-fel hánytorgatják valóságos vagy eltúlzott viselt dolgaiat. (Schesaesus!)

Az elveszett könyv adatait tehát így lehetne könyvészeti nyilvántartásba venni:

(Krakkó?) (1542/46)

Az keresztyeni gyülekezetben való reggeli Eneklesek mellyeket Primaknak hínak.

Magyarra fordította az Psalmusokkal egyetemben Kalmancsehi Marton Mester — 8°

Schulek Tibor

Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből

Az alábbiakban Faludi Ferenc életének néhány, eddig ismeretlen adatát kívánjuk közölni, illetve egy-két tévedést helyesbíteni. Cikkünk legkevésbé sem törekszik tehát akár Faludi pályájának, akár Faludi biográfiájának összefüggő bemutatására, hanem — mintegy glosszát fűzve életének egyes fordulataihoz — annak sötétben maradt vagy rosszul megvilágított helyeit kívánja új fénybe állítani.

Teológiai és matematikai tanulmányait, miként ismeretes, Bécsben végezte 1730 és 1734 között. Már korábban, 1725-ben megszerezte a filozófiai doktorátust; Bécsben egy éven át hallgatott felsőbb matematikát és négy esztendőn keresztül teológiát.¹ Gyárfás Tihamér könyve² közli tanárainak névsorát is. Közülük kiemelkedett Erasmus Fröhlich (1700–1758), aki nemcsak a történelemtudományban, de a numizmatika kérdéseiben is világhírességnek számított. Az iskola magas színvonalát mutatja, hogy utóbb ott tanított Michael Denis, a jeles irodalomtörténész, költő és fordító és a mi Pray Györgyünk is.³

Nevének helyesírására vonatkozóan végső érvnek látszik, hogy a budai Szent Anna templom plébániai anyakönyveibe mindig *i*-vel írta alá nevét keresztelesek és temetések bejegyzésekor. Egyébként, miként közismert, nem egészen egy évet élt Budán 1734 novemberétől — 1735 októberéig.

Római tartózkodásának idejéből semmi dokumentum nem maradt fenn, csak a rávonatkozó rövid, hivatalos minősítés; ez viszont érdeklődésre tarthat számot: „Ingenium: bonum — prudentia: supra mediocritatem — iudicium: super mediocritatem — experientia: bona — naturalis complexio: sanguineo-melancholica — profectus in litteris: bonus — talentum ad Societatis ministeria: bibliothecarium, decisorem casuum.” (Tehetsége: jó. — Okossága: átlagon felüli. Ítéletképesége: átlagon felüli. — Gyakorlati érzéke (tapasztalatai tudása): jó. — Vérmérséklete: szangvinikus-melankólikus. — Tudományos képzettsége: jó. — A Jézus-Társaság melyik munkakörére van különleges tehetsége?: könyvtárasság és az életben (főképp a lelkipásztorkodásban) előforduló gyakorlati problémák megoldására (ehhez természetesen szükséges elméleti tudás és józan bölcsesség).⁴

Nyomdaigazgatói tevékenysége idején, tehát 1748 és 1750 között, miként Zelliger Alajos publikációjából kiderül,⁵ hetvennyolc könyvet nyomtattak a nagyszombati egyetem nyomdájában. Ott megjelent saját munkáit Gyárfás ismertette. A többiek majd mind kevésbé jelentékeny egyházi művek, néhány fontosabbat érdemes azonban említenünk:

Apologorum moralium libri VI. Elegiarum unicus. Authore P. Constantio a Passione Domini. Tyrnav. 1748.

²⁸ CZEGLÉDY S.: i. m. 362.

¹ Vö. GÉFIN GYULA: Faludi Ferenc. Bp. 1942. 2–4.o.

² GYÁRFÁS FERENC: Faludi Ferenc élete. Bp. 1911.

³ HUGO HURTER S. J.: Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae. Az 5 kötetes mű harmadik kiadása Bécsben 1903/13. Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. IV. S. 209. Wien, Herder 1932.

⁴ Másoknak, Révai Miklósnak, Bitnitz Lajosnak és Painter Mihály szentadalberti prépostnak róla szóló jellemzését lásd GÉFIN: i. m. 20–21.

⁵ ALOYS ZELLIGER: Pantheon Tyrnaviense bibliographicum continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus aa. 1579–1830. Tyrnavae 1931.

Sandini Ant. *Historia familiae sacrae ex antiquis monumentis collecta*. Tyrn. 1748.

Zacharias a S. Elisabeth: *Elementa juris prudentiae theologiae sive Institutionum Justinianorum epitome*. Defend. in colleg. Scholarum piarum Nitriensi Vincentius a S. Joan. Nepom. Tyrn. 1748.

A *községi kollégium rektori tisztét*, miként szintén közismert, 1750 és 1753 között töltötte be Faludi Ferenc. Volt esztendő, az 1751/52-es, mikor 563 növendék járt a gimnáziumba, köztük Rájnás József, aki élete végéig Faludi nagy tisztelője maradt, mellette pedig a pesti egyetem leendő és első esztétika tanára Szerdahelyi György Alajos. Az iskola ügyét, s a hozzáértő arvházét Faludi nagyon a szíven viselte; nemcsak az énekkar bizonyítja ezt, melyet talán a római Schola Cantorum mintájára szervezett, Gyárfás arról is tudósít, hogy kis-színházi előadásokat is rendezett, hanem méginkább a Vármegyéhez intézett, kortörténeti értékű levele: „Tekintetes Nemes Vármegye. A községi Iskolának rongyos Állapottyát és meg fogyatkozott ügyét, ezen könyörgő levelével terjeszti a' T. N. Vármegye eleibe azon Gymnasiumnak Rectora, és minthogy sok foltozást maga költségével fel nem éri, kéri alázatosan az Urakat, méltóztassanak, sive de aere publico sive privatis munificentijs valami segítséggel lenni, hogy tovább (sic!) is lehessen szolgálni és bősületesen fogadni az ide szándékozó sok Deákságot — most 600 Tanuló ifjú fogja meg köszönni, utób (sic!) többen fogják emlegetni ebbéli rajtunk könyörülő kegyességét a' T. N. Vármegyének. T. N. Vármegyének Leg kisebb' alázatos szolgálja Faludj Ferentz Coll. Rector m. p. a.”⁶

A *jezsuita rend feloszlatásakor* (— ami ellen egyébként Magyarországon az uralkodó körök is tiltakoztak, köztük például Mária Terézia és Zichy Ferenc gróf, győri püspök⁷ —) Faludinak is válaszolnia kellett arra, mit szándékozik tenni. Tanártársai többnyire az életben igyekeztek tudásukat hasznosítani, ő viszont „Exit ex domo se alibi ad quietem repositurus”. A további kérdésekre rövid a válasza: Interimialis provisio: nulla. — Projectata accommodatio: nulla. 2. („Emegy a házból, hogy fejét máshol pihenőre lehajtsa.”) Egyházmegyébe bizonyára nyert volna felvételt, de fáradt volt ahhoz, hogy új életet kezdjen, s nem is akart hűtlen lenni rendjéhez. Maradt: „néhai jezsuita”.

Klára húgához sem mehetett, akkor az is nagy szegénységben élt. Faludi választása végül a rohonci Hauser-féle alapítványi szegényháza esett. Rohonc csendes, békés, erdővel övezett helység, az Alpok tövében, távol a világ zajától. Ősei ott vagy a közelben születtek, ott éltek. Fáradt, fájó lelke oda vágyott.

„A forgott pásztorok messze kergettetnek
És a sehonnajak elé kerestetnek ...
'Előttünk, utánunk csak a keserves kár,
Magam elbúdosom, a hol pásztor nem jár”.
(V. *Ecloga*).

Rohonc Batthyány Lajos nádor halála után fiának, Józsefnek tulajdona lett, aki akkor Kalocsa érseke volt, és 1776-ban hercegprimás lett. A szegényház felügyelete hozzá tartozott. Tőle kért, s kapott engedélyt Faludi a beköltözéshez. Batthyány József gyakrabban időzött Rohoncon. Lehetséges, hogy Faludi őt ajándékozta meg költeményeinek a Nemzeti Múzeumban őrzött díszes kéziratával.

Celláját könnyen megszokhatta, hisz életének nagyobb részében cellában lakott. Valószínűleg azokkal a kis (római?) képekkel díszítette cellájának falait, amelyeket hagyatékában találtak. — Ha helytálló Lipovics István feljegyzése, akkor Faludi cellájának clausura által szerzetesi jelleggel óhajtott adni. Lipovics István szombathelyi teológiai tanár *Miscellania* c. 479 + 26 oldalas kéziratában a 99. oldalon 1836-ban a következőket írta: „Fertur de Francisco Faludy, celebri nostro Poeta, quod mulierem nunquam siverit in suum cubile intrare, sed ad Januam stans colloquebatur”. (Neves költőnkéről Faludy Ferencről mondják, hogy nőt sohasem engedett szobájába belépni, az ajtóban állva beszélt vele.)

Évi nyugdíja háromszáz forint volt, — és semmiféle más jövedelmet nem élvezett.

Hosszú idő óta, Bitnitz Lajos szombathelyi liceumi tanár (későbbi akadémikus) 1822-ben Bacsányi Jánoshoz intézett levele nyomán⁸ tartja magát a nézet — Gyárfás is átveszi —, hogy Faludi beneficiátusságot élvezett volna. Ez tévedés. Szily püspök 1778. október 22-én világosan

⁶ Az irat jelzése: Zala vármegye levéltára közgyűlési iratok, 1752. október 20, közgy. sz. nélkül. Itt közlök két apróbb adalékot is. A Széchenyi Könyvtár Kézirattárában levő, 1752. július 17-i datálású levél címzettje nem ismeretlen, hanem egy bizonyos Nagy, akinek egyik fia jezsuita magister volt akkor a községi gimnáziumban, a másik jezsuita kandidátus Sopronban. Közéghöz kötődik a *Nincsen neve* című vers is: noha Gyönöcsről beszél, valójában egy Szveticsné nevű községi öregasszonyt gúnyol ki (lásd: Révai Miklós levele Kazinczyhoz, MTA. Levéltár, Magyar Irodalmi Levelezés, 4. r. 24.)

⁷ Részletesebben lásd: GÉFIN: i. m. 11–12.

⁸ Batsányi János és Bitnitz Lajos levelezése, közli GÉFIN GYULA ItK 1932.

azt írta a Királyi Helytartó Tanácshoz, hogy: „Praeter unicum Pensionem Regiam nullum beneficium, nullum officium, consequenter nullum etiam subsidium habet.” (Az egyetlen királyi nyugdíjon kívül, semmiféle beneficiuma, javadalma, semmiféle hivatala, következésképpen semmiféle segélye nincs.) A kérdéses rohonci beneficium egyébként a győri egyházmegyei levéltár felvilágosítása szerint az 1771., 1776., 1777. években üresedésben volt (vacat), 1778-ban nyerte el és élvezte 1813-ig Kercselich Mihály. A győri levéltárban az egyik 1774-es keltezésű, Rohoncra szóló jelentés azt is említi, hogy Faludinak nem volt jurisdictiója, ennek híján el se nyerhette a beneficiátusságot, — s végső soron fáradt, törődött volt már akkor ahhoz, hogy a beneficiátussággal járó sokféle tevékenységet végezni tudja.

Egyházmegyéje életéből azonban nem maradt ki teljesen.⁹ 1777-ben ódával köszöntötte Szily Jánost, az új püspököt, 1778-ban pedig, mikor egy felállítandó papnevelőre gyűjtöttek, noha nem is volt tagja az egyházmegyének, nagyértékű könyvet ajándékozott: a híres Robertus Stephanus (Estienne) kiadásában és nyomdájában megjelent kétkötetes Bibliát. Az újszövetségi rész Beza fordításának első kiadása.¹⁰

A *hagyatékára* vonatkozó feljegyzéseket néhány kisebb sajtóhibával Gyárfás könyve közölte: a leltárból is az derül ki, mennyire szerényen élt, — „alte”, „abgetragene” írják oda majd minden ruhája elé. A leltár egyébként hátrahagyott könyveinek jegyzékét is tartalmazza.

A verseit tartalmazó kéziratok szerencsésen fennmaradtak, sorsuk ismeretes.¹¹ A négy eclogát magába foglaló *Kis János*-féle kézirat viszont, Gyárfás feltételezésével ellentétben a szombathelyi egyházmegyei könyvtárban van. (A könyvtárat Szily püspök alapította 1791-ben és falait Dorfmeister festette ki; utóbb 1882 és 1884 között bővítették, az új helyiségeket Storno díszítette.)

Faludi végső óráiról Fatovich János rohonci esperes-plébános írt jelentést a szombathelyi szentszékhöz csatolva a hagyatéki jegyzőkönyveket. Ezeket az iratokat Toldy még ismerte, utóbb azonban elveszték, s Gyárfás is csak a másolatot láthatta. Szerencsére a könyvtár 1928 — 29-es rendezésekor előkerültek, s azóta a szeminárium könyvtár kéziratgyűjteményében az érdeklődő meglekintheti őket.

Befejezésül köszönetet mondok mindazoknak, akik az adatok szolgáltatásában és közléseiben segítségemre voltak: elsősorban Szauder Józsefnek és Nagy Miklósnak, majd Pór Péternek, P. Van Oppenraay-nak, a római jezsuita generalicia asszisztensének, P. Karl Prümm S. J. professzornak, Borsa Gedeonnak, a Hittudományi Akadémiának, stb.

Géjin Gyula

Adalékok Komjáthy Jenő életrajzához

Mivel Komjáthy Jenő elvonultan élt szenici magányában, távol a korabeli irodalmi élettől és barátaitól, emberi egyénisége, mindennapi küzdelmes élete szinte teljesen „homályban” maradt az utókor előtt. Minden esendőségében és nagyságában a költőt csupán egy ember értette és ismerte meg igazán, „Éloa”, Márkus Gizella, a hűséges élettárs. Az ő szemérmes és rövid elbeszéléseiből, visszaemlékezéseiből ismerhették meg gyermekei és unokái a fiatalon elhunyt embert.

Ezekkel a családban fennmaradt emlékekkel szeretném (mint a költő dédunokája) kiegészíteni, világosabbá tenni Komjáthy Jenő életrajzi adatait, és korrigálni az esetleges félreértéseket életrajzában.

⁹ A rohonci szegényházzal, Faludi életmódjáról és a korszak lírájáról részletesen írtam idézett munkámban.
¹⁰ A második kötetbe bele is jegyezték az adakozást: Ex libris Seminarii Sabariensis per An-mum Rndum Dnum Franciscum Faludi donati 1778. Mivel a könyv ritkaság, közlöm leírását és könyvészeti adatait: „British Museum Nyomtatott Könyvek Általános Katalógusa Vol. XVI. p. 3. Biblia. Latin. — Biblia Vtriusque Testamenti. (Ó-Szövetség fordította S. Pagninus, a fordító és F. Vatablis jegyzeteivel; Apocrypha, fordította C. Baduellus, saját jegyzeteivel; és az Új-Szövetség, fordította T. Beza saját jegyzeteivel; az egésznek Vulgata fordításával együtt.) (Index. — Hebraea, Chaldaea, Graeca et Latina nomina... adiecta eorum expositione) (Kiadta R. Estienne.) ff. 188. 316., 436, 336, 155. 141. Excudebat R. Stephanus: (Geneva) Calend. Martii (Március 1.) 1577, 56. fol. 3037. f. 5. Az Új-Szövetség címlapján 1556 dátum van, de a colophonban 1557. Beza újszövetségi fordításának első kiadása. (Másik példány) 2. g. 2–4. Hiányos; hiányzik az Indices.
¹¹ Lásd: NÉGYESY LÁSZLÓ: Faludi Ferenc versei. Bp. 1900. 95–112. — GYÁRFÁS: I. m. 47–48.

Az első ilyen ellentmondást a költőnek a szülői házhoz való viszonyában fedeztem fel.

Komlós Aladár: Komjáthy Jenő c. művének 388. oldalán így ír erről:

„Komjáthy Anzelm Nógrád megye törvényszéki bírása, majd tiszti főügyésze, ... 1888-ban nyugalmába vonul szécsényi birtokára, de anyagi nehézségek — amelyekbe részben fia anyagi helyzetének leromlása miatt került —, birtokának vagy birtoka egy részének eladására kényszerítették.”

Ez körülbelül úgy hangzik, hogy az apa a fia tékozlása vagy elszegényedése miatt kényszerült birtokait eladni. Ez azonban korántsem így volt. A Komjáthy-birtok ugyan eredetileg 300 hold nagyságú volt Nógrád megyében, de ez részben az 1848-as jobbágyszabadtól után, részben az örökösödés folytán állandóan kisebbedett, s Komjáthy Jenő idejében már csak 3 ház és egy szőlő jelentette a birtokot. Komjáthy Anzelm a hivatalnokoskodó magyar földbirtokosok, dzsentrik 1800-as évek közepén szokásos életformáját élte: azaz 11 gyermeke eltartásának nem annyira földtulajdonára, mint inkább a vármegyénél viselt hivatala volt az alapja. Később is, miután nyugdíjba ment és visszavonult 7 holdas szécsényi birtokára, jó módban, rendezett anyagi körülmények között élte le életét, és a családi hagyomány nem tud semmiféle anyagi leromlásról. Fia, Komjáthy Jenő, aki miatt állítólag birtokainak eladására kényszerült, Pesten végezte iskoláit, káros szenvedélyei nem voltak, nem ivott, nem kártyáztott, így valószínűtlen, hogy az ő anyagi helyzete döntötte volna apját is romlásba, hiszen akkor már csak a fent említett csekélyke birtok volt a család tulajdonában. Miután megszerezte a diplomát, huszonéves korában megnősült, öt gyermeket nevelt, akiket feleségével együtt rajongásig szeretett. Anyagi helyzetük az akkori tanító-tanár családokéval egyezően, szerény volt, de rendezett. Ehhez erősen hozzájárult, hogy Márkus Gizella, a költő felesége, rendkívül takarékos, ügyes háziasszonynak és gondosan beosztó családayának bizonyult, aki férje halála után saját keresetéből teljesen egyedül nevelte fel és juttatta diplomához mind az 5 gyermekét. Elképzelhetetlen akkor, hogy a kettős keresetből ne éltek volna meg, és Komjáthy Anzelmet birtokának eladására kényszerítették volna.

Varga Béla; Komjáthy Jenő az elfelejtett költő című művének 10. oldalán így ír az apa és a fia közötti viszonyról:

„... Költő s az édesatyja között is a világnézeti különbségek voltak erős válaszfalat. Az apa is egyéniség, a fia is az, csak egyéniségük rugói különböznek. Atyjánál az ideálok nélküli gyakorlatiasság, nála a túlzott idealizmus az »én« alakító tényezői. Ez utóbbi anyai örökség. Édesanyja nem egyszer simítja el a köztük felmerült ellentéteket...” „... Pénzkölcsönökre Komjáthy Anzelm fiától magas kamatot kér...”

Ezek az életrajzi adatok csekély mértékben tartalmaznak igazságokat, és többnyire hamis képet festenek az apa és fia közti viszonyról.

Komjáthy Anzelm királyi tanácsos, vármegyei főjegyző és helyettes alispán volt, majd Nógrád megye tanfelügyelője lett. Igen művelt ember volt, a jogtudományoknak is jeles ismerője, aki jogi műveket is írt. Képességei, beállítottsága valóban másfajta voltak, mint filozófikus hajlamú, költői tehetségű fiáé. A családban azonban a nagytekintélyű apa uralkodott, akinek patriarkális tiszteletet adtak meg gyermekei, s ebben a légkörben hangos veszekedés vagy viszály lehetetlen és ismeretlen volt. Kétségtelen, hogy az édesapa feltétlen tekintélyű uralma mellett a mélyérzésű költőt a hozzá lélekben is sokkal jobban hasonlító és közelebb álló édesanyához, Baloghy Bertához és legkisebb húgához, a szelíd, álmódzó Margithoz kötötték igazi gyöngéd szálak. De mindig kölcsönös tisztelet volt apa és fia között, viszályról egyáltalán nem tud a családi krónika, sőt épp az ellenkezőjét tartja számon.

A „pénzkölcsönre” vonatkozóan csak annyit, hogy Komjáthy Jenő verseskötetének kiadási költségeihez valóban adott az apa kölcsönt, de ezért kamatot nem kért, ezt az ő büszkesége meg sem engedte volna. A kölcsön összegét azután a költő özvegye visszatörlesztette apósának.

Komjáthy Anzelm megható levélben mondott neki ezért köszönetet. Egyéb kölcsönről a család hagyománya, levelezése nem tud.

Komjáthy Jenő életrajzaiban 1885-ös balassagyarmati távozásának okairól igen eltérő magyarázatokat találni; ezek azonban többnyire inkább csak hipotéziseknek tekinthetők.

A Pesti Napló 1885. dec. 18-i száma szerint Komjáthy Jenő és Kapossy István egy társaságban megsértette Benzenlechner Leontin tanítónőt, „... akit Kapossy elcsábított volt, és akitől ezúton remélt megszabadulni; a szerencsétlen leány utóbb szerelme következményeitől és az állásvesztéstől félve 1885. dec. 15-én piztollyal agyonlőtte magát.”

Reviczky Gyula is egy levelében „a balassagyarmati öngyilkossággal” hozza összefüggésbe Komjáthy Jenő távozását. Komlós Aladár Kövy Tivadar állásfoglalását fogadja el, aki az eltávozás okául a következőket hozza fel: „Az a fiatalúr atyja hatalmában elbizakodva sokat enged meg magának, sérti a tantestület és az iskolaszék ellen köteles tiszteletet...” Komlós Aladár szerint az iskolaszék gőgös dzsentri fiút látott Komjáthyban, és az iskolaszék fel fogásával a fiatal Komjáthyra nézve, láthatólag, ő is egyetért.

A családi hagyomány a következőképpen őrizte meg az esetre vonatkozó adatokat:

Komjáthy Jenő egy — az akkori időkben „emancipáltak” számító — dolgozó nőt vett el feleségül, aki tizenkettővel magával elsőként végezte el a tanítóképzőt Magyarországon. Az, hogy egy nő, dolgozó emberként, maga keresse meg a kenyerét, szokatlan volt abban az időben, s az emberek bizony elég nagy fenntartással kezelték az ilyen „emancipált” nőket. Érthető tehát, hogy a fiatal Komjáthy Jenő roppant nagy gonddal ügyelt arra, hogy feleségét a legnagyobb tisztelet vegye körül Balassagyarmaton, ahol Márkus Gizella először került állásba. Komjáthy Jenőné később így mesélte el a balassagyarmati esetet gyermekeinek és unokáinak:

Egy alkalommal hivatalosak voltak valamilyen nyilvános ünnepségre, ahol az akkor már kétes híré Benzenleithner Leontin is jelen volt. Mivel Komjáthy Jenő rendkívül puritán, erkölcsi kérdésekben igen kényes természetű ember volt, aki véleményét soha nem titkolta, mikor a társaságba bevezette feleségét és ott meglátta kétes híré kolleganőjét, le sem engedte ülni nejét, hanem ezt mondta:

„Jöjj kedvesem, nem engedhetem meg, hogy a te tisztaságoddal ilyen légkörben helyet foglalj!” — és kivette őt. Ez a cselekedete szokatlan volt, sőt, sértőnek, botrányosnak is mondható, s el alig fogadható, de lélektanilag talán érthető: a költő, akinek „emancipált” feleségét nem tartották elég előkelőnek a nógrádi társaságban, nyilván így is bizonyítani akarta, hogy felesége mennyire fölülte áll a társaság mércéinek, melyek nem a rossz híré nő, hanem a dolgozó nő ellen irányultak. Komjáthy né főleg ezt az esetet tartotta férje és az iskolaszék közötti összekülönbözés fő okának.

Téves elképzelésnek látszik tehát az, hogy a fiatal Komjáthy Jenő dzsentri származása miatt, illetve apja hatalmában való elbizakodottsága miatt került volna összeütközésbe felettséivel. A költő Pesten végezte tanulmányait, ahol filozofáló, szabadelvű és szellemileg forradalminak mondható társaságban élt, és annak elveit tette magáévá. Az izzig-vérig dzsentri Balassagyarmat társadalmá, urizáló sznobsága és elmaradott szellemi élete éppen ezért okozott számára oly nagy csalódást a haladottabb pesti világ után.

Balassagyarmatról való távozása után két évig állás nélkül maradt, majd Szenicen kapott állást, 1887-ben.

Az értelmiséget — egyben a magyarságot is — ebben az elmaradott, nyomorgó községben a járásbíró, adóhivatal, takarékpénztár, posta és a polgári iskola tisztviselői alkották. El lehet tehát képzelni, hogy mit jelentett ez az ország egyik legműveltebb emberének, aki tele volt célokkal, hatalmas tervekkel, aki eredetiben olvasta Shakespeare, Byron, Poe, Goethe, Schiller, Kleist, Heine, Lenau műveit, aki lefordítani készült Kantot és latinul olvasta Spinozát, s aki így teljesen elszakadt Pesttől, a haladó gondolkodású eszmetársaktól, barátoktól: Palágyi Menyhértől és Lajostól, Madách Aladártól és általában az irodalmi élettől. Felesége jól jellemezte a Független Magyarország 1910. január 26-i számában ezt a mélybe zuhanást: „... olyanféle érzés fogta el szívünket, mint a száműzöttekét, midőn hazájukat elhagyják. Ott kezdődött a valódi magány.”

3

Az életrajzok szerint nincs tisztázva a költő korai halálának oka sem. Több hipotézis is kialakult; többen állítolagos s régóta tartó idegbajának tulajdonították Komjáthy halálát.

A költő igen váratlanul és fiatalon hunyt el 1895. január 26-án a budai Erzsébet Vöröskereszt-Kórházban. Halála után állítólag felboncolták a holttestet, de a boncolási jegyzőkönyv, sajnos, elveszett. A költő hirtelen halálának rejtélyessége miatt később addig sügtak-búgtak, míg feljelentés érkezett a rendőrségre, mely a költő exhumálását követelte. Palágyi Lajos, hogy az exhumálásnak elejét vegye, cikket írt a Magyar Hírlapba 1928. június 10-én, melyben a következőket írta: „... Komjáthy betegségét, míg élt, nem tudták megállapítani, de a boncolási jegyzőkönyv kiderítette, hogy beteg volt egész szervezete, alig volt szerve, amelyben ne lett volna kóros elváltozás.”

A családi hagyomány a költő feleségének és a család jó barátjának dr. Melha Armandnak elbeszélése alapján egészen másképp őrizte meg a halál okát.

A költő vékony, magas ember volt, akit költészete állandó extatikus lobogásban tartott. Családi és baráti körben vidám ember volt, szerette a társaságot, a hosszú baráti beszélgetése-

ket. Gyermkeivel is sokat játszott, tréfálkozott. Kórházban sohasem volt, orvosi kezelés alatt sem állott, s az életrajzi ismertetésekben szereplő hosszú betegségről vagy idegbajról sem felesége, sem az akkor már 12 és 9 éves legidősebb gyermekei nem tudtak. Komjáthy Jenőné férje halálának az irodalomtörténetben emlegetett okait mind tévesnek tartotta, s e téves feljegyzéseket a kor elmaradott egészségügyi állapotával magyarázta.

Komjáthy Jenőné és gyermekei emlékezetében azonban élénken élt egy jelentéktelennek vélt baleset, amely után a költő nem gyógyult fel többé, sőt éppen ez után az eset után hat hét múlva hunyt el váratlanul.

1894 decemberében történt a baleset. Enyhe tél volt akkoriban, s hogy a port lekössék, a cselédlány leöntötte a lépcsőt vízzel. Az időjárás azonban váratlanul zordra fordult, s ezért a víz reggelre ráfagyott a lépcsőkre. Erre a költő nem számított, s így amikor kilépett lakása ajtaján, megcsúszott a síkos lépcsőn és hanyatt esett. Az esésnél olyan erősen megütötte a gerincét, hogy föl sem tudott állni, úgy kellett bevinni a szobába. S bár állandóan borogatták derekát, a fájdalom nem akartak megszűnni, s még a karácsonyt is felpárnáztak széken, ülve töltötte el. Járnai is csak mások segítségével és botra támaszkodva tudott, s akkor is igen nagy fájdalmai voltak. Néhány heti fekvés után aztán barátai és felesége rábeszélésére elhátározta, hogy felutazik Pestre kivizsgáltatni magát. A budai Erzsébet Vöröskereszt-Kórházba vétette fel magát a belgyógyászatra január 22-én. Akkor még röntgengép nem volt, így nem tudták a gerinc tényleges sérülését megállapítani, de mivel kívülről is jól látszottak a derekán a zúzódásból eredő kék foltok, ezért utalták a belgyógyászatra (és nem az ideggyógyászatra!). Ha idegbajban szenvedett volna, akkor nem ide utalták volna be. Az sem valószínű, hogy az eséskor súlyos agyrázkódást kapott volna és ez okozta halálát – mint Komlós Aladár feltételezi –, mert akkor vagy azonnal meghalt volna, vagy eszméletlenül, elkődösült aggyal kerül a kórházba. Ez azonban nem így volt, s ezt barátai, a Palágyi-fivérek is tanúsítják, ők ugyanis elmesélték, hogy még január 26-án is meglátogatták a költőt, s az élénken és vidáman, teljesen tiszta elmével beszélgetett kedvenc filozófiai nézeteiről velük. Nem sokkal barátai távozása után azonban hirtelen hátrahanyatlott és szó nélkül meghalt. A család régi barátja és orvosa, dr. Melha Armand később kereste a bonctani leleteket, de helyette csak valami kórházi kórtörténetet sikerült megszereznie, abból mint orvos rekonstruálta az esetet és megállapította, hogy a gerincsérülés következtében embólia keletkezett, s ez ölte meg oly hirtelen a költőt. (Azóta már több belgyógyásznak elmeséltem a balesetet, a keletkezett tüneteket, és teljesen megerősítették dr. Melha véleményét.)

Az, hogy Palágyi Lajos úgy nyilatkozott később a költőről, hogy „minden szerve beteg volt”, nem jelenti azt, mintha ugyanezt egy mai bonctani leletben olvasnánk. Palágyi Lajos, mint mondtuk, valószínűleg a titokzatosnak vélt haláleset után támadt vitákat szerette volna lezárni e véleményével, nyilatkozatával, s ezzel a költő exhumálását is megakadályozni.

4

Még egy érdekességről szeretnék röviden említést tenni, s ez Komjáthy Jenő filozófiai és esztétikai elméleteinek kézirta ill. azok sorsa.

„Sikabonyi disszertációja szerint Komjáthy után nagyszámú, terjedelmes filozófiai és esztétikai tanulmány kézirta maradt. Ezeket özvegye kiadás céljából átadta a költő legjobb barátjának (kétséggkívül Palágyi Menyhértet kell értenünk), ennél pedig elvesztek. 1909-ben, Sikabonyi könyvének megjelenésekor már nem voltak megtalálhatók” – írja Komlós Aladár tanulmányának 401. oldalán.

Komjáthy Jenőné is mindig arról beszélt, hogy férje számos filozófiai jegyzetét, fordítását, tanulmányát Palágyi Menyhértnek átadta megőrzés, illetve az alkalmas részek sajtó alá rendezése végett. Palágyi azonban nem sokkal a kéziratok átvétele után áttelepült Németországba (1901), ahol a darmstadti egyetem professzora lett. A kéziratokat minden valószínűség szerint magával vitte. Itt jelentette meg ugyancsak 1901-ben a *Neue Theorie des Raumes und der Zeit* című művét.

Komjáthy Győző e műből felismerni vélte apja és Palágyi Menyhért filozófiai vitáinak, beszélgetéseinek amaz eszméit, amelyeket Komjáthy is fejtegetett kézirtaiban. Hogy ezeknek a kéziratoknak a tartalmát a filozófia és matematika doktora, Palágyi Menyhért mennyiben használta fel, illetve felhasználta-e, azt csak akkor lehetne megállapítani, ha Komjáthy kézirtái előkerülnének. Megpróbáltam ez ügyben lépéseket tenni. Írtam Darmstadtba, de onnan azt a választ kaptam, hogy Palágyi Menyhért összes hagyatékát magával vitte egyik fia, aki 1930-ban Párizsba költözött, majd később egy perui egyetem professzora lett, s az ő mostani tartózkodási helyét nem ismerik. Így dédapám kézirtának ügye holtpontra jutott.

Benedek Istvánné Felszeghy Katalin

Ady Endre Összes Versei (I. kötet) kritikai kiadásának margójára

Ady Endre Összes Prózái Művei (AEÖPM) VIII. kötetének kritikai kiadása után végre sor került versei kritikai kiadásának megkezdésére is.¹

A kötet Ady Endrének az 1891–1899. évekből származó 160 diák- és ifjúkori versét tartalmazza igen részletes kiadástörténeti függelékkal és a versek keletkezéstörténetére s egyéb vonatkozásaira utaló igen gondos jegyzetekkel.

Maguk a versek a kötet terjedelmének (anyagának) alig egyharmad részét foglalják el, a kísérő jegyzetek pedig mintegy 66%-át. Ez az arány is mutatja, milyen súlyt helyezett a szerkesztő a kezdő versek keletkezéstörténetének s egyéb filológiai problémáinak leggondosabb feldolgozására.

A most kiadott versek jelentős része Ady Endre 1899-ben megjelent *első* verseskötetének anyaga. (VERSEK, 1899. Debrecen.) Erről az első verseskötetről külön kiadástörténeti fejezet szól, amelynek egyes részletei: a) A kötet előzetes hírverése, b) A kötet kiadása, c) A kötet kritikái, d) A kötet utólagos propagandája. (187–198.)

A kritikai kiadás szerkesztője és munkatársai ezekben a fejezetekben a lehető leghiánytalanabb teljességre törekedtek. Közölnek minden – tudomásukra jutott – legkisebb adatot is, ami a VERSEK előzetes és utólagos hírverésére, a kötet kiadására és kritikáira vonatkozik.

A közölt adatok filológiaiailag igen gondos reprodukciók, csak – sajnos – eléggé *hiányosak*. A több évig tartó kutatómunka ellenére is számos – a kötetre vonatkozó – dokumentum elkerült az adatgyűjtők figyelmét. Ez annál sajnálatosabb, mert a kimaradt dokumentumok semmivel sem kevésbé fontosak és érdekesek, mint a közltek.

Erről a szerkesztő – aki számos anyaggyűjtő munkatárssal dolgozott – tulajdonképpen nem tehet, hiszen szinte lehetetlen egy ilyen szétszórt dokumentációs anyagot akár utólag is ellenőrizni. Ez az egész anyag újból való teljes átnézését kívánta volna meg, ami nyilvánvalóan lehetetlen követelmény lenne a szerkesztővel szemben. A szerkesztő csak az elébe adott anyagot ellenőrizheti, de ami – a munkatársak mulasztásából vagy figyelmetlenségéből – kimaradt, arról a szerkesztő alig tehet.

Am a hiány így is megmarad, a hiba hiba marad, ami – akadémiai kritikai kiadásról lévén szó – elég súlyosan esik a latba.

Hiányzik a begyűjtött dokumentumok közül az az időrendben is valóban *legelső* bejelentésnek számító „ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS”, amely a Szilágy 1898. július 3-i, 27. számában jelent meg Ady Endre teljes névaláírásával a tervezett kötettel kapcsolatban.

Valószínű, hogy ez a felhívás eredetileg azokon a nyomtatott gyűjtőíveken volt olvasható, amelyeket a költő 1898 júniusában bocsátott ki, s amelyeket nyilván a Szilágy nyomdájában állítottak elő.

Tény, hogy *nem* a költő Somogyi Kálmánhoz intézett 1898. július 8-i keltezésű levele az első dokumentuma a verseskötet kiadási tervének (ahogy a kritikai kiadás a 187. lapon állítja), hanem ez a Szilágy-beli Előfizetési felhívás. (Ennek teljes szövegét lásd az ItK 1970. évi 1. számában, 88. l.) Ebből a nyomtatott gyűjtőívől küldött Ady július 8-án kelt levelével Somogyi Kálmán nevű barátjának is. A kötet „előzetes hírverése” a sajtóban is ezzel az „Előfizetési felhívással” kezdődött.

A második dokumentumnak a Szilágy 1898. július 17-i közleményét említi a kritikai kiadás (187.), de az ugyancsak a Szilágyban egy héttel később, július 24-én megjelent „Kérelem” című kis közlemény, amely pedig szintén Ady Endre névaláírásával jelent meg, hiányzik a dokumentumok felsorolásából. Ennek szövege:

„Felkérem mindazokat, kik megjelenendő kötetemre előfizetők gyűjtését vállalni kegyesek voltak, szíveskedjenek az előfizetési íveket augusztus hó 1-sejéig címemre elküldeni.

Érmdnszent, 1898. július 20-án.

Ady Endre.”

Ugyanebben a számban (Szilágy, 1898. július 24. sz. 3. l.) a „MELEG” című rovatban különböző apróságok között olvasható „Messzenéz” cím alatt – Erdneyda aláírással – az a közlemény, hogy „Messzelátót kérő rövidlátó Zilahon *verseskötetet* kiad”, amiből az olvasók megtudhatták, *ki* az a „rövidlátó”.

A költőnek ez a közvetett „előzetes hírverése” ugyanúgy elkerülte az AEÖV I. kötete dokumentumgyűjtőinek figyelmét, mint a Szilágy három héttel későbbi ama közleménye, amely a verseskötet tervezett megjelentetésének nehézségeiről *először* értesíti az előfizeteket. Ez a hiányzó szöveg így hangzik:

¹ Ady Endre Összes Versei. I. VERSEK. (1891–1899) Sajtó alá rendezte Koczka Sándor. Bp. 1969. Akadémiai K. 496 l. és VIII. l. műmelléklet.

„Értesítés. Ady Endre értesíti azokat, kik költeménykötetére előfizettek, hogy a kötet közbejött akadályok miatt csak szeptember 15-én fog megjelenni s Debrecenből az előfizetőknek elküldetni. Egyszersmind kéri a gyűjtőket, hogy az előfizetési íveket folyó hó 20-dikáig — esetleg aláírás nélkül is — szerző címére visszaküldeni szíveskedjenek.” (Szilágy, 1898. aug. 14. sz. 3. 1.)

A további dokumentumok közül is több hiányzik (vagy csak kivonatosan olvasható) a kritikai kiadás I. kötetében. (Helyes lett volna a felsorolt dokumentumokat sorszámozni a hivatkozások megkönnyítése érdekében.)

A DRU október 18-i kommunikéje pl. ugyanaz nap a DEllenőrben is megjelent (de az erre utaló hivatkozás hiányzik az AEÖV I-ből). A Főiskolai Magyar Irodalmi Önképző Társulat (MIÖT) 1898. november 2-i felolvasó estélyéről szóló újságkommunikékben is olvasható, hogy az egyik szereplő Ady Endre, „ki verseskötetére a napokban hirdetett előfizetési felhívást” s az estélyen humoros elbeszélést olvas fel.²

Ezek az utalások és híradások is ugyanúgy beletartoznak a készülő — lassan készülő — verseskötet előzetes propagandájába, mint az egy-egy vers közzétételével kapcsolatban közölt egysoros propagandajelzések.

Nagyon jó „sajtója” volt a Csokonai Kör 1899. április 14-i felolvasó ülésének is, amelyen „a jőnevű fiatal poeta, Ady Endre olvasott fel néhányat édesbús költeményeiből.”³

A DNvÉrtesítő azt is megírta, hogy az elszavalt „bájos, úgy formában, mint tartalomban megragadó költemények” a költő *sajtó alatt* levő kötetéből valók.⁴ A kritikai kiadás I. kötete egyáltalában nem emlékezik meg ezekről a Csokonai-estélyrel kapcsolatosan megjelent beszámolókról sem. Pedig nyilvánvaló, hogy Ady személyes fellépő költeményeinek bemutatásával szintén a „sajtó alatt levő” kötet propagálását is szolgálta.⁵

A „VERSEK” életrajzához, keletkezéstörténetéhez szorosan hozzá tartozik Ady Endre sürgető levele Ábrányi Emilhez a megígért Előszó ügyében. A kritikai kiadás mégsem közli ezt az 1898. május 27-én kelt érdekes dokumentumot, hanem csak hivatkozik a levél (későbbi) megjelenési helyére (Magyar Nemzet 1944. január 27.), illetve a kritikai kiadás szerkesztése idején még sajtó alatt levő Emlékezések Ady Endrére c. kiadvány II. kötetére, ahol a levél szövege (majd) olvasható lesz.

Ha a kritikai kiadás közli Ábrányi Emil Előszavát, Ady Endre sürgető levele is megérdemelte volna a betű szerinti közlést. Azt sem közli a kiadás, hogy Ady Endre május 27-i sürgető levelére Ábrányi Emil június 12-i keltezésű levelében küldte el az Előszó szövegét. (Ábrányi Emilnek a kötetben közölt Előszava, illetve levele alól *hiányzik* a levél kelte: 1899. június 12.)

Ábrányi Emil levele, ha még aznap postára tette, június 13-án, vagy 14-én (szerda, csütörtök) juthatott Ady kezébe, aki azonnal nyomdába adhatta s így a hét végére, június 17-ére valóban elkészülhetett a kötet nyomása is.

A Debreczen 1899. május 24-i Szerkesztői üzenetének közlésénél a szerkesztő nem említi, hogy ez a „Vili” nevű érdeklődő minden bizonnyal V(arga) Ili volt, akinek „Kíváncsi” jelígre 12 nap múlva hálálkodó üzenetet küld a költő. (Debr. 1899. június 5. sz. 7. 1.)

A Debreczen 1899. június 17-i *hírét* („Ady Endre verskötete”) minden bizonnyal maga a költő írta afeletti örömeiben, hogy „költeménykötete ma hagyta el a sajtót.”

Ugyanaz nap (jún. 17.) a Debreczen „A hétről” című tárcájában is megemlékezik Ady Endre a kötet megjelenéséről. Ezt a kritikai kiadás is megemlíti (189.), de az érdekes (rövid) szöveg közlése helyett csak utal az AEÖPM I. kötetére, ahol a szöveg olvasható (158.).

A kritikai kiadás 190–191. lapján közli Ábrányi Emil Előszavát. A szöveget azonban nem olvasták össze gondosan a VERSEK-ben megjelent eredeti szöveggel (vagy az itt megjelent szöveg nem egyezik pontosan a Magyar Nemzet, illetőleg a Debreczen közlésével⁶). (Utóbbi a lap 1899. június 19-i számában jelent meg, az 1. — 2. lap tárcarovatában.)

² Így a DEll 1898. okt. 27. sz. 4–5. l., a DRU okt. 28. sz. 2–3. l., a D okt. 29. sz. 4–5. l.

³ DRU 1899. ápr. 15. sz. 2. l.

⁴ DNvÉ 1899. ápr. 16. sz. 2. l.

⁵ Az ügyre vonatkozó — a kritikai kiadásból hiányzó — kommunikékat és közleményeket lásd a DH 1899. ápr. 13. és 15., a DU ápr. 15., a DRU ápr. 15., a DEll ápr. 15., a D ápr. 15., a DNvÉ ápr. 16. számaiban. — A kritikai kiadás csak a DEll ápr. 13-i és a DRU ápr. 14-i kommunikéit közli rövid kivonatban.

⁶ Ilyen eltérések például:

A Debreczen szövege: Keserves csalódásokon át

a kritikai kiadásban: Keserű csalódásokon át

D.: egész életére

K.: egész életre

D.: a költő nem cselekedhet így

K.: a költő nem cselekedhetik így

D.: legyen érzése gyönyörű vagy fájdalmas büszkeség

K.: legyen érzése gyönyör vagy fájdalom, büszkeség

D.: a magával vívott tusa

K.: a magával vívott benső tusa

E közlések szerint Ábrányi levelének megszólítása: „Tisztelt Barátom!” (A szövegben is így s az aláírásnál is: „Tisztelő pályatársa”). A kritikai kiadásban „Kedves Barátom!” a levél megszólítása. (Alig képzelhető el, hogy az akkor 50 éves, országos híró költő „Kedves Barátom!”-nak szólítsa az akkor még teljesen ismeretlen, 22 éves Ady Endrét, akit akkor látott életében először.)

A levél szövegének bekezdései, cursiv szavai, szóösszetételei, írásjelei sem követik filológiai pontossággal az eredeti szövegét. (Ezt a pontatlanságot egyébként más szövegközléseknel is megfigyelhetjük.) Nem közli a könyv, hogy Ábrányi Előszava a verseskötet megjelenésével egyidejűleg a Debreczen 1899. június 19-i (hétfői) számában (a tárca-rovatban) egész terjedelmében külön is megjelent, ami egyik legjobb propagandamódnak bizonyult.

Elkerülte a dokumentumgyűjtők figyelmét a Debreczeni Hírlap (Ady „előző” lapja) 1899. június 19-i számában (4. 1.) megjelent méltatás is (amely már a kötet „utólagos propagandájához” tartozik).

Ennek szövege: „Ady Endre verskötete. A napokban hagyta el a sajtót Ady Endre verskötete. Hogy ki Ady Endre, azt Debreczenben, sőt sokkal szélesebb körben is nagyon jól tudják. Ifjú poéta, telve hangulatokkal, igaz tehetséggel, ki — ha fájdalmában, avagy örömeiben, vagy elábrándozva lantját pengeti, dala szívből fakad s a mesterkéletlen hang minden olvasó szívében visszhangra talál.

Legszébb dicséret és legnagyobb biztató lehet reá nézve az Előszó, melyet Ábrányi Emil, hazánk egyik legkitűnőbb költője írt verskötetéhez s amely többek között ezt tartalmazza:

„Szép magyar verset írni ma már nem nehéz, mert nyelvünk bámulatosan kifejlődött, technikánk egészen a virtuozitásig kicsiszolódott. De ön nem az ügyes verselők, hanem a poéták számát szaporítja ezzel a kötetével. És önre magas fok várakozhatik a magyar Parnasszuson, ha megkezdett útján tovább halad, amit bizonyosra veszek, mert verseiből kiérezem, hogy önnél a poézis nem az ifjú-kor rimelő szeszélye, nem könnyelmi és hamar elmúló szeretkezés, hanem komoly, hosszú, örökké tartó viszony a Múzsával.”

A verskötet pár nap múlva kapható lesz úgy a helyi, mint a fővárosi és a vidéki könyvkereskedésekben.”

„A kötet kritikái” című fejezetben (191–196.) mások kritikái mellett érdemes lett volna ismertetni a kötet fogadtatásának és Ady Endre ezzel kapcsolatos panaszos reflexióinak adatait is.

A 425. lapon — az 1899. június 26-án megjelent „Óh, Debrecen...” című költemény méltatásával kapcsolatban — utalnak a kötetben arra, mennyire elégedetlen volt a költő — alig néhány nappal kötetének megjelenése után — a kötet fogadtatásával. Ez adja tollára a Debreczen városa (közönsége) elleni keserű panaszt:

„Művész ugyan aligha volnék,
Az arcom csúf, hangom hamis —
De falaid közt éhen veszhet
Nemcsak művész — poéta is.”

Ezt a versrészletet, mint a költő akkori lelkiállapotának hűséges tükrözőjét — ugyancsak idézhetné a szerkesztő a kritikai kiadás 425. lapján.

Ugyanígy — vagy még keserűbben — panaszskodik a költő három hét múlva (július 15) Petőfi Sándor halála akkoriban közeledő félévszázados évfordulója alkalmával a tehetségek sorsára A hétről szóló krónikájában:

„Ötven év után... Ennyi idő kell Magyarországon, hogy valakit felismerjenek. Feltéve, hogy az a valaki Istentől megáldott, igazi lánglélek. A Heltai — Makai-féle léha törpeségek úsznak az anyagi és »erkölcsi« elismerésben, szegény Reviczky Gyula pedig részletekben halt meg: igaz, hogy mikor már enni sem tudott, volt elég ennivalója.

Mit várjunk mi, szegény epigonok? Írunk, mert a szívünk kényszerít, hogy írjunk. Küzdünk lenézéssel, közönnyel, nyomorral s mikor — megvetve az olcsó reklámot — összeszedjük, amit írtunk s aminek minden sora egy-egy órával kurtította meg nyomorúságos életünket, várhatjuk

D.: égő lelkesedés csapkod elének

K.: égő lelkesedés csapkod felének

D.: minden hangja hosszan fog reszketni

K.: minden hangja hosszasban fog reszketni

D.: Önnél a vers megkönnyebbülés, mint egy-egy mély sóhajtatás.

Önnél a vers nem tűzijáték...

K.: Önnél a vers nem tűzijáték (Az előző mondat kimaradt.)

D.: elkísér bennünket a Golgota stációjaig

K.: elkísér bennünket a Golgota végső stációjaig

hogy észrevegyenek, hogy *méltányoljanak*. Léhaság, pikantéria, gésa-gimnázium szerez nevet is, kenyeret is, de nemesebb ambícióval legfeljebb is *éhen lehet halni!* ... Az aszfalt még nem a kultúra jele, mi pedig még csak a XVI-ik században élünk ...” (Debreczen, 1899. július 15. sz. 1. lap. és AEÖPM I. köt. 170.)

Mint a „VERSEK” fogadtatásának — tehát társadalmi bírálatának — ezt az értékes és érdekes reflexióját, ezt a részletet is érdemes lett volna a kritikai kiadásban közölni vagy legalább is utalni az AEÖPM I. kötetének vonatkozó helyére, ahol ez a szöveg olvasható (ahogy ez a kritikai kiadás 189. lapján a Debreczen 1899. június 17-i számának második közleményével történik).

A VERSEK első „komoly” kritikája a megjelenést követően csaknem egy hónap múlva jelent meg s nem is Debreczenben, hanem a Szilágy tárcájaként Fóris Miklós zilahi tanár tollából.

A kritikai kiadás teljes egészében közli ezt a terjedelmes méltatást, de ugyanolyan filológiai és egyéb pontatlanságokkal, mint az Ábrányi Emil Előszavát. Íme néhány példa:

A Szilágy szövege: „Itt-ott megzördül a világ”

A kötet : „Itt-ott megzördül a bilincs (!)”

Sz.: A fiatal szerzetes lelkében ezer vágy lobog ...

K.: A fiatal szerzetes ott ül rideg cellájában, lelkében ...

Sz.: Szívét az örök emberi érzés, a szeretet lángja emészt ...

K.: Szívét az örök emberi érzés, a szerelem lángja emészt ...

Sz.: Könnyeit áztathatják remeteségének temetőjét ...

K.: Könnyeit áztathatják reménységének temetőjét ...

A kritikai kiadásban az eredeti szövegek bekezdéseit is rendszeresen eltüntetik, a szövegeket tagolatlanul összefolyóvá teszik, ami a filológiai pontosság szempontjából szintén kifogásolható.

Az „utólagos propaganda” adatai közül hiányzik a Debreczen 1899. augusztus 12-i két-soros kommunikéje (míg a többi lap hasonló rövid hirdetéseit egyenkint felsorolja a kiadás).

A VERSEK kritikai fogadtatásának dokumentumairól elég pontosan és hűen beszámol a kötet, de néhány fontos, érdekes és értékes kritikai méltatás mégis elkerülte az adatgyűjtők figyelmét.

Igy hiányzik a Debreczen 1899. szeptember 9-i számának kommunikéje és egy október 21-i Szerkesztői üzenet is:

Az előbbi szövege: „*Ady Endre* verskötete. Úgy a fővárosi, mint a tekintélyesebb vidéki lapok rendkívüli meleg elismerő szavakkal írnak a mi poétáknak, *Ady Endrének* nemrég megjelent verskötetéről.

A verskötetet melegen ajánljuk a debreceni közönség figyelmébe, mely csak kötelességét teljesíti tehetségesebb íróinak pártolásával.

A kötet 1 forintért megrendelhető szerkesztőségünkben, valamint László Andor könyvkereskedésében.” (Debreczen, 1899. szept. 9. sz. 4. 1.)

A hiányzó Szerkesztői üzenet szövege:

Germaine. A verskötetet megrendelheti. Cím: *Ady Endre*, „Debreczen” szerkesztősége.

A *Hét* című fővárosi lap 1899. szeptember 17-i számában megjelent kritika valóban szignálatlan — ahogy a kritikai kiadás jelzi — de közismert, hogy ezt maga a lap szerkesztője, *Kiss József* írta (amint ezzel később maga a szerző is büszkélkedett).

A Budapesti Hírlap 1899. november 24-i kritikájáról is azt írja kötetünk szerkesztője, hogy „szignálatlan”. Valójában azonban ott olvasható a cikk alatt az — *ik* szignum, ami megerősíti *Ady Lajos* állítását, hogy a kritikát *Béla Henrik* írta.

Rendkívüli feltűnő azonban, hogy a dokumentumgyűjtők nem találták meg a Debreczeni Újság 1899. november 8-i számának melegen méltató kritikáját, amely névtelenül jelent ugyan meg, de minden bizonnyal a lap főszerkesztője, *Than Gyula* írta, akihez *Ady Endrét* szívélyes barátság fűzte.

Érdemesnek tartjuk e kritika szövegét teljes egészében ideiktatni:

Ady Endre verskötete. (Az IRODALOM rovatban.)

Lenaunak van egy szép költeménye. Ha jól emlékszem, „Egy barátnőmhöz” címet viseli.

„Költő-szívek, ha szeretnek,
Képesek még áldani is ...”

A poéták magasztos hivatását fejezi ki e két sor. Hivatásuk, hogy áldást árásszanak az emberiségre. De erre csak úgy képesek, ha szeretnek.

Ezt a szeretetet, ezt a melegséget, ezt a szívet találtam én fel az *Ady Endre* verskötetében. Első kötete, amellyel költői pályáját megkezdte, nem régen jelent meg s verseit a szeretet nemese érzete sugallta.

Gondolatgazdagságban, érzésben és formában kiképzetten áll előttünk. Ezt árulja el első versétől az utolsóig mindenik. Ahogy olvassuk kötetét, hatalmába kerít bennünket, utat talál szívünkhez s az egyik vers után vágyva olvassuk a másikat.

Diadalút ez. Hivatott, Istentől megáldott poeta az, aki mindjárt első kötetével hódítani tud. Azaz csak meghódíthatja azokat, akik még tudnak lelkesedni a szépért, a magasztosért s akik nem csupán asztaldisznek tekintik a verskötetet, de el is olvassák.

Nem tagadom, sok esetben bizalmatlanság vezet el az embereket. Megint egy poeta! Minden 24 óra terem egyet.

Hívatas, véna, ihlet nélkül törnek elő s utat követelnek a Parnasszusra. Csakhogy *Ady Endre* nem ezek közül való s éppen azért kell bizalommal kézbevenni minden verskötetet, nehogy a közönyösség átka éppen az igazi tehetséget ölje el!

Róla, verskötetéről, dalairól szépet, ritkaság számba menő dicséreteket mondott a fővárosi kritika. Ehhez a babérkoszorúhoz fűzzük mi is elismerésünk egy szerény levelét.

Azoknak, akik a szép versekért tudnak lelkesülni, akik a tehetséget még meg tudják becsülni, — melegen ajánljuk, szerezzék meg és olvassák el *Ady Endre* verskötetét. (Debreczeni Újság, 1899. nov. 8. sz. 3. 1.)

Ady Endre kis kötetének (s általában költészetének) propagálása még az év vége felé is szívós kitarással folyt. (Ebből a szempontból igazán nem panaszkodhatott a kis kötet szerzője.)

A *DEllenőr* 1899. november 13-i száma közölte, hogy a *MIÖT* november 12-i rendes közgyűlésen Sipos Béla IV. éves joghallgató *Ady Endre* verseiből mutatott be néhányat.

A csupa elismerést, dicséretet tartalmazó kritikai fogadtatás (amelyben nem találunk egyetlen lekritizáló kifejezést sem) és a hosszú időn át folytatott szívós hirdetési kampány ellenére *Ady Endre* első verseskötetének nyomdászamlája még 1899. november végén sem volt teljesen kifizetve.

Kár, hogy a költőnek ezt igazoló, 1899. november 23-án kelt, Pásztor Zsigmond nagyváradi szerkesztőhöz szóló levelét nem vették fel a kritikai kiadásba, mert ez valóban szorosan beletartozik a *VERSEK* „életrajzába”.⁷

Szó szerint — de nem mindig filológiai pontossággal — közlik a dokumentumok a fővárosi lapok elismerő kritikáinak szövegét is. Így a Vasárnapi Újság 1899. december 3-i számában (822. 1.) megjelentet is, amelyről Bóka László azt írta: „Legbiztosabb szemmel kétségtelenül a Vasárnapi Újság névtelen ismertetője nézi a kötetet, ki hitek, ábrándok és emlékek homályba-borulását látja meg benne s mint legjellemzőbbet a kötet záróversét idézi.” („*Jobb nem vagyok...*”)⁸

Érdemes lett volna ezt a Bóka-véleményt is a kritikai kiadás dokumentumai közé felvenni. A Vasárnapi Újságnak ezt a kritikáját különben a Debreczen című lap azonnal (dec. 4.) átvette és Sipos Béla (S. B.) bevezetésével közölte. A kritikai kiadás csak utal erre a bevezetésre, de nem közli annak szövegét. Pedig ez a bevezetés Sipos Béla *Ady Endre* iránti baráti tiszteletadásának és elismerésének is becses dokumentuma:

„*Ady Endre* versei. Magyarországon már köztudatba ment át, hogy a Vasárnapi Újság kritikái a legilletékesebbek. Jól esik ezt nekünk, különösen a jelen alkalommal, konstatálni, amikor munkatársunk, *Ady Endre* verskötetét bírálta meg ez a legkomolyabb és legtekintélyesebb szépirodalmi hetilap. Közreadjuk a kritikát azzal a kommentárral, hogy lapunk munkatársát érte ez a nagy kitüntetés, amelyet a fiatal költő igazán megérdemelt. Mi tudjuk, hogy első sikere csak a munkára, az igazi komoly munkára fogja ösztönözni.” (Ez után Sipos Béla egész terjedelmében közli a Vasárnapi Újság bírálatát „A kritika különben a következő” bevezetéssel.)

Végül még egy utolsó hiányra hívjuk fel a figyelmet: a Debreczeni Hírlap 1899. december 11-én K. A.-nak küldött Szerkesztői üzenetben azt írja, hogy „Közelebb fogjuk méltatni *Ady Endre* (és Fülei Szántó Lajos) költeményeit.”

Ez azonban beváltatlan ígélet maradt. *Ady Endre* eltávozott Debrecenből, s a lap — úgy látszik — már nem tartotta fontosnak a kritika közlését.

A fentiekben ismertetett, a kritikai kiadásból hiányzó dokumentumokkal még gazdagabbá és sokoldalúbbá válik az az anyag, amely *Ady Endre* első verseskötetének megjelenését kísérte. Számszerűen mintegy 80 hosszabb-rövidebb publikációt, hírt, sajtótudósítást, hirdetést és

⁷ A levelet facsimilében is közli FEHÉR DEZSŐ „Ha hív az acélhegyű ördög... (Ady Endre újságírói és publicisztikai írásai, 1900–1904)” c. könyvében. E. n. Oradea (Nagyvárad) a 8–9. lapok között.

⁸ BÓKA LÁSZLÓ: *Ady pályakezdése*. I. köt. Bp. 1955. 127.

egyéb dokumentumot sorolhatunk ebbe a gazdag sajtóanyagba. És e mennyiségileg és minőségileg is annyira kedvező kísérő dokumentáció ellenére is — mint tudjuk — igen gyöngye volt a könyv kelendőse. Mikor Ady 1900 elején Nagyváradra költözött, az eladatlan verskötetek egész tömegét vitte magával, s még ott is sokáig „árusította”.

A kritikai kiadás dokumentációs anyagának gondosabb összegyűjtése esetén most nem volna szükség ezekre az utólagos pótlásokra, amelyek talán csak évek múlva kerülhetnek bele az AEÖV I. kötetének esetleges újabb kiadásába. Ez annál sajnálatosabb, mert ez a most pótoltnak már a kritikai kiadás sajtó alá rendezése idején is rendelkezésére állhatott volna a kiadás szerkesztőjének (a kritikai kiadásban *közölt* többi anyaggal együtt!). Rengeteg kutató és másoló munkát lehetett volna megtakarítani, ha a kritikai kiadás szerkesztője annak idején figyelembe veszi erre vonatkozó tájékoztatásomat.

Áfra János

Don Quijote Magyarországa

Modorunk kifogásolható. Idegen házban odalépünk egy könyvespolchoz, amely nem a miénk és kezdjük leemelni, felütni a foliánsokat, egyiket a másik után. Szolgáljon mentségünkre, hogy a ház gazdája már jó ideje halott, hogy könyvtára egyike a világ leghíresebbjeinek, és végül, hogy kíváncsiságunk jogos: arra irányul mit tanúsítanak az elsárgult lapok gót betűikkel magyar hazánkról.

Első pillantásra látjuk, hogy a történetíró számára pontos évszámokkal, hasznos adatokkal nem fognak megörvendeztetni; csak a képzelet játékát kapjuk. De amit mi annak ítélünk, mese-számba ment-e a tegnapelőtt emberének? A gutenbergi tudományművészet ifjúkorában a nyomtatott betűnek szinte mágikus hatalma volt: ami nyomtatásban látott napvilágot, annak igaznak is kellett lennie. A minden betűre megesküdni kész Don Quijote egy hosszú század társadalmát személyesíti meg, és gyanítjuk, hogy Cervantes a bús lovag alakjának megrajzolásával nemcsak kortársai álmait akarta elhessegetni, hanem önmagát is meg akarta győzni arról, hogy a Manzanares partján vasárnaponként nem sétálnak tündérek, és hogy a gonosz óriások csak szélmalмок.

A céhbeli historikusok okulhattak Bonfiniból, de a nagyközönségnek a regények, a lovagregények nyújtottak képet a földgömbömről és rajta Magyarországról. De persze a megtörtént események és a csak kiagyaltak között a határ nem volt olyan szigorúan megvonva, mint ahogy a mi kiművelt kritikánk megkívánná. Így például Clarimundo császár krónikája¹ regényformája dacára egy okirat erejével próbálja hitelesíteni a portugál Aviz dinasztia magyar származását.² Hogy „bizonyítékaink” nagyobb súlyt adjon szerző, a címlapon megjegyzi, hogy munkáját magyarból fordította, és más helyt is önmagának csak a fordító szerény babérjait igényli. Bár ez a szerző, João de Barros, a „portugál Livius” epithetumát érdemli majd ki, mégsem tarthatjuk valószínűnek, hogy egy szerencsés kezű kutatónk ráakadjon erre a magyar „eredetire”.

Ez alkalommal azt is tapasztaljuk, hogy a történelmet többféleképp lehet megírni: az előszavában szerző idézi Duarte véleményét, miszerint Henrik herceg, a portugál függetlenség kivívója egy magyar király másodszülött fia volt és Diego de Valeraét,³ aki szerint pedig ez a Henrik bizánci származású. Nos, az ellentmondás csak látszólagos, a két adottságot össze lehet egyeztetni — João de Barros ezt a műveletet Concordancia-nak nevezi — ennek a Henriknek apja magyar volt, Clarimundo, anyja egy bizánci császár leánya, Clarinda; így mindkét Tekintélynek igaza van.

(Egyiküknek sem volt: a honalapító Henrik burgund herceg.)

A nemzeti becsületet érintette és azért elmérgesedett az a kérdés, hogy a lovagregény szülőföldje Spanyolország-e vagy Portugália. Mi mellőzhetjük az érvek felsorolását; nem vitás, hogy a XVI. században az egész Ibér félszigetről mindig mint *Hesponha* emlékeznek meg,

¹ *Chronica do emperador Clarimundo dõne os reis de Portugal descendem, tirada da linguagem ungra em a nossa portugueza.* — Úgy mondják, hogy III. János király társszerző volt.

² Ezzel a fantasztikus genealógiával több ízben foglalkoztunk, legutoljára tanulmányunkban, *Um discípulo de Vieira (Occidente, Lisboa 1966.)*. — Nemcsak írók, Camões, adtak neki hitelt, hanem művészek is: a híres flamand miniaturista, Bening Simon, megfestve a dinasztia családfáját, a gyökök mellett elhelyezi Szent István és Szent Imre képmásait. (British Museum, Add. Ms. 12 351).

³ Ez a Diego de Valera, akit az irodalomtörténet Froissart mellé helyez — a spanyoloké persze följe — járt mifelénk. Eldicsékszik magyar földön vívott párbajaival. Albert seregében harcolt a husziták ellen; amikor távozott, a király őt a Zsigmond alapította Sárkány-renddel tüntette ki.

hogy a portugálok sok évtizeden át a Madridban székelő Habsburgokat uralták, és hogy a legnagyobb könnyedséggel fogalmazták meg műveiket spanyolul. Szerencse még, hogy a szerző nemzetiségét ki lehet találni, akármilyen nyelven is írta meg munkáját: melyik nemzetet dicséri, melyiket ócsárolja.

Az nem vitás, hogy a lovagregény bölcsőjénél a három francia *Matière* állott, köztük leggyakrabban a breton ciklus. Hatásuk már a külsőségekben is mutatkozik: hogy Dánia – Dacia nem egy fejezet színhelye, azt *Ogier le Danois*-nak köszönheti, Macedonia nevét Nagy Sándor históriája tette közhírré. Néha egy teljes regény alig más, mint egy spanyol prózába átfert francia költemény. Az 1300 körül élt-meghalt troubadour, Adenet le Roi, megéneklí Cleomades viszontagságait, és mi megkapjuk spanyol feldolgozását.⁴ Ez a regény minket márcsak azért is érdekel, mert – ami nagyon kivételes – találkozunk benne egy magyarral, aki határozottan ellenszenves: Crapardo király púpos, csúnya ember, járatos ördögi praktikákban. Ő tákolja össze azt a szárnyas lovat, amely elreptí a protagonistát szerelmi és más, kevésbé kellemes kalandok felé. Közjogi tudásunk is gyarapszik a *ius resistendi* egyik változatának ismertetésével: ha a magyar király rossz fát tesz a tűzre, el kell hagynia országát és hét esztendeig bujdosnia; ha ezen időpont előtt tér haza, bármelyik alattvalója megölheti.

Clamades históriája a feudális világot tárja elénk néhány erényével, sok fonákságával, de a legtöbb lovagregény olyan tükör, amely csak a szépet mutatja. Ez nem volna meglepő – elvégre csak a picarok meséltek kissé piszkos kalandjaikról – de az már igen, hogy abban a korban jelentek meg, amikor a feudalizmus Napja már lehanyatlott: az ostromba puszkagolyó erősebb volt a legjobb toledói mester keze alól kikerült páncélnál, az Amerikából beözönlő arany elso-dorta az ősi birtokokat, a hatalom kulcsfontjait a bürokrácia foglalta el. Mi köze is lehetett a feltörekvő polgárnak, aki jól, biztonságban akart élni, meggazdagodni, a lovagi eszményekhez?

Nem sok; a kapcsolatok a társadalom és irodalma közt néha paradoxon jellegűek. De a műfaj népszerűvé vált, mert egy valóságról beszélt, amely nem volt az utcáé, a piacé, a műhelyé, mint ahogy a szentek sokat olvasott életei is olyan világról, ahol a természet törvényei nem érvényesülnek, ahol a csodák mindennaposak – és amelyben a hívő lélek – és ki nem volt az? – meleg otthont talált. A lovagregény reánk, késői utódokra, úgy hat mint egy szent laicizált élete. Minden művészi, irodalmi alkotásból kiérezhető egy elem, az ösztönös menekülés a szürke köznapból egy szivárványszínű felé. Ez a vágyakozás a „túlso part” felé megizmosodik az átmeneti korszakokban, amikor egyik osztály felváltja a másikat, amikor minden kérdéses, minden ingadozik, és a leghagyományosabb értékek megdőlnék.

Az írók megtanulták, hogyan nyerhetnek olvasókat, vagy inkább hallgatókat, és azért igyekeztek térben és időben mentül továbbra csábítani közönségüket. Már a regényben szereplők nevei sem találhatók a kalendáriumban. A stílus lehet hanyag, a szerkezet laza, a bonyodalmak és kibogozások előreláthatók, de a nevek zengjenek és zizegjenek! (A *poésie pure* mintájára beszélhetünk a *prose pure*-ről.) Bár bizonyos logika van a nevekben, gyakran kihallatszik például a „clarus” vagy a „lux”, semmi kétség, hogy kitalálásukra sok energiát kellett pazarolni, hacsak nem lett átvéve – plágium ide, plágium oda – egy már megjelent regényből a népszerűvé vált hősé. Néha zuhatagként érintik fülünket: a Budára tartó bizánci császár kíséretében találhatók Rodomarte Cerdena hercege, Alpino Lemnosé, Alfonte Siciliáé, Alcino Thraciáé, Liberio Negroponté, és Rodoseo és Dardante és Melides és Argan és Armonte és Artedoro.⁵ A nevek mint valami profán litánia ragadnak el magukkal.

A regények földrajza is szeszélyes. A Nilus valahol Ázsiában folydogál csendesen. Magyarországra Konstantinápolyból a legrövidebb út cseh kikötőn át vezet, lévén Csehország a Földközi Tenger egy szigete. (Csak nem innét értesült Shakespeare a cseh tengerpartról?) A *couleur locale*-t néhány városnév pótolja, Budáé vagy gyakrabban Belgradé – a nándorfehérvári győzelem emléke még élt. A Dunáról egyszer-kétszer esik szó, így Trebaciussal császár e folyam hajbjaira bocsátja varázscsónakát, hogy üldözőbe vegye a gaz mágust, aki elrabolta hőn szeretett hitvesét.⁶

A múltba tűnő évek sorát feltartóztatták – a Bosporus partján még diadalmasan áll a kereszt – vagy pedig megbolygatták – Babilon, Asszíría és Magyarországunk egyidőben léteznek, hadseregeik összecsapnak a csatamezőn. Az egyén élete sem igazodik az óramutató járásához. A nőkön úgy látszik, nem fog az öregség; mi kiszámítjuk, hogy úgy a hetven felé járnak, de ifjú daliák még elepednek utánuk. Hasonló szerencsében részesülnek a férfiak: egy tündér álmodt bocsát az egyiknek szemére, egy másikat valamilyen Circe kutyuskává vál-

⁴ La hystoria del muy valiente y esforçado cavallero Clamades hijo del rey de Castilla y della linda Clar-monda hija del rey de Toscana. (1521 ?)

⁵ Diego Ortuñez de Calahorra: Espejo de Principes y Cavalleros. 1562.

⁶ Espejo... del Caballero del Febo. 1562.

toztat, amikor azután felébrednek vagy visszaemberednek, már dédunokáik oldalán indulhatnak újabb pályájukra.

De legjellemzőbb, hogy, néhány kivételtől eltekintve, milyen kevésbé „keresztények” ezek az ellenreformáció századában írt regények. Morális kioktatást ugyan többet kapunk, mint amennyit kérnénk, de azokat az igazságokat Cicero akármelyik kortársa elpredikálhatta volna. Pappal, püspökkel csak elvétve találkozunk. Igaz, jelen lehetünk keresztelőkön és temetéseken, ez utóbbi szertartást nagyon szépen és alaposan végzik, de már az oltár előtti házasságkötésre inkább csak az utolsó fejezetben kerül a sor; addigra már rég megszületett (és ki lett téve egy sötét erdőbe) a hősnek és hőlgyének fia, vagy megszülettek fiai, mert rendszeren kettő a szerelem gyümölcse, lásd Romulust és Remust; e kettősség azután módot nyújt az írónak, hogy egymást kiegészítő vagy éppen egymással ellenkező jellemeket fessen.

A rendszeres kutatás elve most azt kívánná, hogy a regények seregszemléjét az *Amadisszal* kezdjük, amely a legismertebb és az egész műfajnak, mondhatnók, odakölcsönözte nevét. De *trahit sua quemque voluptas*, érdeklődésünk elsősorban azok felé irányul, amelyeknek már a címében felcsillan a „magyar”.

Leoneo, és fiának, Pannonia hercegének, regénye azonban csak árnyék: Columbus Ferdinánd könyvtárának katalógusa említi,⁷ átlapozható könyv formájában már nem található. *Philesbian de Candaria*, akinek apja a nemes magyar Don Felinis, egy angol kastélyban lap-pang.⁸

De végre egy regény amely kézbe vehető, *Valeriano de Hungria*.⁹ Az első kötet kilencedik fejezetében lép elénk Pasmerindo magyar király, „hatalmas ősök ivadéka, akik mindenkor a hit védői voltak”. Az utód méltó hozzájuk: mikor hallja, hogy a trapezunti császárt szorongatja egy mór herceg vezette armádia, eltávozik Belgrádból, amely úgy látszik az ország fővárosa, rábízva birodalma kormányzatát öreg hivére, Ladisenora; a lovag kötelességei előbbrevalóak az uralkodónál. Útjában, nagy sajnálatára, semmi kalandja nem akad, aminek megvolna az oka: minden valamire való vitéz már Trapezuntban harcol. A király is odaér, az idegen városban nem ismeri ki magát, megszólít az utcán egy fiút és kérdezi, hol a császári palota. (Az ilyen, a mindennapi életből elcsúszott kis mozzanat bizonyos reális színt kölcsönöz a valószínűtlennek.) Pasmerindónak szerencséje van, a fiú a császár leányának, Alberitiának apródja, aki így minden további nélkül bekalauzolja a trónterembe. Ott a király, akit nem tudjuk miért, megőrzi inkognitóját, letérdepel a császár előtt. Ez pedig, látja, hogy „jobb” emberrel van dolga, felemeli és megcsókolja. A jelenet minket meglehet, ha nem volna agyoncsépelet *topos*, amelyet Cervantes nem is mulasztja el kifigurázni. A két kolléga udvarias mondatokat vált, majd belép a bájos Alberitia. Egy pillanat és ő és az idegen kölcsönös szerelemre gyulladnak; Pasmerindo érzelmeit mutatja, hogy napokig rossz étvágya van.

Sőhajtozásai közepette a király stratégiai tanácsokat osztogat, amelyeket el is fogadnak. Miután párbajban legyőzi a hetvenkedő mór herceget, felfedi rangját, nevét. Megtörténik az esküvő, a mézeshetek Trapezuntban zajlanának le, de váratlanul magyar „bárók” érkeznek, unszolják a királyt, hogy térjen már haza. Belgrádba visszaérkezve Pasmerindónak nincs fontosabb teendője, mint udvari méltóságokat osztogatni; a királynénak is jut egy főkamrás, Darinto, és egy udvarmester, Lauré. A spanyol-burgundi etikett követelményeinek így magyar földön is eleget tesznek.

A második kötetben megszülethetik a főhős, Valeriano. Már nyolcéves korában bölcsessége és ítélőképessége egy érett férfiúé. Apja elküldi Ottaviano német császár udvarába, csiszolóják egy kicsit. Anyja nehezen válik meg tőle — a parádés figurákban végre egy emberi vonás —, bár van leánya is, Ardeimea. Az uralkodó családjáról így teljes a képünk.

A további néhány száz sűrűn nyomtatott oldalon fellépő Valeriano éppúgy lehetne kínai, mint magyar. Bolyong egy aranyerdőben, behatol egy rejtelmes várba, viaskodik óriásokkal, fenevadakkal, megszabadít rabságukból szűz leányzókat, keresi elvarázsolt feleségét; e sokféle foglalatosság közepette ráér formás leveleket írogatni a dán királyhoz, Antiochia hercegéhez. Mindezek a *libro de caballeria* megszokott kellékei, amelyeket egyik író átvesz a másiktól a nem nagy igényű olvasóközönség vagy hallgatóság — a regényeket legtöbbször valaki fel-

⁷ Historia de Leoneo de Hungria y de Vittorigno de Pannonia, su hijo, 1520. — A. M. HUNTINGTON-nak köszönhetjük a katalógus facsimile kiadását, 1905.

⁸ Philesbian de Candaria. Libro primero del muy noble y esforçado cavallero don Philesbian de Candaria, hijo del noble rey don Felinis de Ungria e de la reyna Florisena el qual libro cuenta todas las haçanas y aventuras que acabo el rey Felinis, su padre. 1542. — Lásd J. S. DIAZ: Bibliografía de la Literatura Hispanica, vol. III/2. p. 515. — Portugáliai tartózkodásunk alatt kerestük, nem találtuk, a Barbosa (Bibliotheca Lusitana, 1741) által említett regényt, amelynek sokat ígérő címe: Historia ou fiação tragica de hum Hungaro que perseguido da fortuna et desterrado da sua patria discorre por grande parte do mundo, procurando refugiar-se da sua desgraça, que nunca lhe fogy possivel evitar. — Talán még előkerül.

⁹ 1540. — Olaszra két ízben is lefordították, 1558 és 1611.

olvasta, a többiek körülülték — gyönyörködtetésére és épülésére; a banálisnak is lehet lét-jogosultsága.

A Három Királyok ereklyéitől megszentelt búcsújáróhelyen, Kölnben, összehalmozik valamennyi főszereplő, még Pasmerindo is, akiről majnem megfélekedtünk, megjelenik. A regény jól végződik, halálessel: a trapezunti császár megtré atyáihoz; a magyar Valeriano öröklő birodalmát.

Most rákerülhet a sor Amadisra; kötetének száma lassanként tizennégyre fog emelkedni. körülbelül úgyannyi szerző munkásságának eredményeképp. Sok magyar vonatkozással nem fog megörvendeztetni; a hős kalandjai kelta földeken, Bretagne-ban, Walesben játszódnak le és az írók hazánkat talán Európa térképéből kiokoskodva, messze Keletre tolták, Bizánc érdekkörébe, kultúrkörébe utalták. A harmadik kötetben olvashatjuk mégis, hogy Barandel magyar király két leánya a császár udvarában nevelkedik, a negyedikben, hogy a Konstantinápoly elleni hadjáratban résztvevő negyven lovag között Peregrino de Hungria is vitézkedik. De a nekünk juttatott kevés szóért kárpótolt az ötödik kötet¹⁰ szerzőjének, és az előzőek átdolgozójának, Montalvónak a címlapon tett megjegyzése: a regény egy görög kolostor kriptájában van elrejtve, onnét hozta Hispaniába egy magyar kereskedő. Mi ugyan kételkedünk ennek az irodalompartoló kalmárnak a létezésében, de úgy látszik, az akkori olvasó nem talált semmi rendkívülit a spanyol–magyar kereskedelmi kapcsolatokban, mert különben az író, aki az authenticitás jellegét akarta adni elbeszélésének, nem folyamodott volna e kis füllentéshez.¹¹

Az Amadist és fiait, unokáit, unokatestvéreit, sógorait, továbbá távolabbi rokonait magasztaló regényciklussal vetekedtek népszerűségben a Palmerinek. Egyiküket, a *Palmerin de Oliva*-t, Cervantes falusi plebánosa arra ítélhette, hogy a tűzbe vessék, de ez a szigorú cenzúra nem értett sikerének, sok kiadást ért meg, több nyelvre lefordították.¹² Ez a legelőkelőbb körökben lejátszódnó bűntügyi történet a mi elfáradt ízlésünk szerint is igen érdekes olvasmány.

A színhely megint Bizánc. Reynicio, a nagy Constantin utódainak sorában a nyolcadik, uralkodik itt. (Az ilyen pontos időmeghatározás után ki kételkedne abban, hogy amit hallani fog, az a színigazság.) A császári feleség egy magyar király leánya. A császári párt az ég egy fiúval, Canianóval, és egy leánnyal, Grianával, áldotta meg.

Az udvarban Canianóval együtt nevelkedik Tarisio magyar királyfi. Beleszeret Grianába. Egy nap felbátorodik, megvallja érzelmeit, kéri hölgyét, hogy az ő színeiben vehessen részt a lovagi tornán, és egyúttal megkéri kezét. Grianá, mint jól nevelt úrileány megrója merészségeért: előzetesen szülei vel kellett volna beszélnie. Különben is, ami a házasságot illeti, azt kizárja közeli rokonságuk. Tarisio sokat sóhajtozik, de nem ad fel minden reményt, és kéri nagynénje közbenjárását, aki szót is ejt férjénél. A császár sincs ugyan a házasságtól elragadtatva, de enged a sok unszolásnak, azzal azonban, hogy előzetesen ki kell kérni a pápa Ő Szentességétől a dispensatiót. Elhatározását közli Tarisióval: írjon apjának, hogy küldjön követséget, amely szabályszerűen fogja elrendezni az ügyet.

Eközben megérkezik Macedónia ifjú hercege, Florendos, minden emberi és lovagi erény sugárzik róla. Ő is szerelmes lesz Grianába. A császár nem kívánhatna megfelelőbb vőt, de, fájdalom, mondja a hercegnek, Ön már elkésett. Florendos sír és sír, Tarisio pedig várja-várja a megígért követséget.

A hosszú várakozás alatt megtörténik, nem egészen váratlanul az, amit nem lehet már helyrehozni. Macedónia hercege és Grianá összehalmoznak egy kertben. A jól nevelt leány, akinek most nem lehetnek kánonjogi aggályai, önfeledten enged az ifjú ostromának.

A követség végre megjön, de egy szomorú hírral, a magyar király meghalt. Tarisio öröklő a trónt. A dispensatio sem késik, így megtörténhetik az esküvő, amely után az új király és hitvese elindulnak Buda felé, ahol a nép nagy ujjongással fogadja a fiatalokat.

Az ünneplés közepette Grianát bántja a lelkiismeret: nem tudja mi történt azzal a bölcsővel amelyet otthelyezett egy olajfaerdőből kimagasló pálma árnyékában; egy csecsemő is volt benne. Jótékonyágot gyakorolva keres feledést és vigaszt. Alattvalói szentként tisztelik.

Most egy epizód tartkítja a történetet. Tarisiónak van egy öccse, Netrido. Egy alkalommal a fiatal király rajtakapja, amint a trónon ül. (Shakespeare Hal hercegére kell gondolnunk, aki felpróbálja haldokló atyja koronáját.) Ha másvalaki követné el ezt a felségsejtést, életével fizetné Netridónak csak az országból kell kitakarodnia. Lovára kap, eljut a német császár udvarába, de mert pénze nincs, és mert kölcsönt kérni szégyel, tovább lovagol, csak tovább... Az olvasó pedig remélheti, hogy a regényciklus nem fog félbeszakadni, lesz bőven mit elbeszélni.

¹⁰ Ordóñez de Montalvo: *Sergas del muy virtuoso cavallero Esplandian, hijo de Amadis de Gaula*, 1510.

¹¹ N. ANTONIO: *Bibliotheca Hispana Nova*, 1783. II. köt. 394.: „Per manus ungari mercatoris a se acceptam fingens.”

¹² 1511. — Első olasz fordítása 1544, első francia 1546.

És múlnak az évek. A távoli Macedóniában Florendos nem tud felejteni, nem talál írt a szerelem ütötte sebre. Végül is egy nap nagy elhatározásra jut: zarándokcsuhát ölt magára, és, ami biztos az biztos, a csuha alá szabályát rejt, és elindul Buda felé. Céljához érkezve megtudja, hogy Grianá királyné misét hallgat a palota melletti templomban. Florendos is betér oda. Amikor megpillantja Grianát, elájul. Egy udvarhölgy azt hiszi, hogy az éhségtől, odalép a zarándokhoz és meghívja, a mise végeztével jönjön be a palota udvarába, ahol alamizsnát fognak osztogatni. A királyné egy alacsony erkélyen foglal helyet, szegényei elvonulnak előtte. Florendos, amikor rákerül a sor, felsóhajt: én vagyok a legszegényebb ember a világon. A királyné felismeri hangjáról, most már ő ájul el. Mikor magához tér, és mert Florendos biztosítja, hogy csak a kezét szeretné megcsókolni, intézkedik — azzal az ürüggyel, hogy a zarándok Jeruzsálemből jött, és beszámolhat az ott látottakról, a szent sírról —, hogy Florendost engedjék be az ő szobájába. Amíg Grianá azután jogos kíváncsiságát kielégíti, váratlanul betoppan Tarisio. Látva hitvese zavarát, magyarázatot kér: mi történik itt? Magyarázatképp a kegyes zarándok kettőshasítja ő Felsője fejét. Nagy zaj, betódul a nép, köztük a boldogult király két unokaöccse, akik szomjaznak a házasságtörők vére. Szigorú őrizetben Bizáncba viszik őket, máglyahalál vár rájuk.

De utolsó percben előlép egy lovag, istenítéletet kér, porondra száll a két, igazságot követelő unokaöccsel, legyőzi, megöli őket. Most már felfedi kilétét, ő Palmerin, a fiúcska, akit kitétek a palma árnyékába; azóta persze már alaposan felnőtt. A megható családi viszontlást követi a két unokaöccsnek megható eltemetése.

A megüresedett magyar trón betöltésre vár. Az elbujdosott Netrido fiát, Frisolt, kiáltják ki királynak. Idővel ő is meghal, mi pedig olvassuk, ahogyan elparentálják:

„Alattvalói megsírátták, amit meg is érdemelt. Igazsággal segített rajtuk és szeretettel bánt velük. Jó tetteket jutalmazott, hibákat büntetett. Haragjában mérsékelt volt, megpróbáltatásokban hidegvérű. Hívei szerették, ellenségei félték tőle. Békére vágott, de ha háborúra került a sor, bátoran látták. Király volt és ember, e kettő együtt ritkán van meg a halandókban.”

A „jó király” e jellemképe nem illik-e Corvin Mátyásra? De ha valaha igyekeztek is a lovagregények hőseiben történelmi nagyságokat felfedezni, Oroszlánszívű Richardot vagy Szaladin szultánt, mi nem hódolhatunk ennek a romantikus divatnak. Valószínű, hogy a névtelen szerző a portugál dinasztiahoz méltó őst akart Frisol király személyében bemutatni.¹³

Láttuk, hogy Magyarország és Bizánc leggyakrabban szövetségesek; az *Espejo de Principes*-ben azonban ellenségek.¹⁴ Tiberio magyar király ura Hollandiának, Svédországnak és még vagy hét más provinciának, nem esoda hogy elbizakodott. Hogy Bizánc elleni hadjáratában biztosra menjen, Theoduardo angol hercegnek katonai segítség ellenében odaigért feleségül leányát, Brianát. De türelmetlen a babérokra, nem várja meg jövőbeli vejének megérkezését, hadat vezet Bizánc ellen. Visszaverik, hátrálni kénytelen, Belgrádba menekül, a várat körülzárják.

Egy fogolytól Trebacio bizánci császár értesül, hogy Briana milyen gyönyörű teremts. A legjobb magyar festők törekednek megörökíteni szépségét. (Egy kis adat művészettörténetünk számára.) Trebacio személyesen akar meggyőződni a hallottakról, Belgrád alól nekiindul Budának. Útközben összetalálkozik a késetten érkező Theoduardo herceggel; szóváltás, a kardok kirepülnek hüvelyükből, gyilkosság. A császár felölti a szerencsétlen herceg ruháját, a zsebekben talált levelekkel igazolhatja majd, hogy ő a várva-várt vőlegény. Eljárása ügylátszik, nem ütközik a lovagi erények kódexébe.

Budán a belgrádi érsek — az ország prímása? — összeadja Brianával; de egy kikötés van: a nászjezsakát el kell halasztani addig, amíg a király hadjáratából győzedelmesen vissza nem tér. A fiatal feleség vonuljon be egy zárdába, amely a folyam mentén épült. (Gondolhatunk a Margitszigetre.)

Trebacio szomorkodik, nem tud sem aludni, sem enni. Fél attól is, hogy leleplezik, bár a király visszatérte nem várható egyhamar. De hiszen miért is magaslík ki három fejjel ember-társai közül? Egy éjjel átlábol a kolostor kertjének falán. Vétlenül Briana is ott sétál. A csillagok tündökölnék, a rózsák és jázminok illata elandalító.

A magas pár két fiát, Phebus és Rosicler lovagokat kalandvágjuk távoli országokba csábítja.

A termést nagyjában betakarítottuk, de akad még tallózni való:

*Canamor és Turian*¹⁵ regényében zajlik a harc. Ados király odaigért leányát Diacolo magyar királynak, „aki nagy úr, ifjú és bátor”. De a leányzónak más elképzelései vannak a szerelemről,

¹³ Ez a véleménye W. E. PURSERnek: Palmerin, 1904.

¹⁴ Diego Ortúñez de Calahorra: *Espejo de Principes y Cavalleros*, 1562.

¹⁵ *Libro del rey Canamor y del infante Turian su hijo*, 1527.

és megszökik a szülői házból. A feldühödött Diacolo a leány apját teszi felelőssé, párbajra hívja az egész világot, vért akar látni. Vele szembeszállni mindenki fél, de jelentkezik Turián. „Csak király fiával, mint aki én vagyok, állok ki” mondja Diacolo — a sznobság már abban az időben is virágzott.¹⁶ „Tudd meg hát, hogy én a perzsa király fia vagyok” kiáltja neki Turián, és hála varázspáncéljának, amelyen nem fog semmilyen fegyver, lebírja, agyonveri szegény Diacolt, akinek „teste a sok ráért ütéstől fekete mint a szén”.

*Don Cirogillio*¹⁷ története beválhatna turista propagandának: megismertet egy idegen lovaggal, aki Magyarországra vágyódik, mert hallotta, hogy arrafelé rendkívül érdekes kalandokban lehetne része.

*Don Belianis*¹⁸ terhes a ceremóniától, az udvari légkörtől. A magyar királlyal követi minőségében találkozunk. A bizánci császár, hogy lássák, milyen hatalmas, őt és Macedónia hercegét bízta meg azzal, hogy üssék nyélbe házasságát Toloyano spanyol király leányával, Clarindával. Toloyano elébe megy a küldöttségnek, jobbát nyújtja a magyarnak, balját a macedónnak, így kéz a kézben kíséri őket palotájába, ahol a magyar királyt, különös megtiszteltetés jeléül, elszállásolják. Térdhajtások a királyné és leánya előtt, udvarias szavak és csókok váltása. Nagy lakoma, harminc ezer lovag felvonulása, a magyar az ablakból nézi a menetet. Lovagi torna, Arfilesnek a magyar királyfinak részvételével, aki olyan erős, hogy egyetlen öleléssel meg tud embert ölni. (Toldi Miklós egy kézszorítással vért sajtol ki a cseh ujjaiából.) Végül nagy vadászat, ahol Arfiles eltéved, egy elvarázsolt kastélyban lovaggá ütik.

Az 1564-ben megjelent és II. Fülöpnek ajánlott *Olivante de Laura*¹⁹ jelzi már a lovagregény műfajának határait és hanyatlását. Adurmain, Pannónia királyának fia vetélytársa a protagonistának, mindketten szerelmesek Casianába, a perzsa király leányába. Olivante, hogy bebizonyítsa férfiasságát, lovagi tornán legyőzi a pannon udvarban tartózkodó Brandarquet. Erre a király társul hozzá, nagy kísérettel elindulnak, eljutnak Fortuna házába, ahol dióhéjban kapjuk a világtörténelmet. Helena, Hannibal, Caesar nyilatkoznak, egyik a másik után. Fortuna istenasszony párbeszédben kezd a Halállal.

Szimbólumból is megárt a sok, szerelemből nem. A második kötetben tanúi vagyunk, amikor Olivante besurran Casiana szobájába és nemcsak mi, Adurmain is tanúja volt az éjszakai látogatásnak; vádlóként lép fel. A hős, akinek érzelmei a legtisztábbak, megöli a besúgót.

Olivante személyesen beszéli el a történeteket, nem kell minden szavát elhinni!

A lovagregények sorából *Florambel*-t ismertetjük utolsóként — azért, hogy kiemeljük. A névtelen szerző, aki minden bizonnyal reverendát viselt, tud valami keveset a napi eseményekről, a török háborúkról; megemlíti Tamerlant és Skander béget. De nem ez a körülmény készítetett minket az előkelő rang adására, indokaink erre mások voltak, alaposabbak: nem hisszük, hogy ebben a XVI. században, és bármelyik irodalomban, akadjon egy írásmű amely oly nagy rokonszenvvel emlékezne meg a magyarokról, mint *Florambel*.

Sok más nemes cselekedete után az „ezüstvirág lovagja” *Florambel* megszabadítja pogány fogságból a magyar király követét, aki útban volt a bizánci császárhoz. „Nagyok a mi bűneink” vallja be ő, „azért pusztítja az ellenség a mi szép országunkat; már Budát ostromolja.” Elbűcsúzva tőle *Florambel* biztosítja, hogy bár más kalandokra van már elgérkezve, „hogyan Istent szolgálja és hogy hírnevet szerezzen”, ha kell, jelen lesz Buda falainál.

A követ átnyújtja megbízó levelét a császárnak. Szomorú képet fest a helyzetről: „Szent katolikus hitünk ellenségei templomokat dúlnak fel.” Egy görögkeletinek talán nem volt tapintatos ilyesmit tudomására hozni, de a császár, aki sógora a magyar királynak, sírva fakad és minden segítséget megígér.

A követ a jó hírrel visszaindul Budára. Tud arabusul, és így minden baj nélkül átjut az arab hadsorokon, majd magyar szavakat kiáltozva a magyar előőrsök láncán, és bejut a városba. Ott a nép hálaadó körmenetei vonulnak majd fel; a pogányok nem tudják mire vélni a sok harangzúgást.

Ezalatt a császártól kiküldött hajóhad megérkezik a cseh kikötőbe,²¹ Esterlinbe (Esztergom?). Egyesülve Ausztria hercege és a cseh király vezette csapatokkal, a keresztény sereg tovább vonul, de Sorela vára (nem tudunk neki nevet ajánlani) sokáig feltartóztatja őket, de végül mégis eljutnak Budáig. Csetepaték és csaták következnek, az egyikben elesik a király

¹⁶ Lásd tanulmányunkat: Une figure soi-disant comique, le snob. (Revue d'Esthétique 1952).

¹⁷ Quatro libros del valoroso cavallero Don Cirogillio de Tracia, 1545.

¹⁸ Libro primero del valoroso Don Belianis de Grecia, 1547.

¹⁹ Historia del invencible cavallero Olivante de Laura, principe de Macedonia.

²⁰ La primera parte de la cronica del invencible cavallero Florambel de Lucea. 1532. Az 1548. (Sevilla) kiadás volt kezünkben.

²¹ Ez a „legrövidebb út” nem egészen szokatlan. Az 1595-i hadjáratára Gonzaga herceg elindulva Mantovából Innsbruckot és Linzét érintve Prágába megy, ahol II. Rudolf udvarában ünnepek közt eltelt sok hét után, végre elhatározza magát és lekanyarodik Visegrád fele.

fia. Halála csak késílteti a keresztény ügy győzelmét: Az ősi templomban felharsan a Te Deum, a pogány sietve eltakarodik. Egy fejedelmi nász jutalmazza meg a skót Lerintert, elveszi a király leányát, Grataliát.

A lovagoknak még lesz más foglalatossága is. Trasilbano — benne felismerjük Szapolyait, a Habsburg-pártiak az Antichristussal azonosították — elárasztja hadaival Csehországot. Nem örülhet sokáig zsákmányának: egy Leoncides megöli.

Valakinek vállalkoznia kellene a Florambel-ből, a magyar dolgokról mesélő, harminc-negyven oldal lefordítására.

Néhány lovagregényhez, amelyeknek egyetlen fennmaradt példánya egy spanyol vagy egy amerikai magánkönyvtár kincse, nem tudunk hozzájutni, és nem említettük meg azokat, amelyekben a magyar csak a „jelenvoltak még” nem illusztris csoportjában szerepel. De hiszen az eddig kivonatoltakból is látjuk, hogy Don Quijote mit tudott Magyarországról.

És nemcsak ő. Az Egyház szórhatta villámain: Vives a regények olvasásával kapcsolatban pestisjárványt emleget, Possevino ördögi fufangot, amely elvonja az időt a Szent Írás tanulmányozásától. Intelmeik hatástalanul puffogtak el. Hadvezérek, államférfiak, királyok és Szent Ignác és Szent Teréz és Montaigne lebilincselte figyelemmel követték a Don Clariselek és a Don Celidonok tetteiben dús pályáját.²²

És a mi magyar eleink? Nem valószínű, hogy a spanyol nyelvet bírták, de a regényeket már korán lefordították a hozzáférhetőbb németre és olaszra.²³ Itáliába elvetődött széplelkű honfitársaink kiélvezhették Bernardo Tasso²⁴ és Lodovico Dolce²⁵ dallamos strófáit is.

Mindez csak feltevéstünk. Keresztnevek, ha előfordulnak, már némi bizonyítékot szolgáltatnának. De ha középosztályunk fiai és leányai Ossiánból, Goethe műveiből vagy Wagner operáiból kiválogatott nevekké indulhattak az életbe, és ha Marcel Proust egyik hercegnője az az Oriane, akinek névrokonáért Adamis lángolt, mi nem remélhettük, hogy anyakönyveinkben rábukkanjunk egy Pinamorra vagy egy Sifilára.

Irodalmunkban fellelhetjük a *libros de caballería* hatásának nyomait. Közvetítésük révén vehette át Illosvai Toldija a középkorban kiformalódott motívumokat. Verses beszéde olyan lovagregény, mint a többi, csak éppen hiányzik belőle — mondjuk a magyarság racionalista vérmérsékletének megfelelően — a csodás, a természetfeletti elem. A paraszti környezetben felcseperedő nemes ifjú, az intrikus testvér, a hű szolga, a viaskodás — oroszánok híján, amelyek nem csatangoznak az Alföldön — a megvadult bikával, a nagyilelkű király, az álnok ellenfél halálával végződő bajvívás, mind e fejezetekkel párhuzamosakat, kutatásaink során gyakran kellett, közhelyként olvasnunk.

Mi úgy véljük, hogy a lovagregények némelyike, ha talán csak ponyvafüzet alakjában is, betévedt magyar földre.

Baumgarten Sándor

²² Lásd E. BARET: De l'Amadis de Gaule et de son influence. 1853.

²³ És franciára, angolra, hollandusra; az Amadisnak még héber nyelvű fordítás is jutott osztályrészül (Konstantinápoly 1540).

²⁴ Amadigi, canto XI.: Il qual condotto da benigna sorte (Errando un giorno giunse in Ungheria) Non v'era il re, ma v'era la consorte) D'alta bellezza adorna etc.

²⁵ Del Palmerin, canto X.: Il gran re di Pannonia che fu padre (Di colui che la madre hebbe già amante) Di Palmerin etc.

V. Kovács Sándor

RODARICS LEVELE EGY OLASZ HUMANISTÁHOZ

Humanista irodalmunk klasszikus értékű XVI. századi írójáról, Brodarics Istvánról több, mint ötven évvel ezelőtt jelent meg utoljára monográfia Sörös Pongrác tollából.¹ Fél évszázad alatt ez az összefoglalás még abban az esetben is elavult volna már, ha megjelenése idején történetesen hiánytalan foglalta lett volna Brodaricsra vonatkozó ismereteinknek. Sörös könyvében azonban épp a legfontosabb források egyike, a levéltanyag feldolgozása, elég hiányosra sikerült, holott közismert, hogy Brodarics levélírói működése mind irodalmi, mind pedig történeti forrásérték szempontjából egyformán jelentős volt. Valószínűleg már csak ezért sem lehet véletlennek tekinteni, hogy a Brodarics-filológia, ami haladást megtett az elmúlt évtizedekben, azt főleg új levelek felkutatásával érte el.

Mindjárt egy évvel Sörös Pongrác művének megjelenése után, Kujáni Gábor közreadta Brodarics levelezését (kár azonban, hogy címe ellenére korántsem teljesen),² majd Lukács Pál³ és Trencsényi-Waldapfel Imre⁴ közölt újabb leveleket. Néhány évvel ezelőtt Varjas Béla fedezett fel mintegy 45–50 darabot a bécsi Nationalbibliothek kéziratai között,⁵ most pedig mi bukkantunk rá egy Bolognába küldött, eddig ismeretlen levélre az esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár (Bibliotheca) kéziratárának egyik leveleskönyvében.⁶

Brodarics itt közölt szövege (melyet betűhíven, a rövidítések zárójelével feloldásával adunk közre) látszólag világos ductusú, helyenként mégis bizonytalanul olvasható XVIII. századi másolat, a dátum pedig hiányzik róla. A levél időbeli elhelyezése mégsem látszik túlságosan nehéznek, mivel Brodarics mindössze három olyan itáliai utat tett meg, amely lehetővé tehetett számára rövidebb-hosszabb ideig tartó bolognai látogatást: az elsőt az 1500-as évek elején, egyetemi tanulmányai végzésekor, a másodikat 1521 és 1525 között több megszakítással, II. Lajos király római követeként, s végül a harmadikat 1536-ban, amikor I. Ferdinánd küldte őt különféle diplomáciai feladatokkal olasz földre.

Ami a század eleji, lényegében padovai tartózkodását illeti, a levéldátum meghatározásánál nemigen jöhet számításba. Igaz ugyan, hogy hazautazása előtt, 1506-ban rövid időre megfordult Bolognában, és később Magyi Sebestyén őt is Philippus Beroaldus maior környezetéhez sorolta,⁷ azonban ekkori látogatása valójában csak nagyon futólagos lehetett, mert nem Beroaldus előadásait jött hallgatni, hanem patrónusa, Szathmári György pécsi püspök megbízásából egy tervezett Janus Pannonius-kiadás lehetőségeit igyekezett felmérni, persze elsősorban nem Bolognában, hanem Velencében Aldus Manutiusnál.⁸

Más volt a helyzet, amikor az 1520-as évek elején másodízben érkezett Itáliába. Ekkor már nem szegény diákként, hanem fényes külsőségek között jelent meg mint a magyar király követe, a humanista műveltség teljes fegyverzetében, némi irodalmi visszhangot is keltve ottani barátai körében. Brodarics ez időben állt pályája tetőpontján: tevékeny részese, alakítója volt a diplomáciai közeletnek, mondhatnánk valósággal „benne volt” a hazai és európai politika

¹ Jerosini Brodarics István. Bp. 1907. 148 l.

² Brodarics István levelezése. 1508–1538. TT 1908. 258–293, 321–346.

³ XVI. századbeli magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zseléi levéltárból. ItK 1930. 222–223.

⁴ Petrarca szonettje Brodarics levelében. ItK 1957. 227–229.

⁵ Szóbeli közlés alapján. Azt egyelőre még nem tudjuk, mennyi ebből az ismeretlen. A levelek kiadása a közeljövőben várható.

⁶ „Categoria V. Titulus IV. c.” jelzet alatt, a 142–143. lapokon. A kéziratot Árva Vince könyvtárigazgató szíveségéből használtam.

⁷ Révész Mária: Néhány adat Philippus Baroaldus maior magyar összeköttetéseihez. EPHK 1941. 165–166.

⁸ Brodarics látogatásának tényét valószínűsíti Magyi dedikációja az 1513-as bolognai Janus-kiadásban (szövegét ÁBEL JENŐ hagyatékából HEGEDŰS ISTVÁN adta ki: *Analecta nova*. Bp. 1903. 214.), megjegyezzük azonban, hogy Aldus Manutiushoz írt levelében Brodarics nem szól erről (ennek szövege ÁBEL JENŐ könyvében jelent meg: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Bp. 1880. 30.).

fősodrásában. Amíg véglegesen haza nem tért, átmeneti – pár hónapos – itthoni időzéseit lekötötték az erdélyi püspökség megszerzésére irányuló erőfeszítései,⁹ aztán 1525 szeptemberétől is csak annyit változott a helyzet, hogy itthonról folytatta harcát szépszámu ellenségeivel, míg Burgio nuncius segítsége révén 1526 tavaszán végre elnyerte a legszegényebb (nagy részt törököktől megszállyt) magyar püspökséget, a szerémi episcopatus.¹⁰

Hiába volt azonban ekkor már kancellár és szerémi püspök: hatalma teljében nem élvezhette fáradozásainak semmi eredményét, és nem léphetett fel régi humanista mintaképeinek – főleg Váradi Péter és Szathmári György – példájára tehetséges fiatalok mecénásaként, mivel csálhatatlan diplomáciai érzékkel és történetíróra valló éleslátással ismerte fel II. Lajos távlatot veszítő országvezetésének tragikus kilátásait.¹¹ És néhány hónappal később valóban bekövetkezett Mohács.

Harmadik alkalommal 1536-ban járt Brodaries az olaszok között, ezúttal Frangepán Ferenc kalocsai érsek követi titkáráként.¹² Tudjuk, hogy ekkor kétszer is járt Bolognában: először 1536 januárjában, amikor a bécsi tárgyalások folytatását februári kezdéssel Nápolyba helyezték át,¹³ és még egyszer: közvetlenül hazaindulása (1536. július 18.) előtt.¹⁴ Brodaries az 1530-as évek közepe táján jutott – Mohács óta először – viszonylag rendezett körülmények közé. Egyébként itthon további kedvező fordulat, újabb megtiszteltetés várt: 1537-ben váci püspök lett és élete hátra levő két esztendejét itt töltötte nyugodt viszonyok között 1539. november 8-án bekövetkezett haláláig.

Úgy látszik, hogy 1536-os többszöri bolognai látogatása és 1537–1539 közötti, külső eseményektől mentes váci püspöksége összhangba hozható közlésre kerülő levelének minden lényeges vonatkozásával: 1. Indokolt volt, hogy felidézve bolognai ismeretségét, kérésrel forduljon a barátjául fogadott, humanista műveltségű Angelus Cospius patriciushoz, hiszen a személyes találkozás élménye még frissen élhetett mindkettőjük emlékezetében; – 2. Brodaries életviszonyai és anyagi helyzete egyaránt kedveztek annak, hogy valamely tehetséges magyar ifjú patronálását, feltehetően Bolognában végzendő (de nem feltétlenül egyetemi) studiumainak anyagi terheit, magára vállalhassa, illetőleg Cospius ottani szolgálatait hasonlóval viszonozhassa; márpedig, ha mindez így van, joggal föltételezhetjük, hogy *Brodaries Istvánnak ez a keltezés nélküli levele Vácott írhatótt 1537–1539 között.*

Az érdekes tartalmú episztola nemcsak számszerűleg gyarapítja Brodaries levelezését, de néhány ponton tovább viszi a kutatást, vagy legalábbis módosítja az eddigi összképet. Mégpedig a következőkben: 1. ez az első Brodaries-levél, amely olasz humanistához szól; – 2. innen értesülünk először arról, hogy mecénási szerepében külföldi tanulmányútra küldött egy (név szerint ismeretlen) deákot; – 3. ebben a levélben utal, eddig ismert teljes levelezésében először, Martialisra. Ez azért érdemel említést, mert Brodaries nagyon kevés antik és humanista poétát szólaltat meg leveleiben (ennek magyarázata nem tartozik ide). Rendesen Vergiliust idézi,¹⁵ egyszer Petrarcat apostrofálja,¹⁶ mostani levelébe pedig Martialis alábbi epigrammját dolgozza bele ötletesen:

Ad Fuscum

Si quid, Fusce, vacas adhuc amari,
(Nam sunt hinc tibi, sunt et hinc amici)
Unum, si superest, locum rogamus.
Nec me, quod tibi sim novus, recuses;
Omnes hoc veteres tui fuerunt.
Tu tantum inspicere, qui novus paratur,
An possit fieri vetus sodalis.

(Epigr. I, 54.)

Ennyi újdonság után csakugyan megérdemli a levél, hogy közlétegyük.

⁹ SZÉKELY SAMU: Brodaries István élete és működése. TT 1888. 9–10.

¹⁰ Ezt megelőzően csak az esztergomi kanonokságig vitte. KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. Bp. 1900. 135. Helyzetén később hazatérése után tudott változtatni.

¹¹ Megrázóan látónoki levelét 1526. július 27-én írta VII. Kelemen pápához, melynek hamarosan minden betűje beteljesedett. Szövegét kiadta THEINER, AUGUSTINUS: Vetera monumenta historica Hungarum sacra illustrantia. II. Roma 1860. 674–675. Nr. DCCCLXXXIV.

¹² VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. Bp. 1941. 89–90.

¹³ Levele Oláh Miklóshoz 1536. február 26-án. Kiadta IPOLYI ARNOLD: Oláh Miklós levelezése. Bp. 1875. 569. (MHHD XXV.)

¹⁴ VERESS: i. m. 91–92.

¹⁵ Egész levelezésében tudomásunk szerint kétszer, mindkét alkalommal az Aeneisből s mind a két esetben Oláh Miklóshoz küldött levelében. Vö. 1533. március 8-án kelt levelét PRAY GYÖRGY kiadásában: Epistolae procerum regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 39–40. Nr. XV. (Aen. VI. 458–462.) és 1536. február 26-i levelét IPOLYI ARNOLD id. kiadásában, az 569. lapon (Aen. VI. 460–461).

¹⁶ Trencsényi-Waldapfel Imre megállapítása alapján Petrarca 138. szonettjére kell gondolnunk. Részletes bizonyítást l. ItK 1957. 228–229.

Stephanus Brodæricz Ierosinus Ang[e]lo Cospio patricio Bononien(s)i. Eximie ac doctis(si)me vir salutem et com(m)endacio(ne)m. Etsi nulla mihi vel parva admodum cum tua do(minatione) intercess(er)it familiaris necessitudo, qua fretus, liberius ille [!] oneris quippiam aude(re)[m] imponere; exoratus tame(n) precibus huius boni viri, quem vel ex eo bonu(m) dixerim, q(uod) l(itte)rarum sit cupidus, scribendum duxi ad tuam do(minationem) <no(n) minorem> homine(m)que illi non parvis mihi officiis devinctu(m) singulariter com(m)endandu(m), existimans tuam do(minationem) no(n) minorem huius petitionis mee h(ab)ituram rationem quam si quis ex veteribus illius amicis ad se scriberet. Est enim non minor qua(n)doque in concilian(dis), quam in retinendis ac sanctis(si)me colendis amicitiiis voluptas: si locum et exactius rem consideramus: veris(sim)um est illud Marcialis nostri: omnes hii veteres novi fueru(n)t: quis e(n)im nostru(m) iure dicere potest, sibi ullum veteri amore vincitu(m), qui no(n) idem ei olim novus fuerit. Quare no(n) diffido tuam quoque do(minationem) quam ut omni in virtute ita amicitia quoque colenda plurimu(m) voluptatis ponere, nullum est dubiu(m) amico novo et visu forte t(a)n(t)u(m) [?] cognito aliquid tributura(m) [!] que si dignabitur mihi quoque vicissim quippiam iniungere: faciam ut quicquid viribus et ope mea confici poterit id se amico diligentissimo mandasse intelligat cui me unice commendo. Que et semper optime valeat. Datum etc.

(p. 142 – 143.)

Benda Kálmán

WATHAY FERENC ÉS FELESÉGE, LÁDONYI ANNA VÉGRENDELETE (1600, 1601)

Wathay Ferenc elmondja Önéletírásában, hogy 1600 őszén feleségével, Ládonyi Annával a pestisjárvány elől a népesebb Ládonyból a kisebb Vágra húzódott. De egy hónappal azután, hogy odaköltöztek, 1600. október 21-én a pestis kitört Ládonyi Annán, „melyet mikoron szegin megismert volna magában (mivel igen okos ember vala), hogy meghal, . . . testámentomot tőn, és minden névvel nevezett marháját, kevés kővöl nekem hagyja.” November 2-án Ládonyi Anna meghalt, a kisvági templomba temették. (RMKT XVII. sz. I. köt. 546.)

Ez a végrendelet került most elő a jobbaházi Dőry család levéltárából. A cernával összefűzött, ívrét nagyságú, eredetileg 6 leveles (12 oldal) füzet két végrendeletet tartalmaz: Ládonyi Annaét 1600-ból és Wathay Ferencét 1601-ből. Ez utóbbi csonka, mert a füzet utolsó előtti lapját utólag gondosan többől kivágták. A füzet első és utolsó lapja csak borítóként szolgált. A borítólap első oldalán Wathay kézírásával a következő olvasható: Középen díszes kezdőbetűkkel: „In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.” Majd alatta, a papír jobboldalán: „Anno testamenti mei 1601. Charissimae autem quondam uxoris anni 1600. Franciscus Wathay.” Ez a végjegyzés minden bizonnyal nem 1601-ben, hanem később íródott, egy olyan időben, amikor a végrendelet már tárgytalanná vált. Wathay végrendelete Székesfehérvár ostroma előtt íródott, s életbenmaradása és fogságból való szabadulása után, 1606–07-ben gyakorlati jelentősége már nem volt. Rendezgetve iratait, ekkor írhatta rá az egykorú feljegyzés esetében elképzeltetlenül formulát: végrendeletem ideje: 1601. Valószínűnek látszik, hogy a végrendelet utolsó oldalát is ekkor, maga Wathay vágta ki, — a megváltozott helyzetben csak zavart okozhattak volna korábbi végakaratainak személyeket is érintő rendelkezései.

A végrendelet Wathay halála után föltehetőleg második feleségére, Vághy Zsuzsánnára maradt, s azután más Vághy családi iratokkal együtt került talán közvetlenül a környéken birtokos Dőryekhez. (A Dőryekre I. Németh Imre, *Vág, sopronvármegyei község története*. Bp. 1931. 25. sk.) Erre utal a végrendelet hátsó borítólapján olvasható XVII. századi följegyzés: „Vághi levelek”. Ma már azonban a Dőry levéltárban más, a Vághy családra vonatkozó irat vagy levél nincsen.

Ami mármost a két végrendeletet illeti, az főleg Wathay és felesége vagyoni viszonyaira ad felvilágosítást. Amikor Ládonyi Anna felismerte, hogy halálos betegségbe esett, „kérete engem — mondja Önéletírásában Wathay —, hogy testámentomosokat hívassak.” (I. h. 546.) Az idő rövid volt, a végrendeleti tanúkat a környékről kellett hívni. Valóban, az október 28-án kelt végrendelet tanúi közül egy sincs, ki Vágtól gyalog 3–4 óra járóföldnél messzebből jött volna. Társadalmi és lakóhely szerinti összetételük egyaránt érdekes. Közűk van Sopron megye rábaközi járásának főszolgabírája és egyik esküdtje (ők a hivatalosnak nevezhető személyek a tanúk közt), továbbá a főszolgabíró családjából még egy személy. Mindketten a közvetlen szomszédságban voltak birtokosok. Azután egy valószínűleg lutheránus kántor és tanító, két deák, tehát valamelyes iskolai végzettséggel rendelkező, föltehetően nagyurak szolgálatá-

ban álló kisnemes (köztük a végrendeletet leíró Hrasztoviczay György), majd pedig tíz jobbágy. Ez utóbbiak úgy vannak összeválogatva, hogy a közvetlenül szomszédos falvak és a helybeli kisnemes földesurak mindegyike képviselve legyen egy (egy esetben két) jobbágy által. Elgondolkoztató, hogy az említett tanúk járványos időben felsorakoztak a haldokló pestises beteg ágyánál, végakarátának meghallgatására és igazolására, ahogy az is, hogy Hrasztoviczay Györgyöt kivéve, aláírás nincs a végrendeleten, csak öt pecsét. (A két nemes úré, a kántoré és a két deák?)

Miről hagyatkozott Ládonyi Anna? Sopron, Vas és Győr megye különböző falvaiban szét-szórta kisebb családi és zálogos birtokairól és azok felszereléséről, egy zálogba vett jobbágyról, néhány, darabonként felsorolt ékszerrel és nemes fémmel díszített fegyverrel. A végrendelet kisebb nemesi vagyont tükröz, melynek terjedelme aligha érte el a 6–10 jobbágytelket.

Wathay sajátkezűleg írt végrendelete 1601. szeptember 24-én kelet, három nappal azután, hogy a császári-királyi sereg véres ostrommal visszavette Székesfehérvárt a töröktől. Számos bajtársának eleste, a háború további bizonytalansága az előző tanúsága szerint is közrejátszott abban, hogy papírra vetette végakarátát. Sajnos a végrendelet nagyobbik, lényeges része hiányzik (közte a földbirtokokról szóló hagyatkozás), s így belőle Wathay vagyoni helyzetére csak felületes következtetéseket vonhatunk le. (Részletei viszont a Ládonyi Annáról maradt ingóságokat, kiegészítve ezzel az előző végrendeletet.) Fől kell viszont figyelni arra a viszonylag nagymennyiségű készpénzre, ami fölött rendelkezett: 1000 rénes forint és 93 arany forint, azaz együttesen mintegy 750 tallér, ami Wathay vicekapitányi évi fizetésének nagyjából a duplája. Ehhez az összeghez járult még a tezaurálást szolgáló 23 vagy 24 aranygyűrű és a sárvári ötvösnél levő 54 tallér értékű ezüst. Ez a viszonylag jelentős forgótőke – ahogy Ládonyi Annánál – Wathaynál is arra szolgált, hogy alkalmas pillanatban zálogbirtokot szerezzen, megszurolt kisnemeseknek, vagy nemegyszer nagyuraknak adott kölcsönök fejében. Az is jellemző, hogy ezt a pénzt nem a töröktől veszélyeztetett Vágon, nem is valamelyik rokonnál, hanem egy soproni német polgárnál helyezte letétbe Wathay. Sopron – és még néhány város – biztonságosnak vélt falai ebben a bizonytalan háborús világban valósággal vonzódtak a pénztőké. Hogy modern hasonlattal éljünk, ahogy a második világháború főkései a svájci bankokba, úgy menekítették pénzüket a tizenöt éves török háború magyar nemesei a soproni és pozsonyi polgárok ládáiba, ideiglenes – és nemegyszer örök megőrzésre.

A két végrendeletet – mivel nem irodalmi szövegekről van szó – mai helyesírással közöljük. Csupán a család- és helyneveket hagytuk meg eredeti alakjukban. Az irat jelzete: Magyar Országos Levéltár. A Dóry család levéltára. P–105. 1601. év.

Atyának és Fiúnak és Szent Lélek Istennek nevében.^a
Amen.

Anno 1600, 28. die Octobris.

Én ki vagyok Ladony Anna, jólehet, hogy testemben beteg lévén, de lölkömben és elmémben jó egészséges és ép, teszek végső és fölbonthatatlan testámentomot. Legelőször ajánlom az én lölkömet az élő Istennek kezében, és az én testemet tisztességgel temettetni kívánom.

Agyagost,¹ kit megváltottam florenis 800, mely Agiagost Ladony Miklós feje váltáságért zálogban vetett volt Kaldy Péternek, mely jószág Kyssfalwdy Balázs gyermekire is nézendő, de mivelhogy én váltottam meg Kaldy Péternétül, úgy hagyom az én szerelmes uramnak, hogy addig senki hozzá ne szólhasson, míg az 800 forintot le nem teszik. Ez okkal, mivelhogy Doboss Györgyné nénem, keresvén az egész ladoni jószágot, akart mind Gerth Mihály és többekkel osztolni, azon chyanigothi és agiaghi jószágot neki megváltván, Dobossnénak, a több derék jószágot is az én szerelmes uram úgy bírja, mint én bírtam, míg e felyül megírt summát ő kegyelmének le nem teszik.²

Az hetthyei jószágrészt is, úgy mint makwai és boldoghazzonyffalwai részt is, kit Palasthy György adott volt zálogképpen Ladony Miklósnak, azt is hagyom az én szerelmes uramnak,

^a Ládonyi Anna végrendeletét elejétől végig Hrasztoviczay György deák írta.

¹ Agyagos Fertőszentmiklós és Vtynyéd közt, a Hanság déli peremén.

² A végrendelet szövege szerint tehát Ládonyi Miklós, hogy valamely ellene hozott ítéletben (gyilkosság miatt?) életét pénzen megváltsa, agyagosi családi birtokát 800 Ft-ért zálogba adta Kaldy Péternek. Később Ládonyi Anna a családi birtokot magához váltotta a zálogösszeg lefizetésével, sőt – a szövegből kitétszően – talán valamelyes birtokrészt is adott érte Csánig-on (a Repce mellett, a Sopron megyei határon, de már Vas megyében). A birtokra azonban Kisfaludy Balázs is igényt tartott gyermekei nevében, akiknek anyja Ládonyi Miklós és Anna testvére volt. Ahogy Wathay Önéletrajzából tudjuk, Kisfaludy Balázs valóban megtámadta a végrendeletet, arra hivatkozva, hogy Ládonyi Annának nincsen gyermeke, s a családi birtokot nem hagyhatja férjére. (L. RMKT XVIII. I. köt. 546.) – A Káldyak ismert köznemesi család volt Vas és Sopron megyében (L. Nagy Iván: Magyarország családai. VI. köt. 22–25.), egyébként ugyanúgy, ahogy a Kisfaludyak, a Batthyányak servitorai (L. OL. Batthyány cs. lt. Missiles P-1314, No 26706-711.).

hogy addig senki hozzá ne szólhasson, míglen le nem teszik az 1000 forintot, amint a záloglevél megmutatja.³

A zenth-iwan[i] és vy-ffalwi zálogos jószágot is, ki másfélezer forintomban vagyon zálogban, hagyom az én szerelmes uramnak, hogy senki addig hozzá ne szólhasson, amíg le nem teszik a másfélezer forintot.⁴

Ezeknek fölötté a ladoni részt is hagyom az én szerelmes uramnak, hogy addig senki hozzá ne szólhasson, míg le nem teszik az hatodfélszáz forintot.

Ezeknek utána valahun mi vagyon, kicsintül fogva nagyig, pinz, üstmi,⁵ ruházat, ekke, barom, vetés, mindeneket hagyok az én szerelmes uramnak.

A mihi⁶ zálogos jobbágy, ki Kaldy Péternél volt zálogban 100 forintba, az 50 forintját megadtam, még 50 forintjával tartozom, azt is hagyom az én szerelmes uramnak, hogy addig senki hozzá ne szólhasson, amíg az én uramnak az 50 forintot le nem teszi, és ötvenet Kaldy Péternének.

Az mentül kisebbik arany láncot, mind függőivel egyetemben hagyom Kyssffallwdy Balázs uram leányának, Annok asszonnak. Esmég hagyok neki egy hímes ümegvát és egy hímes előkötőt.

A másik aranyláncot három arany gyűrűvel, akit az én szerelmes uram akar odaadni, hagyok Zelesthey Istvánnak. Esmég hagyok Zelesthey Istvánnak hat abroszt, egy vég vásznat.⁷

Sitthkey Orszikának⁸ hagyok egy hímes ümegvát és egy hímes előkötőt.

Losi hegyen,⁹ aki két szőlőm vagyon, azokat is hagyom az én szerelmes uramnak.

Az aranyas szabályát és aranyas hegyes tört, az több lóra való öltözzettel egyetemben hagyom az én szerelmes uramnak.

Palasthy György zálogos jószági felől penig, mely ha váltságra avagy osztályra menne az én szerelmes uram és Kyssffallwdy Balázs uram gyermeki között, hát abból az én szerelmes uramnak az 500 forintot, melyet énnekem az én szegény megholt úcsém, Ladonyi Miklós hagyott volt, kinek feje váltságáért adtam volt az 500 forintot, és a törvin annak fizetését e jószágra szállította, azért azokból a megirt jószágokból annival az én szerelmes uramnak több járjon, azt is neki hadtam.

Lett e testamentomtól a jámbor, nemes és tiszteletes személyek előtt, tudniillik Edwy István uram Sopron vármegyének szolgabírája Rába Keözbe előtt,¹⁰ Beöreoley Imre Sopron vármegye Rába Keözbe esküdtje előtt,¹¹ Edwy János előtt, Hrazthowiczay György deák előtt,¹² zani Vargha Imre előtt, cancellarius uram ő nagysága jobbágya,¹³ kezei¹⁴ Barbel András előtt, cancellarius uram ő nagysága szolgálója, sebessi Toth Ambrus Marotthyne asszonyom jobbágya előtt,¹⁵ kissfalwdi Kanthor Bálint előtt,¹⁶ sebessi Kaza János, Marotthyne asszonyom jobbágya

³ Palasthy Györgyné Szép Anna 1594-ben, hogy török tozságba esett férje váltságdíját előteremtse, Ladonyi Miklósnak zálogba adta 4000 Ft-ért többek közt a Vas megyei Egyházashelyét, Mákfát (Kismákfa vagy Nagymákfa) és Boldogasszonyfát. Azt is tudjuk, hogy Ladonyi Miklós az összeget nem készpénzben tette le, hanem egyik magas rangú török foglyával fizetett, akit aztán kicseréltek Palasthyval. (PALASTHY PÁL: A Palasthyak. II. köt. Bp. 1891. 297.)

⁴ Szentiván legközelebb Győr megyében van (Győrszentiván), s így valószínűleg a sok Újfalu közül is Győr-Újfalura kell gondolnunk.

⁵ Üstmi: ezüstnemű (M. Nyelvtörténeti Szótár. III. köt. 901. h.)

⁶ Valószínűleg Rábaszentmihály (Győr m.)

⁷ A Zelestey előkelő Vas megyei nemesi család volt. Az eddig ismert leszármazási táblákon azonban az itt említett Istvánt hiába keressük. (NAGY IVÁN: i. m. X. köt. 591—593. és Turul IV. 185.)

⁸ Sitkey Györgynek Wathay Ferenc nagynénjétől született leánya, Orsolya, később Rajky Ferencné (NAGY IVÁN: i. m. X. köt. 238.). Egyébként a Sitkeyek és a Rajkyak is a Batthyányak szolgálatában álltak. (A XVI—XVII. század fordulóján a különböző családtagok által a Batthyányakhoz írt levelek: OL. Batthyány cs. lt. Missiles P-1314. No. 13415-421, 39169-216.)

⁹ Nagylózs, Soprontól délre. Viczay birtok volt.

¹⁰ Az Edvyek régi Sopron megyei köznemesi család. Az itt említett szolgabíró föltehetően azonos azzal az Edvy István beledi birtokossal, aki 1628-ban a győri káptalan előtt bizonyos birtokügyben 1360-ig visszamenőleg bemutatja leszármazását. (Ősi sopronmegyei nemzetségek. Szerk. Horváth László. Sopron 1940). 324.) Egyébként Beled Vágtól nyugati irányban mintegy 10 km távolságra van. A család névadó faluja, Edve (amely talán a szövegben lejjebb említett Edvy János birtoka volt) Vág és Beled között nagyjából félfúton található.

¹¹ A genealógiai irodalomban a Börölei (Böröllei?) családot hiába kerestem.

¹² Hraztoviczay György, a győri püspök várkeszei tisztartója. Várkesző Vágtól keletre mintegy 9 km-re, a Rába jobb partján feküdt. (L. Hraztoviczaynak Kisfaludy Balázshoz írt két levelét 1599-ből: OL. Batthyány cs. lt. Missiles P-1314. No. 20545-46.)

¹³ Szany Vágtól keletre, mintegy 8 km-re fekszik, a győri püspökség birtoka volt. A kancellár: Pethe Márton, 1600 végeig győri püspök, azután kalocsai érsek.

¹⁴ A már említett Várkesző.

¹⁵ Sebes a Rába balpartján, Vágtól keletre mintegy 3 km-re. Maróthy Mihály veszprémi majd pápai kapitányról Wathay Önéletírásában többször megemlékezik. (I. m. 544. sk.) Felesége Ladonyi Anna első férjének, Viczay Istvánnak a testvére volt. Ezek szerint Sebes Viczay birtok volt.

¹⁶ Kisfalud Vágtól északnyugatra, légvonalban 15 km-re. Kántor Bálindra — aki a szövegből kivehetően nem volt jobbágy — nem találtam semmilyen adatot. Mivel ebben az időben a név és a foglalkozás még szinte mindig egyezett, föltehetően egyházi személy volt: lutheránus tanító és kántor.

előtt, vaghi Feier András, Vagy Ferenc jobbágya előtt,¹⁷ Puztha János, Domonay Péter jobbágya előtt, Nemeth János, Poky Péter jobbágya előtt, Thaba György, Sithkey György jobbágya előtt,¹⁸ zili Jekkel János deák, Nádasdy uram önagysága jobbágya előtt.¹⁹

Actum in castello Vágh ut supra, 28. Octobris, anno 1600.

Georgius Hrazthowiczai mpria

[Ezután öt vörös viaszba nyomott címeres gyűrű-pecsét következik egy sorban. Baloldalt az első az Edvy családé (könyökben hajlított, markában kardot szorító kar, körülötte csillagok);²⁰ a második címerrajza nem vehető ki, de a címer fölé metszett V. B. betűk szerint tulajdonosa Valentinus Böröllei volt; a további három pecsét elmosódott, azonosításuk nem sikerült.]

Anno Domini nostri Jesu Christi.^{b)} 1601, die 24. Septembris

Atyának, Fiúnak és az elválhatatlan Szent Háromság Istenségnek nevében az Szent Lélekkel egyetemben kezdessék az én írásomnak minden része is és vége. Amen.

Miérthogy az kezdet és vég nekől való örök hatalmas Szent Háromság Istenségnek az ő bölcs és titkos végezett tanácsa az mi első atyáinknak esetiért az embernek élete felől úgy végezett, hogy mindeneknek az testi halálón által kellessék hágni, Szent Pál írása szerint el vagyon, úgymond, az rendelve, hogy mindennek meg kellessék halni.²¹ És Szent Jób is, caput 14: Az embernek napjai rövidek, az ő holnapinak száma Te nálad vagyon. Határt vetettél öneki, kin által nem hághat.²²

Én is az én Istenöm lölkének általa ezt értvén és magam felől bizonyosan hívén, hogy bizonytalan az ideje, órája és hele az én halálomnak is, de bizonyos meglete, az mi kevesem Isten ajándékából vagyon, akarok ez mostani táborban való indulatomban bizonyos testamentom szerént való írást hagyynom az én atyámfiai, szolgálím és barátím közt. Tudván, hogy az én Istenöm cvel az én életemet is sem előbb, sem hátrább nem viszi, melyre kérek is minden embert, hogy az idvösségét és Istenét szeretvén, ehhez tartsa magát, az kihez ez testamentom illet.

Azért

Én Wathay Ferenc, ki most ép elméjű és jó egészségben való szabad akaratú ember és józan vagyok, az mi kevesem vagyon, hagyok il testamentom szerént való írást.

Elsőben pénzemet és ezüst, arany mívet megjegyezvén: vagyon Sopront két kisdéd ládában 1000 forintot, apró dutka²³ és garassal levő pénzöm, egyik ládában 600, az másik fekete ládában 400.

Ittem ugyanott Sopront vagyon azon egyik ládafiában 80 aranyam és egy arany, ki nyom 13 aranyat, azaz 93.

Ittem ugyanazon ládában vagyon 23 avagy 24 arany gyűrűm és három arany láncom.

Ittem vagyon ott ezenkívél ezüst pohárim, kalánim, ezüst kanna és szegény édes szerelmes feleségem övei és egy-más partékája.

Ittem vagyon Saruarat az Eóttuós Istvánnál egy öreg ezüst pohárom, ki nyom 18 tallért, hogy mást is annál öregbet csináljon hozzá, ugyanott azon Eóttuosnél vagyon 34 tallér és 60 pénz nyomó ezüstöm.²⁴

^{b)} Innentől kezdve végig Wathay írása.

¹⁷ Vághy Ferenc nyilvánvalóan Wathay második feleségének, Vághy Zsuzsannának a családjából. A család Vágon és a szomszédos Rójtőkön volt birtokos, s ugyancsak a Batthyányak servitorai közé tartozott. (L. NÉMETH IMRE: Vág sopronvármegyei község története. Bp. 1931. 12. sk.)

¹⁸ Sithkey Györgyről Wathay Ferenc többször is megemlékezik Önéletrásában és verseiben. (RMKT XVII. I. köt. névmutató.)

¹⁹ Szil Vágtól északra mintegy 8 km-re. Földesura Nádasdy Ferenc gr. (1555–1604) királyi főlovászmester, Vas megye főispánja volt. – Wathay Önéletrásából tudjuk, hogy Ládonyi Anna temetésén a rokon-ságból Kísfaludy Balázs vett részt (I. h. 546.); lehet, hogy már a végrendeletkészkor is Vágon volt. Kísfaludy családjával együtt szintén a pestis elől menekült a Répce-menti Lakról valamivel délebbre, Szilvagyra, „egy kicsi falucska-ba, ott vagyon gazdámasszony az apró gyermekeivel, bizony hogy nem szinte kedvünk szerént való helen vagyunk, mert pénzünkön sem találunk sem ételünkre, sem italunkra valót, házuunktal pedig nem merek semmit hozatnom oda, az pestis miatt.” (Kísfaludy levele Batthyány Ferenchez, dátum nélküli: OL. Batthyány cs. lt. Missiles P-1314. No 26782.)

²⁰ Az Edvy-címer leírása: KEMPELEN BÉLA: Magyar nemes családok. III. köt. 407.

²¹ Pál apostol 2. levele a korinthusbeliekhez 4. rész 11. verse.

²² Jób könyve 14. rész 5. verse, Károlyi Gáspár fordításában, majdnem szó szerint idézve.

²³ A dutka lengyel váltópénz volt, négy dutka alkotott egy dénárt.

²⁴ Az itt felsorolt különböző pénzek egymáshoz való értékviszonyának a megállapítása elég nehéz, hiszen a XVI–XVII. század fordulója egész Európában, de a háborús Magyarországon (ahol a pénznek nemesfém tartalma is egyre csökkent) különösen inflációs időszak. Nagyjából mégis azt mondhatjuk, hogy 1 aranyforint 2 rénes forintnak felelt meg. A rénes forintban 60 krajcár volt, 1 tallér viszont ekkor 75–80 krajcárral volt egyenértékű, azaz 1 tallér kb. 1,20 rénes forintot, illetve 1 forint kb. 0,80 tallért ért. (L. HORVÁTH TIBOR ANTAL:

Ezenkívül vagyon Sopront szegény édes társom szoknái kettő, kis subák, szőnyegek, paplank és egyéb fejr ruházat ugyan lévén, kik két öreg szökrényben vannak, melyekről, kiváltképen az készpénzről vagyon az gazdának levele németől, itt vagyon nálam, és viszont az gazdánál énnekem.

Mindezekből az mennire most az idő engedi, az én Istenöm segítségéből így kezdem el felőlek írásomat csak röviden.⁶

Kerényi Ferenc

ADALÉKOK ARANY JÁNOS AKADEMIAI MŰKÖDÉSÉHEZ

A Fővárosi Tanács és a Magyar Televízió által meghirdetett helytörténeti vetélkedőre készülve dr. Priszter Szaniszló docens, az Egyetemi Botanikus Kert megbízott vezetője az intézmény irattárának múlt századi anyagában több érdekes dokumentumra bukkant, közöttük Arany János két, 1865-ben kelt eredeti levelére.

A levelek címzettje Jurányi Lajos (1837–97), a kiváló botanikus, a Fűvészkert későbbi igazgatója, aki ez idő tájt Németországban folytatott tanulmányokat és kutatásokat.¹ Kettejük kapcsolata Jurányi egyik, publikálásra hazaküldött értekezése ügyében alakult ki.² Arany János Összes Műveinek 1964-ben megjelent XIV. kötetében, a hivatalos iratok sorában napvilágot látott ugyan levélváltásuk két darabja, de az idevágó iratok zöme (négy levél, illetve fogalmazványuk) az Akadémia kéziratárában maradt, és az összkiadás csak jegyzeteiben utal rájuk.³ Most, a botanikus kerti dokumentumokkal kiegészítve őket, kereken és hiánytalanul láthatjuk Arany titkári működésének egy jellemző epizódját, amely a hivatalviselő költő legjobb tulajdonságait egybegyűjtve tárja elénk. A tehetség tisztelete, a jó ügy energikus szorgalmazása az irodalomtól távolos területeken is, lelkiismeretes gondosság (csak ebben az ügyben *hat* levelet írt, s ezek némelyikéhez fogalmazványt is készített), a legkisebb technikai részletekre kiterjedő figyelem — Arany János akadémiai titoknak ilyen tudományszervezői erőnket vonultat fel alábbi dokumentumaiban is. A hivatalos stílus szokványomdaitain pedig néhol átsüt az író nyelvi érdeje: a levelek fogalmazása hallatlanul világos, minden körülményre utaló (a szövegközléshez alig kellene magyarázó jegyzetek), és a kötelező formák merevségét néhány egyéni fordulattal oldja fel.

1. Arany levele Dorner Józsefhez⁴ (jelzete az Akadémia kéziratárában: 1865: 36/817.

fogalmazvány
82 kk. 1865.

Tekintetes Dorner József tanár úrnak mint a M. T. Akadémia tagjának. Pesten.

Tekintetes Úr!

Dr. Jurányi Lajos Jénából egy kissé türelmetlenül ír nekem az Akadémia múlt évi dec. 19-én felolvasott értekezése tárgyában, mely, úgy tudom, a Tekintetes úrnál van bírálaton, — türelmetlenül pedig azért, mert ennek sikeréhez ösztöndíja megnyerése iránti reményeit kötö. Hogy tehát neki válaszolhassak, bátor vagyok fölkeríni a Tekintetes urat, méltóztassék engem tudósítani, mikorra adhatja be véleményét a mondott értekezésről, s vajon ez úgy fog-e kiütni, hogy felvehető lesz a dolgozat az Értesítőbe.

Maradván

Pest, márcz. 7. 1865.

tisztelője

A magyar aranyforint értékváltozása 1490 és 1700 közt. Numizmatikai Közöny 1959–60. 37. és uő.: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. Uo. 1963–64. 29–30.) Tájékoztatásul közöljük, hogy 1601-ben Wathay vicekapitányi fizetése Székesfehérvárt havi 30 tallér, azaz egy évre 360 tallér volt. (IfK 1968. 211.).

⁶ Itt a lap alján megszakad az írás, a folytatást kívágták.

¹ Jurányiról lásd MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR: Jurányi Lajos r. t. emlékezete. MTA Emlékbeszédok X. 1901. 269–300. és Dr. Jurányi Lajos élete és működése. Természettudományi Közöny XXXIII. 1901. 715–737.

² A szóban forgó munka teljes címe: „Adatok az Orthotrichum diaphanum Schrad. spóráinak kifejlődéstörténetéhez.” MTA Értesítő, 1865. 179–205., 2 tábla.

³ Az összkiadás több botanikai tárgyú tévedése közül egyet e helyt feltétlenül helyesbíteniünk kell: Jurányi Lajos nem alapítója, hanem egyik igazgatója volt az 1771 óta fennálló egyetemi botanikus kertnek. (Dr. Priszter Szaniszló szíves közlése.)

⁴ Dorner József (1808–1873), neves botanikus, a magyar növényéletten és -bonctan egyik előharcosa. Arany értékelése róla az 1837/74-es jelentésben: „Dorner József a természet mind három országa, de főképp ő is a növénytan szakavatott bűvára.”

2. Arany levele Jurányi Lajosnak (jelzete az Akadémia kéziratárában: 1865: 50/817.)
106 k. k. 1865.

Dr. Tekintetes *Jurányi Lajos* úrnak

Schlossgasse, Wolfsschlucht
in Jena

Tekintetes úr

Becsés levelére óhajtottam volna azonnal válaszolni: de mindig arra vártam, hogy eredményről tudósíthassam. S noha ezt most nem vagyok képes tenni: mindazáltal kötelességemnek tartom, az ügy állásáról néhány szóban tudósítani.

Felolvasott értekezése még mindig a bíráló kezénél van. Én e tisztelt tagot mindjárt Tek. úr levele vétele után írásban felszólítottam, (s azt elismervénye szerint vette is) a vélemény beadására: de azóta se nem válaszolt, se nekem alkalmam nem volt összejönni vele. Remélem azért nem válaszol, mert egyszersmind a munkát is be akarja adni, mi ha megtörténik, én a Tek. urat azonnal tudósítom az eredményről.

Egyébiránt, elfogadás esetében sem kerülhetett volna mégeddig sor a nyomtatásra, mert az illető „Közlemény” s „Értesítő” igen el van halmozva kéziratral.

Maradván ezzel

Pest, márcz. 15. 1865.

Tekintetes úrnak

tisztelője

3. Arany levele Jurányi Lajosnak (fogalmazványa — az előzőkhöz hasonlóan — az Akadémia kéziratárában; jelzete: 1865: 102/817. Nyomtatásban megjelent Arany János Összes Művei XIV. 53—54.)

Elküldött tisztázata — a fogalmazvány szó szerinti szövegével — most került elő a Botanikus Kert irattárából. A levélben Arany a kinyomtatás tényét közli Jurányival és az illusztráló rajzok ügyében kér felvilágosítást (május 9.).

4. Arany levele Győry Sándornak^a (a fogalmazvány jelzete az Akadémia kéziratárában: 1865: 111/817.)

214-1865.

T. Győry Sándor r. t.

Tekintetes Úr!

Dr. Jurányi Lajos úr az értekezéséhez való rajzokat illetőleg azt válaszolta, hogy nem látja szükségét azok kijavításának, miután úgy és annyi szabatossgal rajzolt, a mint a tárgy a görcső alatt mutatkozott. A rajzok Jénában köre tételét azonban saját felügyelése alatt, hajlandó intézni, ha így az Akadémiára nézve *jutányosabb* lesz, mit részemről alig hiszek, miután szerinte a táblák 100-a hét tallérba kerülne.

Méltóztassék Rhonnal^b ez iránt értekezni, s általában engem tudósítani, vajon célszerűbb-e ily feltételek mellett Jénában készíttetni amaz ábrákat.

Maradván tisztelettel

Pest, május 19. 186

Tekintetes Úrnak

alázatos

5. Arany levele Győry Sándorhoz^c (a fogalmazvány jelzete az Akadémia kéziratárában: 1865: 212/817.)

396-1865.

Győry

Tekintetes Úr!

Dr. Jurányi Lajos Jénából sürgetős levélben felszólít engem, miben van már munkája nyomtatása, hogy az ábrák itt készülnek-e hozzá, egyszersmind a tiszteletdíjat is említésbe hozza. Kérem méltóztassék engem az ügy állásáról pár sorral értesíteni, mert Jurányi úr (kiegészítés a lapszegélyen: később el — K.) távozik Jénából,^d s így hamar kell válaszolnom.

Tisztelettel

Pest, aug. 14. 1865

Tek —

alázatos

^a Győry Sándor (1795—1870), mérnök, országos építészvezető. Mint az MTA III. osztályának titkára, ő volt az értekezés második bírálója és ő intézte a megjelentetés technikai oldalát is.

^b Rhon Károly, pesti grafikus. Könyvnyomdájában több akadémiai munka illusztrációi készültek.

^c Az összkiadás XIV. kötetének 669. oldalán levő jegyzetében téves az állítás, hogy a levél Jurányinak szól Jénából.

^d 1865 őszén Jurányi valóban elhagyta Jénát, és novemberben már a müncheni Nägeli-intézetben dolgozott.

Arany utólagos kiegészítése a fogalmazvány szegélyén:

Ha a munka már ki van nyomva, talán a tiszt. díjat meg lehetne neki küldeni: méltóztassék tudatni ez esetben, hány ív, s a rajzokkal együtt mennyi számítható neki?

6. Arany levele Jurányinak Jénába (fogalmazványa az Akadémia kéziratárában: 1865: 215/817.) Nyomatásban megjelent Arany János Összes Művei XIV. 76. Elküldött tisztázata most került elő a Botanikus Kert irattárából. A fogalmazvány kb. fele a végleges levélnek; a piszkozatot Arany alkalmasint azért szakította meg, mert még hiányzott a rajzoló válasza a képek ügyében. Két nappal később (aug. 16-án), a várt vélemény birtokában, azonnal választ Jurányinak. Az alábbiakban a levélnek a Botanikus Kert irattárában őrzött teljes szövegét közöljük; a zárójelben levő sorok már a fogalmazványban is megvannak.

399 k.

Tekintetes Úr!

Hozzám intézett becses soraira sietek válaszolni, hogy feleletem a múltkor azért maradt el, mert azt hívtam, hogy nem sokára az értekezés megjelentéről tudósíthatom. Azonban, mint az Értesítő illető osztályának szerkesztője megkeresésem folytán írja, a nyomtatás nem történhetett meg a miatt, mivel nem volt és máig sincs egy füzetre való kézirat a rendelkezése alatt, s addig a nyomtatást meg sem kezdi, nehogy félben maradjon. — A kőrajzokra nézve úgy találattott, hogy azok Pesten olcsóbban és talán szint oly jól elkészülhetnek, mert a jénai kissé drága. Ily körülmények közt nem mondhatom meg előre, mikor lesz a nyomás készen, s míg az nem kész, a tisztelet díjat (ívenként m. e. 20 ft) sem lehet utalványozni.

Maradok egész tisztelettel

Pest, aug. 16. 1865.

Tekintetes Úrnak

alázatos szolgálja

Arany János

titoknak

És végül a levélváltás eredménye, Arany János segítő kezével a pályája kezdetén álló Jurányinak: a botanikai értekezés még ez évben, 1865-ben megjelent az Akadémia Értesítőjében.

Kunszery Gyula

GÁRDONYI GÉZA ISMERETLEN LEVELE

Családi kapcsolat révén kezünkbe került egy eddig még publikálatlan érdekes tartalmú Gárdonyi-levél. A címzett: Dr. Ribiczey Gyula jogtörténész, tudományos kutató. Ribiczey dr. a húszas évek legelején egy nagyszabású nemzetpolitikai tanulmányt írt — *Ősi menedék* címmel. A tanulmány nyomtatásban nem jelent meg, több helyre elküldözgetett gépiratai az idők folyamán elkallódtak, s így bővebbet nem tudunk mondani róla.

A szerző az egyik gépiratos példányt elküldte Gárdonyi Gézának azzal a kéréssel, hogy ő írjon hozzá előszót. E levélre szóló válasz Gárdonyinak alább közölt levele.

Gárdonyi válaszevele több szempontból is figyelemre méltó. Igazolja, hogy egri remeteségében sem vált érzéketlenné a nemzet létérdekeit érintő közeleti kérdések iránt. Lelekiismeretes-ségére jellemző, hogy egy kevésbé ismert szerzőnek — nem is irodalmi vonatkozású — meglehetősen terjedelmes művét gondosan áttanulmányozta, stílusosan javíttatta, s ha az előszó megírását — kellő indoklással — udvariasan el is hárította magától, éppen nem fukarkodott ideológiai és praktikus természetű tanácsadással. Mindez Gárdonyi puritán jellemére igen kedvező fényt vet.

A levél megértéséhez egyébként nem kell sok magyarázat. A benne előforduló személyek közül Wekerle Sándor és Apponyi Albert neve ma is közismert. Irodalomtörténeti körökben Sebestyén Gyula neve is jól ismert. Szterényi József a század elején kereskedelmi miniszter volt, közgazdasági író, neves pénzügyi szakember. Lipcsey Péterről nem tudunk bővebbet. — Gárdonyi idézett levele időközben a Széchenyi Könyvtár tulajdonába került.

Tisztelt Barátom!

Igen becsesnek érzem az Ön építményét. Így mondom: *érzem*, — mert nekem jogi tanultságom nincsen, s így nem tudhatom, hogy az állam keretébe hogyan illeszthető bele egy ilyen politikai szervezet. Dehát közli Ön másokkal is a gondolatát, s majd megtalálja a módját, hogy hogyan valósítható meg ez a valóban igen szükséges nemzetmentő szervezkedés.

Hogy én írjak először... Hiszen ez egyszerre az *utópia* bélyege lenne a művén. Az én nevem irodalmi név. Épp úgy nem illik politikai műre, mint ahogy Wekerle vagy Apponyi neve nem illene regényre, vagy Szerényi neve verses könyvre.

Elégedjek meg hát azzal, hogy néhány hibás kifejezésén igazítottam. Megtalálja a kéziratában.

A cím iránt is volnának aggodalmaim. A *menedék*: asylum. Nem foglal magában cselekvést, csak veszedelem elől való ideiglenes mentséget. Márpedig az Ön műve célja nem ideiglenes mentség, hanem mindenkoron való megmaradásunk, erősödésünk: óriás cselekvés. Ön a *mentsvár* idea-kapcsolatán véli jónak. De én már akkor is inkább az avar-gyűrűre gondolnék. Az nemcsak mentsvár volt, hanem küzdelemre készített erősség is. S a *gyűrű* fogalmában különben is benne van az erő, az egység, örökkévalóság és fogadalom. De még az életújulás fogalma is. Lehet, hogy mások mégjobb szót ajánlanak.

A gondolat megvalósítását igen lassítaná, ha könyv vagy folyóirat útján akarná megismertetni. Jobb lenne, ha egy történelmi nevű valaki nevében, — aki eddig politikailag nem szerepelt, — indítaná meg a mozgalmat. Egyesülnének először csak valami tizen-huszan. Ha egy-néhány újságszerkesztőt is bele tudnának venni az egyesülésbe, az újságok útján aztán el lehetne szélesíteni a társulást.

Pesti barátaim közül szeretném ha Sebestyén Gyula dr. akadémiussal közölné az iratát. De nem posta útján. Ő a Múzeum-kávéházban található d. u. 5–6 közt. Ha ott nem találja, nézzen el a lakására: József u. 6. I. em. Önnel egygondolkodású lelkes magyar ember. Sok jó-tanácsot adhat Önnek a műve tökéletesítésére s ő maga is a maga ügyének tekinti azonnal.

Egerbe Lipcsey Péter dr. közjegyző címére küldjön majd egy példányt a javított iratból. Bizonyára azonnal vállálja, hogy megalakítja az egri csoportot.

Kérem ne hallgasson azokra, akik a művére a fejüket rázzák. Szécsenyi szent tüze ég az Ön lelkében. Neki is voltak gáncsolói, fitymálói, sőt gyanúsítói is, akik hazaárulónak nézték. Ön azokkal fogjon össze, akik megértik.

Tiszteelő híve:

Gárdonyi Géza

Eger 1921. VIII. 15.

József Farkas

KARIKÁS FRIGYES ELSŐ NOVELLÁJA

A Tanácsköztársaság megdöntése utáni magyar irodalmi emigráció Bécsben megjelenő *Panoráma* című képes hetilapja 1922. november 12-i számában (II. évfolyam 44. szám, 13–14. oldal) új íróat avat: *Karikás Frigyes* alighanem első, s azóta az ismeretlenség homályába merült alábbi novelláját adja közre, a következő szerkesztőségi bevezetővel: „Új íróval ismerkedik meg az alábbi novellában az olvasó, egy fiatal vasmunkással, aki évekig volt orosz fogoly, ma emigráns”. A magyar forradalmi szocialista irodalom emigrációs ágának — a hazai olvasóközönség elől hosszú ideig elzárt — e jelentékeny úttörője, noha még nem kiforrott, de eredeti hangvételű elbeszélőként mutatkozik be ebben az első novellájában, amit valószínűleg csak egy-két vers és egy prózai kísérlet (*Parasztmártírok*) előzött meg.¹ E novellában már érződik valami a későbbiekben oly élvezetesen író Karikás anekdotikus elbeszélő kedvéből, sajátos életlátásából és témakeresésének abból a jellegzetességéből, ahogyan élményeiből az érdekes (itt még külön!) népi figurákat igyekszik jól egyénített vonásokkal, s legtöbbször az író személyes jelenlétével is hitelesítve, történetei középpontjába állítani. Valószínűleg 1922-ben, Karikás bécsi tartózkodásának idején keletkezett, ahol — mint önéletrajzából tudjuk — a kommunista emigránsok tanácsadó irodájának titkára volt.²

¹ Vö. TÁLASI ISTVÁN; Karikás Frigyes. „Jöjj el, szabadság”. Bp. 1967. 370–371.

² ItK 1961. 479–480.

Barátom a Községi Bizonyítvány

Írta: Karikás Frigyes

Mikor a kölni Herbergházban reggel felébredtem, a májusvégi nap már vastag sugarakat vetett a szobába. Nagy sürgés-forgás volt minden ágynál. Öltözködés közben jól végignéztam a hálótársaimon. Rongyos ruhájú öreg Speckjágerek mosogatták az elmaradhatatlan kaucuk gallérjaikat, kissé jobban öltözött Kundik egy-egy darab ronggyal igyekeztek fényesre pucolni foltos cipőjüket, míg az egész fiatal mesterlegények, hátizsák a háton, megmosakodva, megfésülködve várták a Herbergsvater-t. Amire felöltöztem, éppen jött is az öreg, kezében egy csomó igazolvány, munkakönyv. Egymásután szólította fel a neveket, miközben a kundschaftok egymásután mutogatták az agyukat, liferálták a törülközőjüket, szedték össze a papírosaikat és indultak kifelé. Gépies „hier” kiáltás kísért minden felolvasott nevet. Egész közönséges német nevek hangzottak el, míg egyszer aztán az öreg megakadt az olvasásban, s a következő nevet nyögte ki, kegyetlen erőlködéssel: „Községi Biconitváni”.

— Hier — hangzott egy erős hang, és ezzel egy kopasz, alacsony, 45—50 körüli emberke lépett elő. Az első pillanatban azt hittem, hogy valami furcsa nevű taliánról van szó, de aztán rájöttem, hogy az a név, amit az öreg felolvasott, az nem is lehet név, hanem egész egyszerűen annyit jelent, hogy községi bizonyítvány. Ahogy az én nevemmel végzett, siettem utána, hogy valahol utolérhessem. Amint a kapu elé értem, éppen ott búcsúzkodott egy öreg kollégájától, akit úgy látszik utoljára kért meg, hogy ne menjen Hamburgba, hanem inkább jöjjön vele a Bayrischer Wald-ba, ahol virágos a konjunktúrájuk a vándor mesterlegényeknek. Az öreg német Speckjäger azonban hallani sem akart Bajorországról és hajthatatlanul kitarított Hamburg mellett. Még egy meleg kézszorítás és én egyedül maradtam a „Községi Bizonyítvánnyal”. Mivel útunk iránya megegyezett, mindjárt hozzá is csatlakoztam. Csendesen megszólítottam magyarul:

— Maga magyar, bátyám?

A Bizonyítvány csodálkozva nézett rám.

— Igen! — mondta csendesen, mintha kellemetlenül érintette volna, hogy valaki magyarul szól hozzá.

— Aztán honnan gondolta maga, fiam, hogy én magyar vagyok?

— Engedje meg, — mondom — nem nagy kunszt egy emberről megállapítani, hogy magyar, amikor annak olyan jócsengésű magyar neve van, mint önnek, Bizonyítvány úr. — Az öreg elmosolyodott, és csendesen ballagtunk egy szűk utcán tovább. Már jó ideig haladhattunk úgy szótlanul egymás mellett, mikor az öreg megszólalt:

— Hová igyekszik, földi?

— Mannheimbe, — mondom — és maga?

— Én Bajorországba mennék.

— Na, — mondom naívnul — hát ott olyan sok a munka?

— Nekem van ott elég.

— Mi a mestersége?

— Már hogy az én tanult mesterségem micsoda?

— Az hát — vágom rá.

— Hát fiam, — kezdi az öreg — az én tanult, de nem értett mesterségen a pékség volna. Ellenben a nem tanult, de annál jobban értett mesterségem a koldulás.

— A fenét — mondom csodálkozva.

— Az bizony őcsém, hát maga ki fija, bornya?

Megmondtam a nevemet. A foglalkozásomra nézve géplakatos lennék.

— Úgy — mondja az öreg. — Szóval a maga tanult mestersége a géplakatosság?

— Igen — mondom én, nem kicsi büszkeséggel. — Ez az én tanult és „értett” mesterségem. — Erre a kihívó feleletre az öreg gúnyosan végignézett rajtam.

— Mondja fiam, miért van oly nagyra a mesterségével? Úgy beszél róla, mintha kiskirályságot jelentene az, hogy géplakatos. Ne higgye ám, gyerekm, hogy én ... de hát mit is beszélék magamról, a legutolsó Speckjäger is cserélne magával? Érti gyerekm?

— Nana — próbálom közbevetni, de az öreg Speckjäger leintett.

— Mit nanázik maga, talán nincs úgy? Hát ki a kutyának kellene a maga élete? Mi van abban olyan jó? Talán a csendőr előtt nagyobb tekintélye van most magának mint nekem? Ne higgye! Maga most pontosan olyan Landstreicher, mint én vagyok, ha ezelőtt két héttel még olyan géplakatos volt is. Meg aztán mit jelent az, hogy a maga tanult és értett mestersége a géplakatosság? Semmit, abszolút semmit. Sőt ez magának fiatalember nagyon is ártalmára van. Érti maga ezt?

— Nem értem — feleltem egészen őszintén.

— Hát persze, hogy nem érti, hogy is értené. Ugyan volt-e magának alkalmá a tudományos világliteratúrával mint eszközzel, szert tenni egy olyan műveltségi fokra, ami lehetővé tesz

egyáltalában egy közöttünk lefolytatandó eszmecsere? Hát persze, hogy nem volt, kedves géplakatos úr, persze, hogy nem volt. Azt nem faszolják a géplakatossággal, azt nem adja ki a mester a szerszámokkal együtt, fiatalember.

Szerényen megjegyeztem, hogy azért én is elolvastam már egy-két könyvet.

— Mi, — fortyant fel a Bizonyítvány — egy-két könyvet?! Mi az az egy-két csepp a tudomány tengeréből. A nullával egyenlő, semmi. Láttam maga azt az öregembert, akitől a kölni Herberg kapujában búcsúzkodtam? Az igen! Az a nekem való partner egy filozófiai vitában. Az aztán igen. A kis ujjában bírja például az egész filozófiát. De maga, fiatalember, haha, maga csak géplakatos, akinek a zabáláson kívül nincsen más igénye, abszolút nincsen. Voltak-e magának életében kultúrigényei? Tudja-e maga egyáltalában, mi az a kultúra után való sóvárgás, a kultúra hiánya miatt érzett fájdalom? Fenét tudja azt maga, barátom. Magának csak fizikai fájdalmai lehetnek, mint az ökörnek.

Kiértünk a városból. A meleg napsütésben csak csendes lépésekben haladtunk az úton. Én nagy csodálkozással mérgettem az öreg. Nálam jó fejell kisebb ember, roppant intelligens, világos homlokkal, az egész arca csupa értelem. Valamelyes gonoszsgót csupán szürös fekete szeme és hegyes álla árult el. Ruhája kopott volt, nyakán fényes, fekete-fehér csíkos kaucsuk-gallér, a fején egy nagy zsíros fekete keménykalap.

— Nézze csak, kedves Bizonyítvány úr, ön engem egész bizonyosan félremagyarázott. Ugyanis eszemágában sem volt az ön, általam is nagyrabecsült mesterségét lebecsülni, ellenkezőleg, én nagyon jól megértem, hogy milyen borzasztó önmegtagadásba kerül az önnek, vagy például az ön hamburgi kollégájának, egy szellemileg alacsonyabban álló, primitív paraszthoz betérni és tőle kenyeret vagy más ilyen prózai természetű dolgot kéregetni.

— Mondja csak, barátom, — szakított félbe útítársam — magának önmegtagadásba kerül például egy ugyancsak alacsonyabb szellemi nivójú parasztnak, mondjuk egy kukoricamorzsólót csinálni, és azért pénzt elfogadni?

— Ó nem, kérem, ez nem kerül nekem önmegtagadásba, de hát engedje meg kérem, ez mégis csak ... hogy is mondjam, ez nem ugyanaz. Mert amíg én a kukoricamorzsóló árértékét nem könyörgöm, addig önnek mégis csak könyörögni kell. Meg azután amit én adok a pénz ellenértékéül, az mégis csak egy valós valami, míg hát ön, hogysis mondjam ...

— Sehogy se mondja, barátom! Mert a maga egész beállítása borzasztó hamis alapokon nyugszik. Mert hát kérem, mi is az a realitás? Micsoda realis érték például az, amit maga egy operaelőadásban kap a pénze ellenértékéül? Az én esetem ugyanez. Én beállítok például egy bajor paraszthoz, vágok neki egy nagyon keserves pofát, elmondok neki egy más keservesebb históriát, mondjuk, a feleségemről, aki világraszóló szép asszony volt, aki megszökött egy ulánus kapitánnyal, aki rámgyűjtötte a házat, ahol én két neveletlen gyermekemmel nyugodtam aludtam, és megmutatom neki a karomon levő égési sebhelyet, amit még pékinas koromban szereztem, és a paraszt elhiszi és megfizet érte. Dehát azért, amiért ő megfizet, azért ő kap tőlem egy operaelőadási lelki értéket, fiatalember, hisz azért a pár pfennigért és azért a kis disznóhúsert kielégitem az ő lelki igényeit, fájditom a szívét. Mit tehet róla a tragika például, hogy az ő mestersége a sirás? Mit tehetek én arról, hogy az én mesterségem, az én produktív mesterségem a könyörgés. Akarattal mondtam, hogy produktív, mert produkálok. Szívem fájditok, mint a tragika. Érti fiam? Mint a tragika. De ne gondolja, az istenért, hogy ez valami nagyon könnyű mesterség, ó nem ám; évtizedekre volt szükségem, míg ennek a komplikált és idegölő mesterségnek a csinját-bínját kitanultam. Éveken keresztül jártam múzeumokba, ahol szenvedő Krisztusok könyörgő kifejezését tanulmányoztam. Természetesen ebben a szakmában is vannak kontárok, éppen úgy, mint máshol, de ezek aztán olyanok is. Például nézze, egy akadémikailag képzett színész egy-két fellépésével többet keres, mint egy képzetlen ripacs egész évi komédiázásával. Ugyanígy van ez nálunk is. Én például, aki, hogy úgy mondjam, akadémikusán, teoretikusan képzett koldus vagyok, én naponta legfeljebb két-három házba térek be, és ez alatt az idő alatt meg kell keresnem legalább a tripláját annak, amit egy képzetlen koldus reggel öttől este nyolcig megkeres. És itt kell, hogy rátérjek arra, amiből tulajdonképpen kiindultam. Nevezetesen a kettőnk közötti vita abból indult ki, hogy maga, hogy enyhe kifejezést használjak, impertinens módon, anélkül, hogy a dolgokkal tisztában lett volna, lebecsülte a koldus mesterségét, és hogy újra enyhe kifejezést használjak, tudatlanul nagyra becsülte a maga géplakatosi mesterségét. A kettőnk közötti életkülönbséget azonban ezek után azt hiszem, elég világossá tudom tenni. Önnek reggel 7 órától este 6 óráig tevékenykednie kell a maga géplakatosi mesterségében, különben megélnie lehetetlen. E műhelyi és gépies tevékenységen kívül ön semmiféle szellemi életet nem élhet. Ezzel szemben én csupán reggel tíz óráig vagyok mesterségem rabja, a nap hátralévő szakát nyugodtan szentelhetem tudományos munkálkodásomnak, amely hogy ne is mondjam, engem boldoggá és megelégedetté tesz.

Már jó messze jártunk Költőtől, és egy csinos majoros ház elé értünk. A nyitott zsalugáterek szinte hívogatták befelé a járókelőket. Az én barátom hirtelen felém fordult, és halk hangon kérdezte:

— No földi, nem ehetnénk valamit, jó magasan jár már a nap?

Én nem szoltam semmit, de az én földim úgy látszik tudta, hogy kihez van szerencséje, mert teljes apparátussal hozzálátott egy koldulási művelet előkészítéséhez, ami nála — tisztességére legyen mondva — tényleg nem volt olyan egyszerű dolog. Először is spárgával összekötözött, pokrócba csavart holmiját a hóna alul a nyakába akasztotta, keménykalapját jól feltolta a homlokára, hogy arcának rémült kifejezése annál szemléltetőbb legyen. Jobb karján felgyűrte a kabátujját, a karján egy égési seb vörös nyoma látszott. Az egyik zsebéből olajos üveget vett elő és a seb helyét olajjal jó vastagon bekente, így egészen friss égési sebnak látszott. A szemét majdnem kifordítva, arcát borzasztó fájdalomra torzította. Mind ezt olyan természetesen, olyan művészi póztalansággal csinálta, hogy szinte megkövülten álltam a furcsa ember előtt, és alig tudtam magam visszatartani attól, hogy a zsebemben levő árva négy pfenigemet oda ne adjam neki.

Mikor a kapun belépett, láttam, hogy egy nagy kutya volt odabent, de az csodák csodája alig ugatott egyet-kettőt, majd szűkülve húzódott vissza az óla felé, miközben az én kollégám, sánta, de biztos léptekkel indult a ház felé.

Körülbelül egy félóra múlva jött csak ki a majorból, messziről láthatóan jól megrakva. A major túlsó végén vártam rá. Az arca még mindig torzult és sápadt volt, gépies, sánta, nehéz léptekkel haladtunk tovább az úton, anélkül, hogy köztünk egy árva szó is esett volna. Mikor már a majorból nem láthattak bennünket, csak akkor tért le az országútról egy lombos fa alá. Ott aztán megállt, arcát visszaigazította a rendes kifejezésére, apró fekete szeméit visszaparancsolta az üregeibe, a kalapot megigazította, az olajat az erre szolgáló fehér ronggyal letörülte, a sántaságra begörbített lábát kiegyenesítette, és mikor így normális ábrázatot visszanyerte, magát egy, az előbbivel teljesen ellenkező ünnepi pózba vágva, királyi méltósággal szólott hozzám:

— Most pedig reggelizzünk, uram!

A reggeli nagyon pompás volt; finom sonka, fehér kenyér, főtt tojás, hónapos retek, egy csiszolt pohárkából konyak és reggeli után egy finom Garbáti cigaretta.

Mikor a reggelinek vége volt, a pokrócát a fa alá terítette, kis batyújából egy vastag kékfedelű könyvet szedett elő, ha jól emlékszem, Schopenhauer egy könyvét. A fejére egy sárga selyemslingelésű fekete házi sapkát tett, a cipőjét lehúzta, a lábára egy könnyű komót-papucsot húzott, szemére felrakott egy szemüveget, a könyvet a kezébe véve kényelmesen végigdőlt a pokrócon. És csak ekkor emelte rám fekete szemét, s a világ legsértőbb és legmegalázóbb hangján a következőket mondotta:

— No kedves géplakatos mester, isten önnel. Mannheimig még hosszú az út, én pedig, amint látja, olvasni akarok. Alászolgája! — És felém nyújtotta száraz, csontos kezét.

Tágranyitott szemekkel bámultam a földön heverő filozófus koldusra s nem minden irigység nélkül búcsúzkodtam tőle.

— Isten önnel, kedves „Községi Bizonyítvány”.

És elindultam Mannheim irányába munkát keresni...

HORVÁTH KÁROLY: A KLASSZIKÁBÓL A ROMANTIKÁBA

(A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében). Bp. 1968. MTA Irodalomtörténeti Intézet — Akadémiai K. 464 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 21.)

Horváth Károly könyvének érdeme egy oly stílustörténeti átalakulásnak gondos leírása, amely — mert a költői világkép és kifejezés megújításával járt együtt — kivételesen nagy jelentőségű volt XIX. századi irodalmunk, költészetünk történetében: a klasszicizmusból a romantikába való átfejlődés komplikált, fokozatos menetének tényeken alapuló leírásáról van szó, művek és stílusirányok oly összegezéséről, amely épp a középpontba állított Vörösmarty költői kibontakozásának tükrében válik teljesen konkrétta és árnyaltta. Amennyiben e stílustörténeti módszer szűkíti is az irodalmi átalakulás egészének szintetikus tárgyalását, annyiban élesebbé is teszi látásunkat oly jelenségekről, melyek eddig többé-kevésbé homályban maradtak. Ez a jelenségeket élesebben láttató és a stílusfejlődésnek e vonulatát igazoló módszer (mely nincsen nagy filológiai iskolázottság, stílustörténeti és összehasonlító irodalomtörténeti felkészültség nélkül) komoly eredményeket hozott. De Vörösmarty első költői korszaka kialakulásának előterbe emelt közegén keresztül nem érvényesül-e további szűrés, mely a klasszicizmus és a romantika viszonyát is eleve egyértelműbben s talán egyoldalúbban értelmezteti, mint az egy szélesebb körben történő vizsgálat esetén történne? S ugyanakkor ha Vörösmarty első költői korszakának képen keresztül kívánjuk bemutatni a *stílusváltást*, nem fenyeget-e az a veszély, hogy ennek a példájává egyszerűsítjük le azt, ami — lévén több, mint csak stílus-jelenség — pusztán stílustörténeti módszerrel nem igen mérhető fel? E kérdéseket maga a könyv téteti fel velünk, mert a stílustörténeti módszert a pályaszakasz és életműve átfogóbb feldolgozásával egyesíti. Örvedetes hogy ez a kettősség — melynek némi jelét itt-ott tapasztalni — nem kelt zavaró feszültséget vagy ellentmondást, és ha a jelzett szűkítések következményeképp néhány oly eszmei problémára, mely közvetve összefügg a stílusfejlődéssel, nem kerülhetett is sor a könyvben, ez a legmegnyugtatóbb stílustörténeti feldolgozások egyikévé lett:

úgy épül ki, fokozatosan, a reprezentatív romantikus költő első korszakának átfogó monográfiájává, hogy a stílustörténeti szempont egyébként módszerekkel egészül ki.

E sikert azon túl, hogy Horváth Károly a magyar helyzet alakulását a gondosan felmért európai (sőt: közép-kelet-európai) képen belül vizsgálja meg, még inkább biztosítja az, hogy tényeken alapuló leírása éppúgy ellenáll a voluntarisztikus általánosítás csábításainak, mint ahogy ment marad az egyik stílusirány „egészsége” és a másik „betegessége” körüli pro et contra argumentumok halmozásának kinőhetetlen kiskorúságra valló vonzalmaitól. P. Francastel francia kutatókat vádolt ilyesmivel (Annales... 1959. 149.), követelve: „il nous faut des enquêtes documentées précises, partant des faits, et non des généralisations” s hozzátéve: „le Classique est à découvrir”. Ott volt fogamatja e szavaknak. Nálunk Horváth Károly könyve ily „enquête documentée précise” s jelentősen hozzájárul a klasszicizmus felfedezéséhez.

Kazinczyról, Kölcseyről és kortársaikról szóló néhány újabb keletű tanulmányon kívül a szerző főleg saját, a romantikával és Vörösmartyval foglalkozó dolgozataira s a nem kis részben általa gondozott kritikái kiadás nagy jegyzetapparátusára támaszkodhatott. Övé az érdem, hogy Horváth János egy régi vázlata után a századfordulónak leginkább a klasszicizmus változataiban leírható stílustörténeti helyzetét nálunk elsőnek foglalta össze tudós alapossággal.

Az első fejezet az európai klasszikát (7–25. l.), a második a századforduló magyar irodalmát tárgyalja (26–53. l.). Horváth Károly viszonylag keveset hasznosít az újabban megszorodott nemzetközi szakirodalomból és sajnos — hazai rossz szokásoknak megfelelően — a képzőművészeti kritikának a klasszicizmusra vonatkozó eredményeit figyelmen kívül hagyja, ám így is találozón jelöli meg a klasszicizmus európai útját és változatait (ma ugyan már kevésbé hiszik, hogy társadalmi bázisul az abszolút monarchia rendje volna odaállítandó, 8. l. és

nem helyes a felvilágosodást egyszerűen „forradalmi polgári irányzat”-nak nevezni, 10. l.) kimutatva továbbélését a XIX. század elején is. Horváth szakít azzal a felfogással, mely a stílusirányzatot önálló entitásként szokta felfogni és valami oly monolitikus egységnek tételezni, amilyen egyetlen irányzat sem volt a világban. Ezért helyeseljük — eszmék, modellek, műnemek, stílus szerinti — elkülönítését annak a négy változatnak, melyet a 16–17. lapon ír le, noha véleményem szerint ez az osztályozás történelmileg szűk, tipológiai viszont túl tág. A szerző a klasszicizmusnak oly típusait kívánja megállapítani, melyek „bizonyos mértékig történeti fejlődésének fázisait is jelentik”. Ez esetben a XVII. századi francia típus elé kívánczik még az olasz reneszánsz-klasszicizmus (l. Morinet, *Histoire de la littérature française classique* elején, s Bán Imre bevezetése Az olasz reneszánsz irodalomelmélete c. kiadványhoz, 43. l.). Ha viszont a XVIII. század végén egymás mellett élő változatokat kívánjuk megállapítani, a XVII. századi francia típust bízva elhagyhatjuk és a Horváth által 3.-nak (szentimentális, preromantikus...) és 4.-nek (a szentimentális, preromantikus felől a tiszta klasszika felé tájékozódó weimari...) össze is vonhatjuk egymással, s így csak két egymás mellett élő, történelmileg jellemző főtípust nyerünk: a felvilágosodás filozofikus klasszikáját és a preromantikus jellegűt (melybe Winckelmann is segíti az átváltódást). A magam részéről (l. A klasszicizmus kérdései... c. tanulmányomat, Fil. Közöny, 1969) szükségesnek látom itt egy iskolás, deákos „átlag” klasszicizmusnak (=humanisztikus elokvencia-alapon álló iskolás műveltségkészletnek) felvételét is, mely nemcsak Magyarországon maradt érvényben még a XVIII. században is. Horváth Károly igen jól ismeri ezt a változatot (mely ugyan iskolai doktrinától alapozott lévén több történelmi korszakon át él) — különben Tarnai Andor írta le először szakirodalmunkban —, a századforduló magyar irodalmának klasszikájáról és főként Vörösmarty fejlődéséről szólva igen gyakran alkalmazza is fogalmát — az első fejezet európai áttekintéséből mégis kimaradt (pedig, főleg a későbbiekben, még Csokonai példája is ezáltal adhatott volna némi tanulságokat Vörösmarty útjához is). Alighanem oly pont ez, ahol a stílus-történeti módszerű érvelés és a monografikus feldolgozás közti feszültség kitapintható, amaz szűkebb annál, hogysem emennek az egészét alapozná meg.

Ízlés, műfajok, formák tüzetes számbavételével alakítva ki a századforduló klasszicizmusainak képét, Horváth történeti fejlődésrajz és tipológia tekintetében a legjobb képet nyújtja ez időszakról, valósággal hézagpótló feldolgozását. Öröndöletes, hogy a

klasszicizmus és a nyelvújítás közti összefüggés tényét újabb érvekkel erősíti meg, és hogy végre Virág Benedeket is méltányosabban kezdi értékelni, mint eddig volt szokás (bár szerintünk Virág kinőtt a deákos klasszicizmusból, erősen felvilágosodott ő). Arra e mégsem túl terjedelmes összefoglalásban nem nyílt mód, hogy a deákos klasszicizmus és a Kazinczy-féle közti ellentétet részletesebben tárgyalja (céloz rá a 45. lapon). Utalok Vitkovics egyik levelére (1814. III. 31.), ahol a nyelvújítók ellenségének éppen a „poshadt Antiquitás” híveit (=a deákos klasszicistákat) mondja, akik számára minden „csak a régi, meg a régi, meg minden össze nem régesedik”. Nem kerülhetett sor azoknak a jelképeknek, Imago-knak kifejtésére sem, melyek kétségtelenül nem a felvilágosodott klasszicizmus, de nem is a romantika sodrában születtek meg, hanem a kettő határhelyzetében, a neoklasszika idején (az idő új koncepciója, a halál és halhatatlanság problémája, az ősihez visszatérés és a regeneráció hite stb.). Azonban húszegynéhány lapon így adni képet ez időről minden pozitív és jövőbe mutató eredményéről mindenesetre igen komoly teljesítmény, és bizonyos, hogy e terület további kutatásainak még hosszú ideig Horváth Károly e kitűnő összefoglalásából kell kiindulniok.

A III. (Vörösmarty költői indulása a deákos klasszicizmus jegyében) és a IV. fejezet (A börszőnyi fordulat. A költői tematika gazdagodása) részben folytatja a stílustörténeti alapozást, részben — mint a cím maga is mutatja — szélesebben és komplexebbül építi rá a monografikus feldolgozást. Ami Tóth Dezső alapvető Vörösmarty-könyvében még utalás is alig kapott, az ifjú Vörösmartynak a deákos klasszicizmus stílusából történő kiindulása, az Horváth könyvében kb. 100 lapra terjedő igen alapos és meggyőző, a magyar klasszicizmus sorsára nézve is igen tanulságos elemzéssé szélesül ki, és ez a könyvnek — a klasszicizmus feltérképezésén túl — második nagy és szilárdabb eredménye, lévén alátámasztva minden ízében a kritikai kiadás roppant értékes tanulságaitól. A deákos klasszicizmus lényegében csak Tarnaitól és e sorok írójától fejtegetett fogalma itt végre monografikus feldolgozásban részesül. A zsenék, a latin versek, episztolák és elégiák, alkalmiság, majd tüzetesebben: a leírás alárendelődése az érzelmkifejezésnek (ez a 89. lapon), a parafrázálás, szólamanyag, megismerés stb. megannyi oly téma és forma, melyeknek itteni kifejtése nélkül költészettörténetünknek Csokonaitól való továbbfejlődése egzakt módon sosem lesz leírható. (Kár, hogy ily értelemben Csokonaira csak futólagos utalás esik.) Horváth Károly e témáknak és formáknak a fejlődésrajzban vitt szerepét vizsgálva érkezik el

könyvének első nagy emelkedőjéhez, azon a ponton, amikor (*A hűség diadalma* és a Salamon-dráma kapcsán) a pszichikai és nyelvi értelemben vett romantika megjelenik Vörösmarty művészetében. Kétlem azonban, hogy a *Rónay és Lóri* volna „Vörösmarty első romantikus alkotása” (137. l.), az idézett részekben a képszővedék laza, kimódolt, nem egy lendülettel készült, vagy pedig szentimentális, a halálról írt sorokat akár a fiatal Csokonai is írhatta volna (135. l.). És ha talán elfogadható is (bár kissé egyszerűsítő, s Horváth Jánosnak egy a versforma hatásáról szóló nem nagyon szerencsés gondolatát követi) egyfelől az, hogy a deákos klasszicizmus „nyelvi fantáziát szabadított fel íróink lelkében” (122. l.), másfelől pedig ha van is igazság abban, hogy a „kazinczys preromantikus klasszicizmus viszont lehetővé tette az érzelmi világ szabadabb feltárását” (144. l.), e kettő találkozásából (mintha önálló entitások volnának) nyitni utat a költő oly fejlődése előtt, mellyel később mindkettőt túlhaladta, egy kissé mesterkelt és szűkösen stílustörténeti képlet. Ezt a némileg mechanikus beállítást utóbb korrígjá a szerző a rendi patriotizmus élményvilágának, majd annak az igen fontos fejleménynek kimutatásával, hogy az alkotás mint belső feszültség szükségszerű levezetője is megjelenik Vörösmartynál, s ez nem kevésbé energikus ihlető, mint a nemzeti célok szolgálatába állított költői hivatástudat. Ha csak feladatköltészet lett volna a Zalán, esztétikailag csekélyebb lenne az értéke. Ezzel kapcsolatban érdemes volna felfigyelni arra is, hogy Vörösmartynak Virághoz fűződő viszonyában az a tanulság sem volt éppen mellékes, melynek az a lényege, hogy a költő ne vállalkozzék belső kényszer és ihlet nélkül hősi (nemzeti-nemzeti) témák feldolgozására (saját ilyenmű kudarciról Virág gyakran írt jó verseket).

Az a tüzetes elemzés, melyet *A hűség diadalmáról* és a *Salamon-drámáról* ad Horváth Károly, példája lehet a filológiaiilag megalapozott, forrásokat és mintákat összehasonlító módon is feltáró, az alkotásfolyamatot rekonstruáló, a műfaji, eszmei és stíluskérdéseket mind számbavevő vizsgálatnak (166–209). A könyv e ponton éri el legmagasabb színvonalát s ezen is marad meg — kivált a romantikáról szóló összefoglaló fejezetekben és még inkább abban a terjedelmes elemzésben, melyet a *Zalán futása*-ról ad (275–354). Harmadik nagy eredményének (a klasszicizmus összefoglaló helyzetképe és a deákos klasszicizmus stíluskészletének, versstanának stb. kidolgozása után) ezt, a romantikába lépő Vörösmarty költészetének sokoldalúan történeti és stilisztikai elemzését tartom.

Horváth Klára egy igen alapos kritika-történeti antológiával és értekezéssel készített elő itteni összefoglalásait, melyeknek

jól leszűrt eredményeivel aligha vitatkozhatunk. A magyar romantika szakaszolásával pedig éppen a most kimutatott tartalmak meggyőző volta miatt teljesen egyetértünk (ha a romantika keletkezését illetőleg nem tulajdoníthatunk is oly nagy jelentőséget a szentimentális mennyiség romantikus minőségbe való átcsapásának, mint Krejčí vélte egy különben még ma is igen tanulságos, értékes dolgozatában, l. 211.). Igaz, hogy ebben az összképben a problémák meglehetősen elsimulnak, s most nem csak a romantika értékelésére gondolok, hanem arra, hogy Horváth Károly legalább annyira törekszik definiálásra, mint leírásra, ezen belül pedig a jelenségeknek inkább a rendezésére, mintsem nyitvahagyott kérdéseik polarizálására. Így műve inkább a kézikönyv, a tényeket „helyretevő” rendszerezés, semmint a problémákat élező, vitát inspiráló szintézis típusához közeledik, aminek éppúgy megvan az előnye, mint a hátránya. Ha az irodalomtörténeti folyamatok leírása így megnyugtatóbb is, ítéletünket e folyamatnak nemcsak egyes pontjaira, hanem átfogó eszméinek értékelésére vonatkozólag is módosíthatja majd a romantika filozófiájának vagy a magyar nemesi mozgalom nacionalista és illúziókkal teli történet szemléletének kritikája. Horváth Károly nem kívánja túlértékelni a nemesi mozgalom érdemeit, de mintha mégis csak ennek vélt pozitívumaiból, erejéből következett volna az, hogy *A három egyesült fejedelmekre* című epigramma a fiatal Vörösmarty „leghatalmasabb és legforradalmibb verse, mely egyenesen szabadságharcra buzdít” (239.). Pedig az oroszán-példázat dagálya a magyar nemesség virtusának naiv idealizálásán alapul, a szenvedély retorikába fullad, s az utolsó sorokból sem vehető ki erőltetés nélkül az, hogy „a költő ekkor az élethalálharc elszántságát hirdeti” (240.). Nyilvánvaló, hogy generózus illúziókból (akár egy nem feltétlenül progresszív mozgalom talán) is születhetnek nagy költemények, feltevé, hogy a költő fantáziája új teret, dimenziót teremt ez illúzióinak (Batsányi, Kölcsey egy-egy nagy, utópikusan szabadságharcos verse ezt mutatja) — Vörösmarty azonban a Szent Szövetség valóságának szintjén véli valóságnak „a bátor oroszán”-t is, s ez esztétikailag is lerontja a költeményt. Kár tehát, hogy Horváth Károly nem tér ki közelebről arra, mit is visz át a nemesi mozgalom a magatartástípusok, történetfilozófia, önjelölő és mítikus képzetek tekintetében a magyar romantikába. Enélkül a korszak irodalmának, írói törekvéseinek sajátos ellentmondásait, vagy a fölészmélést arra, mily távolság van a vágyak és a valóság között, nem lehet kellő plaszticitással kidolgozni. Kitérő fejezetet olvasunk a könyvben pl. a honalapítás vagy az őskor mint eposzi téma

előtérbe kerülésének feltételeiről, arról, hogy a nemzeti tudat „a saját hagyományok alapján iparkodott rekonstruálni az őskort” (286). Még azt is kiemeli a szerző, hogy ez különösen oly népek körében fontos, „amelyek ekkor nagyobb irodalmi hagyománnyal nem rendelkeztek” (287). Vörösmarty és kortársai mélységesen meg voltak győződve arról, hogy vannak nagy nemzeti hagyományaink. Kölcsény ezzel szemben ugyanekkor csaknem kétségbeesik arra a gondolatra, hogy megcsönkultak hagyományaink, elhidegültünk irántuk. Az ő szembeállítás (szinte kinjában) folyamodik a honfoglalás hagyományához) Vörösmartyval és társaival rádöbbenhetne arra a szorongásra, mely mintha valami egzisztenciális hiányérzés miatt fogná el íróinkat az öregedő Aranyig, remekművekre és történelmi fikciókra inspirálva őket.

S az a különös tény, hogy a felvilágosodás jellegzetes eszméi mennyire hiányoznak a fiatal Vörösmarty gondolkodásából, költészetéből, úgyszintén nagyobb figyelmet érdemelt volna. Ismeretes, hogy később (pl. a Csongor és Tündé-ben) mily mélyről hasonítja át Vörösmarty a romantikájához a felvilágosodás eszméit. Am a romantikába való átfelődésének egyik feltétele mintha a felvilágosodás és klasszicizmus bizonyos ideig tartó kapcsolatának disszociálása, semlegesítése lett volna, a közömbösség a felvilágosodás iránt.

E néhány kétségeskedő észrevétel a könyv legjobb részének olvasása közben merült fel, s ennek értékeit a legkevésbé sem érinti. Horváth Károly végre is a stílusfejlődés organikus menetének kimutatására, alapos elemzésére vállalkozott, és nem arra, hogy a romantikát minden dimenziójában feldolgozza, vagy hogy oly filozófiai kérdéseket szögez-

zen szembe egy a stílus kialakulásában valamiképp részes mozgalommal, amely kérdések megvitatásának csak mostanában jött el az ideje. Abban a mintaszerű, nagyszabású elemzésben, melyet ő adott itt először a *Zalán futása*-ról, igen találozva érvényesítette a nemességünk történelmi funkciójára, magatartására, pszichéjére, idoljaira vonatkoztatható kritikát. A *Zalán futása* témájában s ennek felfogásában rejlő társadalmi ellentmondások esztétikai következményeiről ez a legárnyaltabb, a minták funkciójáig és egybeolvasztásuk módjáig konzekvensen végigvitt gondolatú értekezés. Tegyük hozzá, hogy a könyv különös erőssége Vörösmarty előadás-módján túl verstanának is részletes, fejlődési fokozatok szerint vissza-visszatérő elemzése.

Megbízható, sőt jeles monográfiát kapott irodalomtörténetírásunk Horváth Károly szép könyvével. Azzal, hogy — többnyire igen sikeresen — helyükre tette (kitűzött céljának s a kijelölt időkörnek megfelelően) a jelentékeny mértékben fejlődő Vörösmarty-kutatás eredményeit, tisztázta a klasszicizmus, majd a deákos klasszicizmus fejlődéstörténeti és stílusi ismérveit, továbbá az első nagy műveit alkotó Vörösmarty romantikáját is részletesen feldolgozta a stílusváltás tükrében, oly szintézise született, mely inkább lezárása kritikánk egy fejlődési szakaszának, mintsem egy újabbnak a megnyitása. Am azoknak a tanulmányoknak, melyek újabb szintézis előkészítésére törekednének, Horváth Károly eredményeiből és összegezéseiből kell kiindulniuk, s továbbjutniuk sem igen lehet a módszereknek oly komplex alkalmazása nélkül, amilyenre Horváth Károly e könyvében mesteri példát adott.

Szaunder József

BAJZA JÓZSEF ÉS TOLDY FERENC LEVELEZÉSE

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Bp. 1969. Akadémiai K. 707 1. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai. 9.)

1

A készülő kritikátörténet, de ezen túl a reformkor egész irodalmának kutatása is nagyértékű forrásanyaghoz jutott Bajza József és Toldy Ferenc levelezésének szövegkritikai kiadásával. A benne közzétett 312 levél ugyanis nemcsak két ifjú lélek spontán kitárulásának és fejlődésének nyújtja képét, de egyszersmind foglalatát, ritka érzékenységgel visszaverő tükrét az 1820-as évek irodalmi kibontakozásának is. Alig van az évtizednek oly hazai irodalmi, sőt művelődési mozzanata, melynek jelentőségét vagy jelen-

téktelenségét a két fiatal, magas intellektusú íróember ítélete számunkra híven ne közvetítené.

Bajza és Toldy kapcsolata egyike volt a magyar irodalom nagy, romantikus barátságainak, a Kölcsény–Szemere és az Eötvös–Szalay kettőséhez hasonló: szövetség a meg egyező életelvek és művészeti princípiumok jegyében. Egymás kölcsönös segítése és ellenőrző bírálata, felvilágosító tájékoztatása a munka-szervező inspirációja volt ennek a barátságnak a lényege, melynek révén — a hosszú évek folyamán — nemcsak a két barát, de irodalmunk egésze is nagyban

gyarapodott. S mivel a közös egyetemi időszak után többnyire az ország más-más pontjain éltek, összekötő kapcsok pedig szinte kizárólagosan a levelezés lehetett, ennek darabjai őrizték meg számunkra ifjúkori önépítő és kollektív reform-szándékaikat.

Leveleik olvastán az tűnik fel elsőnek, hogy e barátság hátterében már egy sarjadt irodalmi élet áll, melynek apró változásai új meg új szellemi indukciókkal töltik fel az intellektuális és érzelmi élményekre örökre éhes ifjakat. Ezek az új mozzanatok rendszerint nem állnak többől, mint egy-egy új könyv, vagy folyóiratszám megjelenéséből, egy-egy színházi előadásból, továbbá abból, hogy kölcsönösen megvitatják műveiket íróbarátaikkal, reflektálnak az irodalmi tervezetésekre. De e könyvek immár folyamatosan megjelennek, a folyóiratok egyhamar nem szűnnek meg, az íróbarátok csoportosulni kezdenek — mindez már egy elevenedő irodalmi közeget tételez fel. Közlebből pedig egy szellemi központot, *Pestet*, annak kulturális szívé a pezsdítő szerepét, amelyről még kevés szó lehetett az előző évtizedben, Kazinczy korszakában. Az érdeklődés sokrétűsége és a fogékonyság intenzitása, a hivatásszerűség és a módszeres tájékozódás, amellyel az új szellemi termékek felé fordulnak, megkülönböztető értelmiségi jellemjegye Bajzának és Toldynak. Kisfaludy Károly körében ők az első *hivatásos íróemberek*, azaz írók, akiknek az irodalom nem csupán passzió, dilettáns szórakozás, hazafias-morális tett, esetleg tudós időtöltés, hanem foglalkozás, életstílus, kenyérkereset és polgári állapot. Irodalmi fellépésük és levelezésük kezdete szerencsésen esik egybe 1821–22-től a polgári fejlődés ama gazdasági-társadalmi minimumával, amely lehetővé tette, hogy a két barát az *önálló, független író* társadalmi státusát tűzze ki életcéljául.

A Bajza–Toldy levelezés egyszersmind arra is érzékletes tanúság, hogy irodalmunk jelzett felemelkedése elválaszthatatlan egyre fokozódó közéleti szerepvállalásától. A rajongás, amellyel az irodalom, a művészet fogalma, s a szépirói produktumok iránt viselkednek, éppen nem új jelenség nálunk: hiszen már Csokonai, Kazinczy, Kölcsey, Szemere, Ungvárnémeti Tóth stb. is ideálvilágnak tekintették az irodalmat, valósággal etikai nemességet érezvén bele az esztétikai tevékenységbe. Toldy és Bajza ideálvilága azonban ennél sokkal hétköznapiabb, tárgyiasabb és társadalmibb. Ők ugyanis az irodalomban az artisztikumon kívül azt a kollektív szervező-tudatosító-reflektáló szerepet is tisztelik, amelyet a literatúra a húszas évek második felében hazánkban már betöltött. Az örökmozgó, mindig tevékeny, ezerfelé kezdemenyező és még többet kapó Toldynak

és ellentétének, a csendes izzású, tömörszerű nyugalomú Bajzának egyaránt nagy hajtóerő a művek növekedő közéletisége. Ideálvilágukban már nemcsak néhány kiválasztottal, hanem egy szerveződő közönséggel osztoznak. Széplelkek ők is, mint elődeik, a széphalmi vezér és csoportja — érzelmes-idealisztikus széplelkűségük, poézis iránti odaadásuk, szentimentális ömledéseik nyomait majd minden levelükben felleljük —, de romantikus érzelmességüket már szélesedő rétegek ügyének aktualitása hatja át. Csakúgy elvagyódnak jelen körülményeikből, miként más nemzetek romantikus alkotói, de elvagyódásukat folyvást „megakasztják” az irodalmi tennivalók, a közvetlen cselekvés lehetőségei. Aki végigolvassa levelezésüket, az egyfajta vetületét láthatja irodalmunk ekkor bontakozó nemzetivé válása folyamatának.

2

Nem kevésbé plasztikusan tűnik elénk a levelek egymásutánjából egy másfajta fejlődési vonulat vetülete is: a *klasszikából a romantikáé*. Ízlésük kiinduló pontja, első sorban a Toldy, még nagyjában-egészében a klasszicizmus kazinczyánus „csendes méltósága”, szelíd emelkedettsége. Virág és Berzsenyi költészetének felvázolt ellentétpárjában — melyet előzőleg *Tárgy és nyelv a költésben* című cikkében Szemere exponált a legélesebben s jellegzetesen a romantika felé orientálódón — 1821 őszén Toldy még Virág fennkölt-antikizáló stílusműve felé hajlik. Utóbb azonban a német századforduló nagyjainak, Schillernek, a Schlegeleknek, Jean Paulnak, Tiecknek és másoknak hatására, még inkább pedig Kisfaludy Károlynak és körének inspirációjára egyhamar a romantika érzelmi szélsőségeinek híve lesz. Olyannyira, hogy eredetiség-koncepciója, amely első könyvalakban megjelent műveinek, az Iszokratész-fordításnak, elsősorban pedig a *Haramiak* átültetésének nyelvi szerelenségeiben megnyilatkozott, ki is váltotta a hazai közönség egyöntetűen elítélő állásfoglalását.

De épp e levelekben tükröződő közönség-reagálás, a „skandalum” hívja fel figyelmünket arra, hogy érdemes a pályakezdő alkotásokat közelebbről megvizsgálni. Ugyanis nemcsak groteszk szavak temetői ezek, hanem fontos irodalomszemléleti tanulságok forrásai is. Szokatlan merészesség, tekintélyeket a legkevésbé sem tisztelő hang jellemzi e fordítások utószavait, páratlan öntudat egy 17–18 esztendő fiatal embernél, s egy olyan írói program, mely a határtalan, semmi által nem mértékelt egyéniség „lángárját” helyezi középpontjába. Ami például írói produkcióját illeti, Toldy

„csak azokat ismeri el Pairjeinek, kik azt vele egy álláspontból szemlélik.” A fordítás szövegét olvasva pedig mihamar érzékelnünk kell, hogy annak célja tulajdonképp „pofon a közizlésnek”. Benne Toldy oly szélsőségesen szertelenül éli ki individualitását, mely merőben ritka az ekkor elsődlegesen nemzeti cézzal kibontakozó hazai romantikában. E groteszk-bizar szavak áradata az író belső viharzását, a fordítás textusába rejtett önfeltárás indulatát is tolmácsolni hivatott, az egyéni akarat korlátlanságának, a szellemi erő roppant intenzitásának jelzésére is szolgál — egyszerűen valami végletesen *antiklasszikus*at, szokatlanul egyénit kíván megvalósítani a hazai gyakorlatban. Ennek megfelelő azután a levelezésben erőteljesen megnyilatkozó kedvezőtlen visszhang is: nemcsak Kazinczy, de az újító gyakorlatban hozzá közelállók, Helmezy, Kovácsóczy, sőt a legjobb barát, Bajza is sorra elítéli Toldy „egyénieskedő” útját, s mindennek lélektani-esztétikai hatása a fiatal íróra nem is marad el.

Számunkra ez az irodalomszemlélet átalakulását eredményező művészetpszichológiai reagálás ezúttal a legfontosabb. A levelezésből ugyanis szemmel látható, hogyan törik meg Toldy egyéni-egyénieskedő romantikus lendülete, hogyan mond le az írói eredetiségnek ama jellegzetesen individuális-szubjektív útjáról, amelyet eladdig követett. Sőt mintegy kompenzációképpen addigi nézeteiért hogyan kezd — épp ő! — a szélsőségektől való tartózkodást ajánlani Bajzának, miként hangsúlyozza már a közvélemény és a közizlés előírásainak, a „vox populi”-nak (ő maga írja így 1825. március 17-én!) respektálását. Hideg gondolkodás, mérséklet, a sententia „modificálása”, „közép ösvény”, „festina lente”, „én többé nem fogok ilyen én-én-éneket írni” — ezek lesznek ekkortájt Toldy vezérszavai, illetve elhatározásai — azaz a romantika megfegyverzése egy nemzeti ekkortájt szélesedő közfelfogás, egy „közköltészet”-re alapozott eredetiségkoncepció jegyében. Nemsokára hozzá is kezd az *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkájáról* című nagy tanulmányához, hol immár a nemzeti eposz műfajában látja a „poézis kulminációját”.

Más jelentőségű Bajza- és Toldy-művek csirái és a csírák beérése is megfigyelhető a levelezésben. Bajza Rhédey gróffal való beszélgetésében, arisztokrataellenes elszántságában (1822. szept. 22. levél) már a későbbi nagy polemikus készülődik, a provinciális maradisággal szembehelyezkedésben (1822. okt. 26. levél) a különvéleményét először sikerre vivő karakter, a „theoriátlan-ság” való bosszankodásban (1823. szept. 23. levél) az az író, aki először nyújtja majd irodalmunkban egy szépirodalmi műfaj teo-

riáját. Méghozzá ama műfaját, amely kiválóan alkalmas arra, hogy általa megvilágítsa a moralizáló szentenciák és a művészi gondolat, etika és esztétika alapvető különbségét. Toldy ifjonti sokoldalúságában és szüntelen tervezgetéseiben pedig — ennek bizonyosságául majd mindegyik levelét felhozhatnánk — benne rejlik már a szellemi energia, amellyel utóbb mint hivatásos kritikus irodalmunk első önálló műelemzésére vállalkozik, illetve irodalomtörténetünk első szintéziseihez kezd hozzá.

Kritikusok levelezéséről van szó, mégis feltűnő, hogy milyen sokszor kerül benne sor az elődök, még inkább a pályatársak és vitapartnerek, az irodalmi élet résztvevőinek bírálatára. Hiba lenne ezt a vonást pusztán személyes elfogultságokra, vagy éppen az emberszólás kedvtelésére vezetni vissza, esetleg az ifjak polemikus szenvedélyével magyarázni. Mindennek kétségkívül van valamelyes szerepe abban, hogy Bajza és Toldy oly hévvel formálnak pártot Kovácsóczy, Ponorí Thewrewk, Döbrentei, Dessewffy és mások ellenében, de hogy *pártot formálhatnak*, annak oka ennél lényegesen több: számukra az irodalmi tevékenység immár tudatosan *irányzatot* jelent, amely elgondolás mögött nyilvánvalóan az irodalom megerősödött belső struktúrája áll. Irányzatot — a műszónak nem csupán stílárís-artisztikus, de szemléleti-irodalompolitikai értelmében is. Tábora, „harci szövetsége” Kazinczynak is volt, de mennyire laza, szerteágazó és heterogén, és hányféle életfelfogást ölelt egybe az arisztokrata Dessewffy Pipsztól az öregedő abbé Virág Benedekig! Az új nemzedék pedig éppen nem tábort szervez magának, depártot: az azonos, vagy hasonló szellemiségű, felfogású és emberi habitusú társakat gyűjtik maguk mellé, akikkel elvszerűen megbont-hatják az irodalom hagyományos, régi-típusú egységét. Az imitáció-elv, a mintaszerűség követelménye még lehetővé tette, hogy Kazinczy oly örömmel üdvözljön *minden* jelentkező tehetséget, s csak azokkal forduljon szembe, akik nyelvújító törekvéseit közvetlenül veszélyeztetik. Az eredetiségprogram viszont, amelyet Bajza és Toldy az *Aurora* körében energikusan képviselnek, többet és személyesebbet követel meg az írói egyéniségből, nagyobb szelekciót a társak közt, erőteljesebb és szervezettebb összefogást a világnézet, az ízlésselve és esztétikumformák közös megvalósítása érdekében.

S mindehhez járul a kritika iránti igény, és a kritikus tevékenység erőterének hazai megérlelődése is. Kölcséy 1817-ben még — enyhén szólva — felháborodás övezte kritikáért. Egy évtizeddel később Bajzának, Toldynak azonban — a kifejlődő-polgárusuló irodalmi élet hatására — már olyan természetes, magától értetődő a művek és írói társak

bírálat, mint a lélegzetvétel, vagy az élő szervezet kiválasztó tevékenysége. S ez az állandó kritikaisság friss szellőként újítja meg szüntelen a levelezés rétegeit, emberi arc-éleket villant elénk, folyvást utakat és választásokat jelt ki — azaz feszültséget indukál.

Már csak ezért mint szépiroi alkotás is becses e levelezés. Íróik életük eseményeiről, a hétköznapi jelenségeiről számolnak be egymásnak, az élmény gyakorta azon melegében kerül papírra: apró történetek, röpke és éppen nem a humortalan „story”-k, kicsiny életképek váltják egymást, módot adva természetesen egy-egy adott karakter villanásszerű átvilágítására is. Jellegzetes példája ennek a diák Toldy párjelenete megvetett és többször kigúnyolt professzorával, az ókonzervatív Czinke Ferencsel, ahol az objektív-ironikus leírás, a használt szókészlet kitűnően érzeti kettejük érintkezésének atmoszféráját is, az emberi együttlét visszafojtott rezdüléseit. Emellett a lakószoba tárgyainak felsorakoztatásán át művészi jelzést ad a két nemzedék, öregek és fiatalok közt húzódó ellentét világnézeti jellegéről.

Nem kevésbé erős oldala a szépiroi Toldynak a portrészerű jellemzés: Kölcsey alakja például, amint 1826 júniusában helyet foglal a pesti írók között, annyira találó, hogy mármár vetekszik Kossuth híres Kölcsey-képével. Toldy egyszerre nyújt itt festői drámai összképet a szenvedésektől megviselt, de meg nem tört karakterről, s árnyalt részletrajzot a hipochonder zseni külső megjelenéséről. S mind a leírás, mind a megjelenítés a szavak hártájára mögé rejtve sűrű affektivitást hordoz: a fiatalos csodálat, a közéleti elragadtatás és az emberi alak esztétikumára fogékony műfösztrón megnyilvánulásának érzelmi elegyét.

Hasonlóképpen igaz gyönyörűségünkre szolgál a két ifjú nem szűnő szerelmeinek sorozata, naivság és szerepjátszás, vallomás és alakítottság hol egymást váltó, hol egymáson áttűnő megvalósulásai. Az „édes ömledések” és „csendes szomorgások” szentimentális—romantikus stíluskonvencióit néha gyermekes nagyolásra használják fel a levélírók (e részletek alighanem a legkedvesebbek!), többnyire azonban vegyítiszta érzelme, hamisítatlan líraiság rejlik mögöttük. Idilli érzelmisége két XIX. századi költőnek, amely a ma távolából egyszerre megindító személyesség és letűnt, visszahozhatatlan történelem.

3

A feldolgozás, a szövegkritikai apparátus szakmai színvonalát legkifejezöbben azzal minősíthetjük, hogy semmiben sem marad el a levelezés jelzett értékei mögött. A sajtó

alá rendező *Oltványi Ambrus* alig ismer lehetetlent, vérbeli kutatói szenvedéllyel megy utána a „legreménytelenebb” adatnak is. Seregnyi összefüggést tár fel és rendszerez, s jegyzetanyagával szinte újjárajzolja a levelező partnerek mögött a húszas évek irodalmi világát, a reformkor kezdete különféle művelődési vállalkozásainak genezisést.

Oltványi jegyzetei önmagukban rendkívül pontosak és tárgyyszerűek. Se többet, se kevesebbet nem közöl a szükségesnél, ugyanakkor figyelmét alig kerüli ki valami, lényeges mozzanat pedig szinte semmi. Főképp a kiterjedt kéziratos anyag gondos átbúvárlását és találékony felhasználását kell kiemelnünk, továbbá a latin nyelvű idézetek azonosítását és a német színielőadások körülményeinek tisztázását — ezek vallanak szemléletesen a sajtó alá rendező áldozatos munkájáról. S ha a továbbiakban a jegyzetapparátus némely jelentéktlenebb hiányosságát szóvá tesszük, akkor éppen nem valaminő kicsinyes hibajegyzék összeállítására törekszünk, hanem arra, hogy jelezzük: a több mint tíz íves, petítell sűrűn szedett jegyzetanyagban *csak ennyi* s csak *ilyen jellegű* problematikusság elem akad.

Igy a 8. sz. levélben szereplő G. L. helyes feloldása nem Guzmics vagy Gorove, miként régebben vélték (531.), hanem Ungvárnémeti Tóth László, aki ugyanezzel a betűjellel tette közzé a Tudományos Gyűjtemény 1820. évfolyamában *Idyll, vagy a Pásztor-költés* című fontos tanulmányát. Ungvárnémeti Tóthról amúgy is keveset szól Oltványi (538): nem csupán orvostanhallgató volt, de költő, szerkesztő, teoretikus stb. Túlságosan szűkszavú a *Héberől* adott tájékoztatás. Az meg éppen nem áll, hogy a zsebkönyvet a „jelentősebb írók közül egyedül Kazinczy támogatta” (529.), hiszen a munkatársak közt Dessewffy J., Kis J., Fazekas M., Fáy A., Almási Balogh P., Döbrentei G., Majláth J. szerepelnek. Túlságosan szűkszavú a Batteaux-ról, Garvéről adott tájékoztatás is (542.). Kovácsóczy Mihály adatai közül hiányzik, hogy az *Aspasia* szerkesztője (537); az *Aspasia* viszont nem folyóirat volt, hanem zsebkönyv (544., s másutt is); Munkácsy János pedig nem 1840-ig, csak 1839-ig szerkesztette a *Rajzolatokat*, ettől kezdve a lap *Budapesti Rajzolatok* néven élt tovább (527).

Máy pesti ügyvéd, akinek személyéről közelebbi adatokat a jegyzet nem ismer (551.), Má József tekintélyes pesti jogtáncos, Szalay László principálisa, a reformmozgalmak támogatója (megh. 1840.) Özevegét utóbb Szalay László vette feleségül. Kár, hogy Fábian Gáborról írva Oltványi átveszi a lexikonok egyoldalú ítéletét (600.) Fábian munkásságából szerintünk leginkább

nem az ossziáni énekek és az ókori klasszikusok fordításai emelkednek ki, hanem a romantikus keletiség terén megvalósított kezdeményezések, pl. az 1824-es Hafizfordítás. S még inkább a reformkori liberalizmus egyik „alapkönyvé”-nek, Tocqueville világhírű, *A democratia Amerikában* című négy kötetes művének gyors átültetése, melynek részleteit Bajzáék az Athenaeumban sorozatosan közölték. Forgóról nem elég keresztnévének közlése (601.), hiszen az Aurora-kör egyik alapító tagja volt, Benczúr Jánosról szólva pedig említeni kell, hogy radikális politikai író, kinek *A szabadság és társadalmi rend elmélete* című politikai munkája a hazai progresszív gondolkodás jelentős alkotása (678.)

Az 55. sz. levélben szereplő rajzot nem T-nak (Toldy-nak), hanem B-nak (Bajzának) küldték el (556.) Magyarázatlan marad

néhány ritkán használt fogalom, illetve kifejezés, így a 66. sz. levélben szereplő *Vocaleme breviant*, továbbá az „emyricusok világa” (186. levél), „sessionális paloták” (186. levél), „Phrynék” (187. levél), „actia” (277. levél). Nem tudjuk meg miféle folyóirat volt a lipcsei *Minerva* és a *Zeitgenossen* (273., ill. 280. sz. levél). Hiányzik végül a jegyzetek végéről az *idegen szavak szótára*, ez a számos latin kifejezés, elnevezés miatt lenne kívánatos (pl. compenetrálni, exordium) aemulatio, exerált, exceptio, coaevus stb.).

Ez az összes hiba egy több mint hétszáz oldalas gyűjteményben. Amelyben különben egy Toldy-monográfia nyersanyagának jórésze lappang, időnként már nem is „nyers” állapotban. Végző összefoglalásra változatlanul Oltványi Ambrus képességeire és szakmai odaadására vár.

Fenyő István

ADY ENDRE ÖSSZES VERSEI

1. köt. Versek (1891–1899). Sajtó alá rendezte: Koczás Sándor. Bp. 1969. Akadémiai K. 493 1. 4 t.

Bizonyára javára vált az Ady-versek kritikai kiadásának, hogy ilyen késve indult meg. Nemcsak azért, mert így több XX. századi költőnk életművének föltárásából szűrődhetnek le hasznosítható tanulságok, hanem mert az Ady-próza napvilágra kerülése, az Ady-bibliográfia nyersanyaga is kezére járhatott a versek gondozójának: tágabb összefüggésekre pillanthatott.

Az első kötet az 1891. nov. 30-án kelt gyermekes névnap kiadványától a 22 éves költő Nagyváradra kerüléséig, az 1900. január 4-én megjelent *Zsóka búcsúzója*ig gyűjti össze az induló Ady 160 versét. Ebből csupán 61 jelent meg a *Versek* (1899) kötetében és 4 a *Még egyszer* (1903) lapjain. További 42 vált ismertté Földessy Gyula jóvoltából a *Rövid dalok egyről és másról* (1923) című gyűjteményben, 7 pedig Koválovsky Miklós tanulmányából (*Ady Endre önképzőkori tag*, 1943). Az 1962-ben megjelent Ady-összes, éppen az egyik szerkesztő, Koczás Sándor révén, a már készülő kritikai kiadás anyagából, *filius ante patrem*, ismét megbovította a versek számát 35-tel. E kötet még ehhez képest is gazdagodott 11 verssel. A verseknek csupán mintegy tizedről maradt fenn kézirat, s újabb egytized csak kötetben jelent meg; a többi a zilahi, debreceni, váradai lapok hasábjairól kellett betakarítani.

Esztétikai élvezetet e versek alig-alig okoznak. Mintegy tucatnyi ilyen vagy olyan szempontból, főként a költő eszmei és művészi fejlődésének útjelzőiként, mégis jelen-

tős (*Márkó király, Azuba, Ősz jelé, Sirasson meg, Temetetlenül, Félhomályban, Finále, Kihűlve, A vég után, Zsóka búcsúzója* s még néhány). De a zenének minden szava segít valamit megvilágítani, így a többi vers is tanulságos, ha másért nem, életrajzi értéke miatt, Ady világnézeti és szellemi gazdagításának, nyelve és költői formakincse kialakulásának bármi apró adalékai révén is.

1

Bár a kritikai kiadás szabályzata lebe-széli a sajtó alá rendezőket az esztétikai fejtegetésekről, Koczásnak nemcsak megbocsátjuk, de még hálásak is vagyunk, hogy túllép e korlátokon, s ahol csak módja van, a filológiai, tárgyi, életrajzi magyarázatokon kívül beszél egy-egy vers szerepéről az Ady-életműben, egyedi értékeiről vagy összefüggéseikről, ún. vonulataikról, ezzel mintegy fejlődéstörténeti vázlatot is ad. Így szól a [*Mosolygásnak...*] jegyzetében a Zsóka-szerelem keltette érzelmi megrendülés költői következményeiről (251.), ugyanennek könnyedebb, Heltai-modorú megoldásáról (256.), de ugyanígy mutat rá pl. Ady és Bartók párhuzamára, a Kossuth-kultusz művészi hatására e két nagy pályakezdőben.

Nagyon értékesek Koczásnak a jelentéktlenebb versekben meghúzódo, de az oeuvre-ben később fontossá váló motívumokat kiaknázó megfigyelései. *Király s királyné voltunk ketten* — ez a kép, a szerelmi

fölmagasztosulás e jellegzetes költői ötlete visszatér az *Új Versek* későbbi versében: *Te a királyné s én a király (Egy ócska konfliktusban)* (316). Az első verseskötet záróverséül szánt költeményében már 1898-ban fölbukkan a második kötet címévé lett még egyszer gondolata (325). Ugyanez év őszétől kíséri végig Koczás több versben is a *Temetetlenül* címűben összegeződő *élő halottság* motívumát (355), amely egyébként egészen mást jelent, mint Juhász Gyula gyakran használt hasonló kifejezése. Figyelemre méltó észrevétel, hogy Adyt mindig az új szerelmi érzés, az új érzelmi távlat ösztönzi „leszámolásra” előző nőideáljával (362). Ez bizonyára még a Léda-szerelemre is érvényes (*Elbocsátó szép üzenet*). Már a *Válaszúton* 24. sorában föltűnik Ady később kedvelt és jellegzetes költői szava, a fátyum (*A megszállt fátyom, Hunn, új legenda stb.*) (369). Pár nappal később születik a költő első pénz-verse, noha még ebben nyoma sincs a Pénzzel folytatott drámai küzdelemnek (370). Az érmindszenti szülőház szomszédságában meghúzódó sírkerttől eredeztethető Adynak korán megmutatkozó temető-élménye (411). Zsókiák zilahi háza táplálja az emlékekben később is maradandó kert-motívumot (414).

A forma egy-egy új mozzanata is fölkelti Koczás figyelmét. Latolgatja a szonett lehetséges eredetét Ady korai költészetében (325), rámutat a később jellegzetessé váló kettős refrén első jelentkezésére (386), sőt még azt a hajszálnyi különbséget is észreveszi, ami a tercina és a ritornell között van (442).

Nem mulasztja el fölhívni egy-egy vers elsősegére a figyelmet. Külön szól, ha az első nyomtatásban megjelent költeményhez érünk (233); amikor az első teljes névaláírással szereplő verset tárgyalja (273); a Debrecenben napvilágot látó első vers jegyzetében is (305); még külön, amikor a Debreceni Hírlapban megjelenik Ady első verse, hiszen ez voltaképpen a „rövid dalok” nyitánya (336); és esetenként jelzi, amikor a kritikai kiadásban elsőként közkinccsé váló költeményről beszél (346 stb.).

Tárgyi magyarázataiban olykor elkápráztat tájékozottságával, bámulatos utánjárásával. Számon tartja alig jelentős verszenei földolgozását is (253); számos versnek, főként alkalmi verseknek értelmezésében pontos időjárási beszámolót ad a lapok hírei alapján (264, 348, 372); tüzetes leírást nyújt Herczeg Ferenc *A három testőr* című színdarabjának cselekményéről a vele — áttétellel — kapcsolatban álló alkalmi vers megértésére végett (280), sőt egy másik Herczeg-darab, *A Gyurkovics lányok* kapcsán még azt is észreveszi, hogy Ady versében férjhez megy *hat* lány, a regényben is hét,

de a belőle készült darabban csak *négyl* (363) Horatius-idézetért nem rest fölkutatni a korabeli gimnáziumi tankönyvet, hogy Ady forrását valószínűsítse (367). A lapokból azt is kiásta, hogy 1899 farsangján Ady tengerészti szízi jelmezben mulatott (367). Helyreigazítja Ady Lajost: nem Kutassy István, hanem Kutasi Imre volt Ady első debreceni szerkesztője (373). Rendkívül ügyesen keresett és talált magyarázatot egy Ady-sorhoz (*Krizantémummal a gomblyukban*) egy tíz nappal előbbi napihírben, mely a korabeli divat rögzítésével igazolja a vessor hitelét (397). Valószínű, hogy e kis hír is Ady tollából való. S ehhez hasonlóan: a versekből kiinduló nyomozás Koczást még sok kisebb-nagyobb, névtelen Ady-írást agnoszkálásához vezette el: sokszor kiegészíti az Ady-prózák kritikai kiadásának 1. kötetét (347 stb.), s ez lehetővé teszi, hogy ennek amúgy is szükséges javított újrakiadása — jó pár elvesztett írás helyett — újabbakkal gazdagodjék. Követi Koczás az Ady-versek utánközlésének útját is Debrecenből Váradra, onnan Győrbe, majd tovább Sopronba is (378), ami nemcsak sajtótörténeti érdekesség, hanem az Ady-mű sorsa szempontjából sincs tanulság nélkül.

Állhatatosságát külön dicséret illeti. Tucatnyi lapot képes volt fölűtni, hátha meggleli a *Puskin* című vers Ady szemzőgéből legelfogadhatóbb forrását: s bár fáradozását nem jutalmazta siker, *tamen est laudanda voluntas* (430). Másutt is vegyett kutatja föl forrásait helyi és terjedelmes pesti lapokban (481), s olykor még a Békésmegyei Közlönyben is utánanézi, igaz-e, amit a Debrecen állít (462). Nem sajnálja a fáradságot, és nyomozást indít a rejtélyes dalmű, a *Sulamith* titokzatos és állítólagos kilenc szerzője után, s ki is derít — színháztörténetseinknek nyilván megkönnyebbülésére — közülük hetet (451). De az a trouvaille sem utolsó, ahogyan a Herbertekre való utalást megfejtette: tehetséges apák tehetségtelen fiait nevezték így, Bismarcknak és Gladstone-nak egy-egy ilyen nevű fia után (445).

2

Bár elképzelhető lett volna a kritikai kiadás szabályai szerint az alkalmi versek, a „rövid dalok” elkülönítése, az Ady-mű fejlődéstörténete jobban megismerhető az egységes időrendbe sorolt mindenfajta költői alkotás láncolatából. Helyeselhető a korábbi rossz gyakorlattal való szakítás: a címek kurrens — és nem verzál — betűkből való szedése; így sem sikkadnak el az Ady-versekben később fontos szerepű nagy kezdőbetűk. Külön érték az alapos kiadástörténeti fejezet, amely a *Versek* előzetes hírverésére, a

megjelent kötet részletes ismertetésére (Ábrányi Emil előszavának közlésére), a kötet kritikáira, utólagos propagandájára is kiterjeszkedik. A korábbi gyakorlat ugyan beérte bibliográfiai utalásokkal, de sokkal jobb, ha maguk a szövegek is egy helyen találhatók. Az alaposság dicséretét csak kevésbé korlátozza a *Versek* előfizetési fölhívásának kimaradása (vö. Áfra János, *ItK* 1970. 87–88). Nagy munkát jelentett a gyűjteményes kötetek történetének, különféle kiadásainak, utánnyomásainak földerítése, összevetése is. (Talán érdemes lett volna kritikáik bibliográfiáját is adni.)

A jegyzetek fölépítése mintaszzerű. Az *Irodalom* ugyancsak rendkívül hasznos: a legkitűnőbb Ady-kutatók (Bóka, Kardos László, Komlós stb.) sok érdekes megfigyelését, értékelését összegezi ebben Koczás.

A *Keletkezéstörténet* roppant gazdag életrajzi anyagot hord össze. Belőlük nemcsak Ady ekkori szerelmeinek (Friedmann Zsóka, Kovács Boriska, Szabó Irma, Varga Ilona) története tárul föl, hanem Ady mindennapi élete, újságíróskodása a „betűműhelyben”, társasága, barátsága egy-egy újságírói társal és színészal, sőt egész itineráriuma is. Zilahi, debreceni diákoskodása, temesvári bírósági díjnyokoskodása, majd ismét debreceni élete a redakciókban. De nemcsak ezek a nagyobb helyváltoztatások, hanem a legkisebbek is: a föltűnően kevés budapesti utazások és a rendszeres vakációs, ünnepi látogatások otthon, vagy éppen kényszerű hazautazás sorozás-ügyben. A jövődő új életrajzírónak, monográfusnak könnyű dolga lesz Koczás jegyzetei nyomán.

Alapos, körültekintő a versek időrendi besorolása is. Szerencsére a kéziratok java keltezett, és a versek zöme is napilapban jelent meg, így tehát viszonylag nem sok nehézséggel találta magát szembe a sajtó alá rendező. Am akadt néhány fogas kérdés, főként a csak kötetben megjelent versek kapcsán. Megnyugtató a megokolása pl. a *Kossuth halálának évfordulóján* és az *Ősz jelé* című verseknek, és dicséretes az óvatosság a kellő adat, fogódzó híján pl. a *Haza*... besorolásában.

De itt kezdődnek ellenvetéseink is. Nincs elégséges ok a föltételezésre, hogy az *Érted* csak jóval később a pünkösdi bál után, júliusban, augusztusban keletkezett volna. Az élmény frissesége alapján inkább az valószínű, hogy korábbi: szerintem helye a 32. vers helyén lenne. S Ady nem csak az *Ősz jelé* című verssel tett – mint Koczás mondja – kivételt azzal, hogy 1898 nyarán írta, de csak az egy évvel későbbi kötetében jelentette meg (303). Szerintem ugyanez történt az *Álmok után* cíművel is: a kétszeres utalás az őszre aligha lehet átképzeléses: valódi körülményekre utal, s így helye 1898

őszén van. Ugyanígy az *Őszi éjszakán* is: erős e versek sugallata, hogy egyivásúak. Persze: a latin jogi tétel szerint, amit bizonyítás nélkül állítunk, bizonyítás kötelezettsége nélkül lehet tagadni. Perdöntő filológiai adat egyikünk kezében sincs. De arra sincs ok, hogy az *Itthon* megírását – a címmel ellentétben – bizonyíték nélkül a karácsonyi vakációról való visszatérés utánra, a januári debreceni napokra tegyük. A versnek higgyünk, s így helye kb. a 60. sz. helyén lesz.

Nincs okunk bonyolult magyarázatokra, amikor a megjelenés kelte szilárd alap a besorolásra. A *Jégsajón* 1898. december 19-én jelent meg, a *Színházban* 20-án, sorrendjük mégis fordított. Ennek magyarázata erőltetett, fölösleges; megnyugtatóbb a megjelenés rendje. A sorrendet ugyan nem változtatja meg, de nem értek egyet azzal az érveléssel, hogy a *Bélnak* című verses dedikációt a *Versek* megjelenésétől túlságosan elszakítsuk. Hitelt kell adnunk az 1899. jún. 17-i újsághírnek, hogy a kötet „ma hagyta el a sajtót”, így az, hogy „pár nap múlva... megszerezhető” (189) semmiképpen sem kéleltethette a vele együtt dolgozó, lakó, legjobb barátjának számító Sipos Bélnak való átadását, hiszen – mint Kovácsky helyesen mondja (426) – neki nyilván az első példányok egyikét adta. A „pár nap múlva” kapható *többi* kötet nyilván a kötés elhúzóda miatt késett.

3

A főszöveg kiválasztása ellen kifogásunk nem lehet, Koczás ezt is gondos mérlegeléssel, a szabályzat betűi és szelleme szerint végezte. Egy bizonyos típus háromszori előfordulása gondolkodtat csak el kissé, nem utolsósorban a Juhász Gyula kritikai kiadás hasonló tapasztalatai miatt is. Koczásnak is föltűnik, hogy némelykor (*Egy szép leányhoz*, *Epilógok*, *Őrök vágy*) az utolsó, harmadik közlés, mely tehát főszöveggé emelkedett, nem a változtatás szándékáról tanúskodó második változatot követi, hanem visszatér az elsőhöz. Két ízben Koczás „érdekesnek” mondja ezt, a harmadik jegyzetében pedig évelődés nélkül tudomásul veszi, hogy a költő „visszaállította az első változatot”. Bizonyosnak tartom, hogy ennél egyszerűbb, közönségesebb magyarázata van e furcsaságnak: az, hogy a harmadik közléskor nem állott a költő rendelkezésére a második változat szövege, kivágata. Az első viszont meg lehetett, így két esetben változtatás nélkül, az első verset „néhány eltéréssel” adta újból nyomdába. Hogy mitévők legyünk ilyen esetben a főszöveg kiválasztásakor? Gondolom, ha a közbülső változat eszmei vagy

művészi szempontból valami értékeset tartalmaz, nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Nem dicsérem már tovább Koczkás tüzetes jegyzetanyagát. Inkább itt-ott a túlbuzgalmat sokallom. Jellemzője lehet ennek, hogy az *Ist a tavasz!* ihletőjeül nem magát a kellemessé vált időjárást tekinti, hanem — kissé beleszeretve a hírlapok valóban sokmindentre fényt vető forrásanyagába — egy ugyanerről szóló újsághírt. De miért kellett volna Adynak újságból megtudnia, hogy itt a tavasz? Másutt helyesen mutat rá, hogy az Irma-szeralem indító verse, a *Vallomás*, és az első szakító vers, a *Finita*... egyaránt színházi, színpadi motívumokkal van tele. Ezt úgy vezeti be, hogy „érdekes”. Én inkább azt mondanám, hogy ez a *természetes*, hiszen Ady színpadon látta, szerette meg Szabó Irmát; legfőljebb még a *jellegetes* minősítést használnám. Juhász Gyula Anna-verseit különben — ugyanez okból — ugyanez jellemzi.

Néha ellentmondásba is keveredik. Egyazon lapon (406) előbb azt mondja, hogy a *Versek* megjelenéséről közölt május 24-i hír, mely szerint a kötet még abban a hónapban megjelenik, elcsúszott vagy megnyugtatósnak szánt kijelentés volt. Holott pár sorral lejjebb kiderül, hogy erre minden alapjuk megvolt, s hogy nem valósult meg, kizárólag Ábrányi előszavának késlekedése volt oka.

Olykor hiányolunk is valamit. Itt van mindjárt a névmagyarázat. Egy embert — bármi sajnálatos — két évszámmal lehet legtöbbször, legtöbbet mondóan jellemezni: születésének és halálának évával. Ez nagyon sokat mond! Pl. jó lenne tudnunk Szini Péter korát (322), mert megnyugtatóbb lenne az érvelés, hogy nem rá vonatkozik a „tehetséges, fiatal poeta” kitétel, hanem Adyra. Néhol ugyan megtaláljuk egy-egy kortárs, barát halálának adatát, de úgy kell különböző helyekről összekeresni (mint pl. Juhász Endrét a 207. és a 211. lapról). De szeretnénk tudni, mikor halt meg Zsóka, él-e még Virágh Gizella, Goldstein Miklós, mikor halt meg a vetélytárs Kun Béla? Hiányoznak Tötös György halálának adatai, s így tovább. Zoltairól említést érdemel, hogy debreceni múzeumigazgató volt. Ha igaz Ady állítása, hogy legjobb debreceni barátja Rubos Árpád lett, róla is többet szeretnénk tudni. Talán javasolhatnám, hogy az Adyval, az Ady-életművel kapcsolatba kerülő személyiségek főbb életrajzi adatait, elsősorban a két évszámot, az első vagy az érdemi előfordulásakor fejtjük ki részletesebben, s e hely lap-számát a névmutatóban szedessük föl. Így minden további előfordulásakor tehermentesülünk az újabb magyarázattól, sőt az utalgatástól is.

Van, amikor elmarad az Ady-prózák megfelelő kötetére való utalás (209), s így a hírlapra való hivatkozás azt a látszatot kelti, mintha a kötetben nem lenne található (AEÖPM 2: 59–60). Máskor jó lenne az idézett forrás időpontját tudnunk, annál inkább, mert ugyanannak, Zsókanak két különböző időben tett, ellentmondó nyilatkozatát állítjuk szembe, s a későbbiről tudjuk, hogy 1936-ból való (269). Elmaradt az anyjához szóló Ady-levél lelőhelyének közlése is (319). Úgy gondolom, bővebb beszámolót kívánt volna Ady 1899. máj. 4-i párbaia is; vajon a Geréby Pál tart. huszártiszthelyettesével való színházi összeszólalkozás nincs-e összefüggésben az Irma-üggel? (406) Számomra nem eléggé világos, hogyan maradtott Ady előtt titokban a Kiváncsi Illi igazi neve, ha közben — Adynak szinte felelgető — tárcái jelentek meg a debreceni lapokban, egyik éppen valószínűsítővel (439). Igaz, erre majd nyilván magyarázatot ad Kovalovszky Miklós készülő újabb emlékezés-gyűjteménye, melyre Koczkás gyakran hivatkozik. De ez is mutatja, hogy ennek a gyűjteménynek, mely az első kötet után már így is majd egy évtizedet késik, meg kellett volna előznie a kritikai kiadást. Hiszen mit kezdjen a kritikai kiadás használója az olyan utalással, hogy *EmlAE — II. s. a.* Majd ha megjelenik is, nehézkes lesz az effajta s elég gyakori hivatkozásoknak utána keresni!

Pár szót megérdemelt volna Adynak Makai Emilről idézett kritikai megjegyzése, hiszen máskülönben megbecsüléséről, sőt rá tett hatásáról tudunk (460). Nem elégít ki a Schlesingerről szóló magyarázat (445) sem: a bécsi operettszerzőnek nem sok keresni valója lehet a debreceni tárgyú versben; debreceni bemutatójáról ugyanis Koczkás sem szól, tehát nyilván nem is volt. Mert különben, ez ismét csodálata készített, bámulatos *operett-isméről* is tanúbizonyságot tett: némely Ady-sor megfejtése kedvéért tizedrangú osztrák, francia operettek dalszövegeit is kikutatta!

A tárgyi magyarázatok közül hiányolom a vizsgán *dülni* kifejezés (382) megfejtését. (Az ugyanitt előforduló *hasalni* még tán ma is él a diáknyelvben.) Az [*Elhittem a szívemmel*...] jegyzetbeli minősítésében talán helyénvalóbb lenne a magyar nótá jellegzetes példáját látnunk (239). A *Fuimus* címadásában alighanem indítékul szerepelt Justh Zsigmond 1895-ben megjelent ilyen című híres regénye (314). A *Sirasson meg* megjelenési adatait eggyel megszoríthatom: megjelent még az első szegedi irodalmi hetilap, az Újvári Péter szerkesztette Magyar Szó 1900. január 7-i számában is (317). Az *Örök vágy* megjelenése az *Auróra* lapjain egyben Ady első verse pesti folyóiratban (357).

Erről különben a jegyzetben ki nem aknázott cikk szól (-r -k: Az első vers, *Literatura*, 1929. 163–164).

Az [Ellenőrzési főszerle] kapcsán talán érdemes lenne Ady katona-ellenességének, későbbi heves antimilitarizmusának e korai megnyilatkozására fölhívni a figyelmet, amint ez prózájának pár lappal odább idézett passzusából is kitűnik (326). Talán sérelem nélkül rá lehetett volna mutatni, hogy a *Kávéházban* színtere egy percig sem lehetett kérdéses (334), hiszen Ady Lajos elég korán megnevezte az Angol királynőt (331). Nem kell körülírni az alkalmi versek válfaját, az ún. „időjárás” alkalmi verseket, mert erre az újságírónyelvnek szokása van: *szezonversek* ezek, Juhász Gyula is művelte minden évszakban (366). Adósunk Koczkás a *Száműzöttek* 40. sorának magyarázatával: ez szintén operettre, Louis Varney *Tiszturak a zárdában* című zenés játékára utal. (Juhász Gyulától tudom: ő írt róla 1919-ben kritikát. JGYÖM 6: 620.) Elsíkszik *Az elveszett hercegnő* és a forrásul szolgáló történet nagyon feltűnő ellentmondása fölött: az elhagyott herceg bánatában meghalt, míg Ady versében – akár Kisfaludy *Szegény tatár* című verses anekdotájának férje – örült, hogy felesége megszökött. Vajon nem tételezhetjük föl ennek az anekdotának hatását Ady megoldásában? A *Júliusban* 10. sorához az újságírónyelv ad magyarázatot: uborkaszegzonban a témahiányban szenvedő tollforgatók találtak ki egy-egy véres szenzációt; ilyen volt a szállóigévé vált *fiúmei cápa*, amely nyaranta elfogyasztott egy-két gyanútlan fürdőzőt. Faragó Ödönről szólva nem hagyható említés nélkül, hogy évekig volt kassai, majd szegedi színigazgató is (452). Az *AEöv* – 8 jelzésű Ady-kiadás tulajdonomban levő példányában azt is olvasom, hogy 81–91. ezer. Talán ez és a hasonló adatok sem lennének fölöslegesek a kiadástörténetben (200). S ha már a mikrofilológiánál tartunk, elmaradt Gratz Gusztáv könyvéből a kötet jelzése (423), és talán ma már van mód az *é. n.* megjelent könyvek kiadási évének kinyomozására és szögletes zárójelben való föltüntetésére is (463).

4

De nem ezek az apró helyesbítések, pótlások a legfőbb kifogásaim. Hanem a jegyzetanyagának szokatlan és indokolatlan terjedőssége. Nem szeretném, ha félreérthetnének: egyetlen apró adalék elhagyását sem venném szívesen. Kizárólag a tömörebb megfogalmazás és a takarékosabb technikai megoldások igényét hangoztatom. A jegyzeteket megduzzasztó elefantiázis kezdődik egy apró írással, a nagy kötőjel unos-untalan

való használatával: pont és vessző helyett, semmi helye a bibliográfiai utalásokban. Főlöszleges a hírlapok évfolyamainak – kivált római számmal való – ismételt föltüntetése. A jegyzetek bevezetőjében egy füst alatt el lehetett volna mondani a kötetben versközli helyül szereplő lapok évfolyamait. Szükségtelen a sorszámuk is, annál inkább, mert Koczkás is alig győzi helyreigazítani a téves nyomásokat, a nyomdászok ugyanis az előző napról ott szokták felejtetni. Még a lapszámnak (a paginának) is csak annyi szerepe van, hogy a vers lapbeli helyzetéről tájékoztát; a megkeresés szempontjából csekély fontosságú a pár lap terjedelmű vidéki lapokban.

Itt van azután az alcímezés. A jegyzetek élén (181) annak rendje, módja szerint elmondja Koczkás, hogy az azonos című verseket a kezdőszavakból vett, szögletes zárójelbe tett alcímmel egészíti ki. S ezt utána mind a tucatszor a jegyzetben megismétli, a gyöngébbek kedvéért még a címet is újra meg újra leírva, mint az egyenletben a végeredményt.

A lapokban megjelent versek besorolását az esetek 99%-ában a megjelenés kelte egyértelműen meghatározza. De Koczkás minden alkalommal újra meg újra elmagyarázza, hogy minden bizonnyal a megjelenés előtt való nap, vagy aznap délelőtt írta Ady a verset! Már úgy voltam, mint Móra novella-hőse, *Balázs a bürgével*, amikor tizedszer, huszadszor olvastam a stereotíp és oly fölösleges sorokat. De némelyik külön is fölboszszantott. A *Diák élet* című verset Békefi Remig márc. 6-án délután tartott előadása nyomán, tehát az alkalmi vers megjelenésének délelőttjén írta Ady, mondja Koczkás (381). Este nem írhatta? „A múltért című költeményt Ady feltehetően a *Felhőmályban* publikálását követő napokban írta” (388). Ez kiderül a keltjükből: az első március 14-én, a második 17-én jelent meg; minek tehát ez a „magyarázat”? „Az ápr. 15–16-án, szombaton és vasárnap tartott löverseny-ről írt bökverset Ady szombaton este vagy vasárnap, legkésőbb hétfőn délelőtt írhatta” (394). Mivel tudunk többet, ha már tudjuk, hogy a vers 17-én jelent meg?

A jegyzetek módszeres fölépítését már dicsértem. De a szerkezet alcímeit nem kellene kitenni, mert ez arra csábít, hogy a forma kedvéért akkor is írjunk alá valamit, ha semmi mondanivalónk nincs! Továbbá: ha csak egyetlen változatunk van, fölösleges minden sor végéhez odabiggyeszteni annak az egynek rövidítését. Mint ahogy fölösleges (a szedő idejét, erejét rabló) a több lefőhely rövidítéseit cikk-cakkosan, külön oszlopban szedetni; ennek semmi funkciója nincs. Hallatlanul megduzzasztja a változa-

tok anyagát, ha a teljesen esetleges, a korabeli nyomdatechnika kezdetlegességéből következő ékezésbeli (*i, u, ü* és hosszú párjaik) eltéréseket is szövegváltozatként kezeljük, sőt a nyilvánvaló, egyszerű sajtóhibákat is (pl. *machina* – 405). Ugyanígy nem szövegjavítás az olyan sajtóhiba kijavítása, mint a *győzött ~ győzött* (472). Az ilyenekről való számotadás fölösleges erőpazarlása a sajtó alá rendezőnek, a szedőnek, s papírtékozlás. Versidézett helyett elegendő lenne ugyane kötet megfelelő helyére utalni (289), a versek jegyzetében ugyanannak a versnek sorait sem kell teljes terjedelmükben újra idézni, azért vannak a sorok megszámozva, hogy elég legyen a sorszámra utalni. Nem kell a jegyzetben a sokszor hosszú, alcímmel, három ponttal, szögletes zárójellel megtoldott verscímet is újra meg újra leírni, hiszen nyilvánvaló, hogy melyik versről van szó, s legföljebb ennyit kell írni: „e vers”. Nagyon sok esetben (pl. hogy megnyit a jégpálya, 377; vagy a végül is elmaradt újságíróból előkészületi hírei, 369; a sorozás részletei, 375 stb.) elegendő lenne a forrásul szolgáló hírlapi közlemény bibliográfiai idézése, fölösleges teljes terjedelemben magát a szöveget közölni. Gyakori, hogy a sajtó alá rendező előbb kivonatol egy forrást, utána nekifoháskodik, hogy *lássuk, idézzük* s hasonló, azután teljes terjedelmében közli azt imént lényegében már ismert közleményt (395, 461).

Olykor a saját szavaival adott magyarázatok is terjengősek. Ilyen pl. az exlexről szóló magyarázat (345) vagy az angol–búr háborúról (467). Pár mondatnál is elintézhető lenne mindez, amint erre ellenkező, jó példa a szegre tűzött bihari pontokról szóló (445).

Nagyon sok a szövegyszerű ismétlés is. A kiadástörténet adataival is többször újra találkozunk (406, 437), van, hogy ugyanazt kétszer elmondja egyazon (363) vagy két szemben levő (364, 365) lapon. Hatsoros különbséggel kétszer értesülünk Bartha Mór szabadságának időtartamáról (436). Még azt is megismétli, hogy valamit *nem* ír ki (!) a főszövegben (473). Általában: a jegyzetek megfogalmazása bőbeszédű, megállapításai gyakran tautologikusak. Szerkesztői gyakorlatomból úgy becslem, egy jó piros ceruza ötödével csökkenthette volna terjedelmüket, a mondandó minden sérelme nélkül.

5

Szövegjavításai – az előbb említett fölösleges számadásokról már nem szólva – éppúgy körültekintők és gondosak, mint a főszöveg kiválasztása, az időrendi besorolás. Itt is van több példa a dicséretes óvatosságára: ha nem tud megnyugtató javaslatot

adni, inkább hibásan hagyja a szöveget, nem önkényeskedik (436). Szükségtelen a szó- és betűkiegészítéseit, ha úgy is számot ad róluk a jegyzetben, szögletes zárójelben adnia (46, 161). Néhol túlbuzgó a javításokban is. Az akkor is, most is *szerű* helyesírású alakot rövidre írja át ritmikailag megokolással (389); az *akut* szóval összecsendülő *kút* alakot megintén rövid *u*-val adja a rím miatt (469). Egyiket sem érzem szükségesnek. Az előbbi szerintem nem döccen, az utóbbi pedig nem a száj, hanem a szem részére készült; hiszen a versmondó az *akut u*-jának kissé hosszabb ejtésével kiegyenlíti a különbséget. Modern verselésünkben nem az írásképp, hanem a kiejtés számít.

Egy helyen ismét óvatosan latolgatja a javítás lehetőségeit, egyet (*Mosolyognak* helyett *Mosolygnak*) elfogadhatóvá is tesz, de a jegyzetben (465) mégis visszalép, lemond a javítás jogáról. Annál meglepőbb, hogy a főszövegben (160) ennek ellenére a javított alak áll! (Szerintem helyes a javítás.)

Sok zavart okoz Ady is a maga következtelen helyesírásával. Mert igaz ugyan, hogy a korabeli újságírás szokása szerint – a nyomdák betűanyagának szegényességéből sugárzott ez vissza a tollforgatókra – ő is (akár Juhász) az ún. rövid ortográfia híve (184), de ezzel némileg ellentétben, talán nyelvjárási indítéka ilyen szokatlan hosszú *ü*-s alakokat használt: *ültünk, üldögettünk* (248), *szelidülünk* (474) stb. Ez nem sajtóhiba, mint Koczkás véli, hanem Ady hibája.

A kritikai kiadás saját sajtóhibái örvendestesen kevésszámúak. Zavar a szövegváltozatokban pár betűnek a sor elején való összekeveredése (324), egy helyen *júl* helyett *jún*. (435), s bizonyára sajtóhiba Petőfi halálának júl. 29-ére helyezése is (430).

Még annyit, hogy megszokottabb az az idézésnek az a módja, amikor előbb a cím áll, azután a lelőhely (208), s helyesebb, takarékosabb lenne, ha a kötetben szereplő versekre való utalás nem cím szerint, hanem a számukra történnék: nem kellene minduntalan a betűrendes címmutatót használni.

A névmutatónak pár szűrőpróba néhány hiányára vetett világot. Heltai a 460. lapon is előfordul, Makai Emil (itt: Emile!) szintén, hiányzik Makó Lajos (333), Újlaki Antal a 332. lapon is, s elkélt volna egy utalás Vég Miklós nevére Goldstein Miklósról.

6

Szokatlan dolog, de szükségét érzem, hogy szóljunk már irodalomtörténetírásunk helyes magyarságáról is. Ha a napilapoktól, műszaki és természettudományi szakíróktól

jó magyarságú stílust várunk, mennyivel inkább megkívánható ez a nyelvi anyagot tanulmányozó, belőle élő irodalomtudósoktól. Nem akarok személyes élt adni kifogásaimnak, mert nem a sajtó alá rendező, hanem nemzedékünk szeplőiről van szó, tipushibákról, melyeket pár példával be kell mutatnom, különben alaptalannak tűnhet állításom.

A leggyakoribb az egyes jelző helytelen, sőt legtöbbször fölösleges használata. „Az AEÖV egyes köteteinek...” (174) Helyesen: Az AEÖV köteteinek... „A következetlenségek egy újabb csoportja egyes szavak többféle helyesírásában mutatkozik” (183). Helyesen: bizonyos szavak, némely szavak, néhány szó. „Köszönet... az egyes munkafázisokban adott támogatásukért” (186). Egy-egy munkafázisban.

Irodalomtörténész zsargon a -nál rag funkcionális túlterhelése sok egyéb rag rovására. „A publicisztika kiadásánál így szükségessé vált...” (174). Helyesen: kiadásában, kiadásakor. Egyetlen lapon (180) nyolc ilyen alak szerepel: ez a stílus is szűrkíti. Hivatali aktákban is hibáztatjuk a *vonatkozó* jelzőt (177, 302, 460) a helyes *ide vonatkozó*, *ide vágó*, *ide illő* helyett; az elszaporodó *terén* névutót, amely szintén változatos ragokkal helyettesíthető. Egyik helyt kivált ilyen mondat kerekedik ki: „a nyilvános szereplés terén annyira aktivizálódott...” (257). Ugyanilyen fölösleges az *eszközöl*, a *végett* célhatározót kiszorító *érdekében*, a *címmel* helyét elfoglaló *címen*. Russzicizmusként, a fordítás hozta vissza az avatag nyelvújítási *irodalmárt* (464), holott erre nekünk nincs szükségünk, mert mi nevén nevezzük őket: írónak, költőnek vagy irodalomtudósnak,

kritikusnak mondjuk. Gyakori a föltételes mód rossz szórendje (vita is volt körülé az ÉS-ben Mátrai-Betegh Béla és Mészöly Dezső közt): ha nem is felel meg (321); helyesen: ha nem felel is meg.

De legcsúnyább zsargon, amit már Horváth János is ostromozott az irodalomtörténeti szakdolgozatokban, a ragozott alakú címek továbbragozása: *Októberben-hez*, *Dal a Viga-dórólt*, *Sírásson megben*, *Zsúr a jégennnek*, *A hétről-ben* stb.

7

Végül fölvetem a Juhász kritikai kiadás kezdetén már hasztalan javasolt indítványomat: a kritikai kiadások ne szakítsák el egymástól a verset és jegyzeteit, hanem folyamatosan, egymás után, a mai gyakorlat szerint eltérő betűtípussal közöljék. Mindannyian kinlódunk egy-egy kritikai kiadás használatakor az ide-odalapozással: nincs elég kezünk, hogy nyitva is tartsuk a könyvet a főszövegnél, s közben olvashassuk a jegyzetet is, meg írassunk is... E kötetben ezt még egy árva jelzőszalag sem könynyíti meg.

Látszólag sok kifogásom volt, de ez megtevésztő látszat: a kritika természete, hogy a jót elismerheti pár rövid szóval, de az észrevételekhez több térre van szüksége. A bírált technikai, módszerbeli és stílus hibák ellenére az Ady-versek első kötete példát mutató kritikai kiadás. Koczák Sándor nemcsak az Ady-sorozat további kötetei, hanem minden huszadik századi költőnk kritikai kiadása elé magas mércét állított. Nehéz lesz őt utolérni.

Péter László

MOLNÁR ERIK: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Ránki György. Bp. 1969. Akadémiai K. 419 1.

Molnár Erik pályája, amelyből a 75. születésnapra megjelent válogatás némi összefoglalót nyújt, széles és nagyívű, eredményekben rendkívül gazdag és erős sodrású volt. Molnár Erik modern korunk tudását testesítette meg: a valóság kérlelhetetlen vallatóját, és — a sokoldalúság igénylőjét. Molnár Erik *modernül* értelmezte a marxizmus klasszikusait; soha nem vallotta azt, hogy e klasszikusok nézetei, elméletei „revízióra” szorulnak.

Ismertetésünket — az általános szokástól eltérően — kérdéssel kell kezdenünk. Mit tanulhat az irodalomtudomány Molnár Erik életművéből, kutatói módszereiből? Mit írhat az irodalomtörténész, ha Molnár Erik

gazdag hagyatékáról kell szólnia, ha végigolvassa a több mint harminc éves válogatást? Mi az a kapocs, amely az irodalomtudománnyal összeköti e roppant gazdag életművet? Mi teszi indokoltá, hogy a történettudomány határain *kívül* is fokozott figyelemmel kísérjük Molnár Erik tudósi hagyatékát?

Csak általánosságok között mozgunk, ha azt írjuk: az alkotó marxizmus szelleme tölti be az összekötő kapocs szerepét. Molnár Erik életműve elemzésekor, ez életmű konkrét vonásaira fordítva figyelmünket, csakhamar kitűnik, hogy az elmélet és gyakorlat, konkrétság és a tudományos feltevések, az egyszerűnek és bonyolultnak a problémája, a magyar globus és a nemzetközi

távlatok, a *kapunyitás* Európára, a világra – mindezek együttesen, egymásba fonódva máris jelzik azokat a vonásokat, tartalmi jegyeket, amelyek a *nem történelem* számára is tanulságosak, irányt mutatók és követésre méltók. Nyilvánvaló, hogy vannak a társadalomnak, a történeti múltnak, az ideológiai mozgásoknak oly mozzanatai, amelyek beható elemzését egy bizonyos tudományág – a többivel szemben – szakavatottabban tudja megoldani, mivel kutatási módszerei alkalmasabbak arra, hogy a szóban forgó munkát elvégezzék. Mindezeket figyelembe véve, úgy tűnik: ma már többet lehet említeni a közös vonásokat. Bizonyos kölcsönhatásokat napjaink tudományos gyakorlata is felvet – mindenekelőtt az *ideológiai* kérdésekben (így pl. a marxista társadalomtudományok helyzetének és kölcsönhatásainak felmérése; a különböző marxista irányzatok felmérése; jelen korunk polgári társadalomtudományának kritikai vizsgálata stb.).

De Molnár Erik életműve még egy nagy tanulással szolgál – bármilyen társadalomtudományág kutatója számára: soha nem vonta ki magát a jelen történelmének hatása alól. Ezt pontosan megfigyelhetjük a most megjelent tanulmánykötetében is. Pontos leírható: miként hatott Molnár Erik tudósi magatartására, tudományos érdeklődésére napjaink története – 1945 előtt és az után egyaránt. Így vetődött fel, s kísérte az 1930-as évek második felében figyelemmel az agrárkérdést; éppen akkor, amikor Révai Józsefet a *népi írók* munkássága foglalkoztatta. (Ránki György nagyon helyesen utal arra az eltérésre, amely a *tudós* Molnár Erik és a *politikus* Révai József felfogásának különbözőségét jelezték.)

Az 1950-es évek, s közvetlenül 1956 érlelték meg Molnár Erikben a nemzeti kérdés, a nemzeti-hazafias ideológia napirendre tűzését. Mint ismeretes: problémafelvetése nagy vitákat váltott ki; a szenvedélyes disputák messzire gyűrűztek. Molnár Erik nagyon világosan megfogalmazta a feladatot, melyet el kellett [vagy el kellett volna] végezni, amikor *A hazafias-nemzeti ideológiáról* folyó vitában kijelentette: „Felmerült ... az a gondolat, hogy az ideológia anyagi gyökereinek kimutatásánál nem esik-e a marxizmus abba a hibába, hogy bonyolult folyamatokat túlságosan leegyszerűsít, túl egyszerűen magyaráz. Erre a kérdésre szeretnék most válaszolni. – A rövid válasz az, hogy a marxista elmélet leegyszerűsíti és ugyanakkor nem egyszerűsíti le a társadalmi folyamatokat. A marxizmus nagy tudományos teljesítménye abban áll, hogy elismerve a jelenségek bonyolultságát, a bonyolult jelenségek mögött megmutatja azoknak

egyszerű lényegét. Vegyük az osztályharc elméletét. A történet felszínén nemzeti, rendi, foglalkozási, felekezeti csoportok harcolnak egymással, szövetségeket kötve és szövetségeket felbontva. A marxizmus nagy teljesítménye itt abban állott, hogy ebből a rendkívül komplex jelenségtömegből kielemezte az alapvető, az egyszerű lényegét, az osztályharcot ... Ugyanez a helyzet az ideológiánál is. Amilyen hiba volna félreismerni a jelenségek bonyolult jellegét, ugyanolyan hiba volna fel nem ismerni egyszerű lényegüket ...”

Rendkívül fontosnak véljük e megfogalmazást, amely nemcsak a nemzeti-hazafias probléma felvetésében igazíthat el (1960-ban, e téma első megfogalmazásakor – többek között – azt írta Molnár Erik: „A történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel. A marxizmus álláspontja ez ...”), egyidejűleg üzenve hadat az idealista nézeteknek, illetve a dogmatikus felfogásnak, amelyek nagyon torzították a nemzeti problémáról *kialakítható* nézeteket; de Molnár Erik fentebbi idézete az abszolutizmus problémakörében is eligazít, hiszen alapvető különbségekre hívja fel a figyelmet, amikor szubjektív („idealista”), illetve objektív („materialista”) álláspontok különbözőségéről szól. Ennek ürügyén szeretnők mi felhívni a figyelmet arra: mind a nemzeti probléma vizsgálata, mind pl. az abszolutizmus problémakörének felvázolása, (legalábbis Molnár Erik életében) még csak a kezdeteknél tartott (nem véletlen, hogy Molnár Erik több ízben nyomatékosította: „eddig történetírásunknak egyik gyengéje, hogy elhanyagolta az ideológiai tényezők vizsgálatát”, vagy: „A zavarban, amely a nemzeti kérdésben uralkodik, egyik fő oka az ideológiai kérdéseknek, az ideológia történeti fejlődésének elhanyagolása történetírásunkban ...”). E kezdeti szakaszra utal többek között az is, hogy Molnár Erik mind a nemzeti probléma, mind pl. az abszolutizmus kérdésköreinek vizsgálatokor első sorban csak a francia történelem menetét veszi figyelembe. Ez szükségesnek is hat, de – mindjárt hozzá kell tennünk – elkerülhetetlen is volt a munka *kezdeti* szakaszán. Meg is felelt a marxizmus társadalmi formációkról vallott tanainak, hiszen a legfejlettebb – már ti. a vizsgálódás szempontjából legfejlettebb – társadalmi berendezkedést vette alapul, mintául. Molnár Erik törekvése éppen arra figyelmeztet: a konkrét történeti, ideológiai stb. vizsgálatok elkerülhetetlenek ahhoz, hogy kimozdulni tudjunk az általánosságok bűvköréből.

Külön kell megemlítenünk azt a helyes törekvést, amely az ideológiai kép teljességét

kívánja hangsúlyozni: Ránki György közli annak a vitának a teljes anyagát, amely Molnár Erik és Németh László között zajlott le a harmincas évek közepén. Molnár Erik szenvedélyesen vitába szállt Németh Lászlóval a marxizmus igazságáért, amely „számára folytonos mozgásban levő folyamat, amely a jobban megfigyelt régi és a felbukkanó új tények kívánta folytonos korrekciók segítségével halad egy elérhetetlen, egyedül folyton változó — de egyben mindig egyre tökéletesedő — relativ formáiban adott abszolút igazság felé...” Az egyébként hűvösen tisztán látó, rendíthetetlen nyugalma, s tárgyilagos Molnár Erik talán ebben a disputában adta leginkább tanújelét szenvedélyességének, a tárgy iránti szeretetének, amikor mintegy „kilépett” a hűvös és tárgyilagos magatartásából — a marxizmus igazságáért. De ebben a vitában adta tanújelét annak is: mily nagy mértékben tisztelti ellenfeleit. 1934-ben azt írta le Németh Lászlóról, „hogyan saját tapasztalatából ismeri — ti. Németh László — a szellemi függetlenséget, a szellemi hűség lehetőségeit a polgári társadalomban, és az volt a benyomásom róla, hogy kiemelkedik tehetségével a magyar polgári kritikuskor közül...”

Pach Zsigmond Pál és Pamlényi Ervin után, e kötet bevezetőjében, Ránki György válaszolt Molnár Erik sokirányú életművét. Jelezve azt, hogy tulajdonképpen csak elkezdődött ez életmű felmérése. Alapos elemzése még hátra van. Úgy tűnik, hogy ma még inkább erős a kritikai hang megállapításaiival, nézeteivel, kezdeményezéseivel szemben. Kevesen mérték fel Molnár Erik életművét

nek gazdagságát, pozitív programját. Csak az opponáló veszik figyelembe. A történelmet, az előzményeket annyiban fogta vállalta — ez is megerősíti azt az állítást, hogy ő tulajdonképpen nem készült tudósnak —, és oly mértékben elemezte azokat, amennyiben azok a jelennel közvetlen vagy közvetett formában kapcsolatban állottak, illetve állnak. Ily módon érthetőek meg kutatási területei: az osztályharc elmélete, a parasztság tagozódása, a kapitalizmus közgazdaságtana, a nemzeti kérdés, a függetlenségi harcok stb.

Nem utolsó sorban pedig ide kell számítanunk Molnár Erik törekvései szintézisének is számító művét: *A marxizmus szövetségi politikáját*. Csak egyetlen problémát kiragadva abból, hadd említsük meg napjaink polgári társadalomtudományának vizsgálatát, e vizsgálat fontosságát. Molnár Erik e problémát — a múltba visszavetítve, s alig absztrahálta — úgy fogalmazta meg, hogy „a nagy francia forradalom történetét nemcsak Marx tanulmányozta. A forradalom menetéből a porosz burzsoázia is levonta azt a tanulságot, hogy a tömegek segítségével ugyan meg lehet törni a feudális hatalmat, de a tömegek mozgalma a burzsoázia uralmát is veszélyezteti...”

A társadalomtudományok művelőinek — ha gyakran vitatkozva is nézeteivel, egyik-másik megállapításával — elkerülhetetlen lesz Molnár Erik gazdag életművének tanulmányozása, illetve ez életmű tapasztalatainak felhasználása.

Kovács Győző

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON

1–2. köt. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Szerkesztők: Maros Istvánné (felelős szerkesztő), Nagy Olivérné, Süle Jenő, Sztankóczy György. Bp. 1967–1969. Akadémiai K. VIII, 1039; 1104.

Az utóbbi évek gazdag lexikon-termése között napvilágot látott végre az első olyan magyar bio-bibliográfiai szintézis, mely könnyen kezelhető módon, tömör megfogalmazásban nyújtja azoknak a lezárt életpályájú személyeknek életrajzi adatait, életművét, valamint a velük foglalkozó legfontosabb irodalmat, akik történetünk folyamán a politikai, tudományos, művészeti életben emlékezetesen hozzájárultak a magyarországi társadalmi, gazdasági, politikai, szellemi élet alakulásához. Az *Életrajzi Lexikon* nem akart valamilyen Pantheon lenni. Ezért nemcsak a legkiválóbbakkal foglalkozik, hanem felöleli mindazokat, akik — ha szerényebb mértékben is — részt vettek köz-

életünk, kultúránk formálásában. Minthogy a lexikon az emberi tevékenység sokirányú megnyilvánulását, a művészetek (irodalom, festészet, szobrászat, építészet, zene, tánc, színház, film), a társadalom- és természettudományok (történelem, közgazdaság, filozófia, jog, pedagógia, nyelvészet stb.) művelői mellett a technika, a sajtó, a sport stb. képviselőit is tárgyalja, és a királyokon, államférfiakon, hadvezéreken, politikusokon, forradalmárokon, üzletembereken, mecénásokon kívül az „emlékezetes” kalandorokat és betyárokat is bemutatja, a két kötet mintegy 11 ezer címszava nem kelthet csodálkozást. Az adott terjedelem keretei között csak a legteljesebb fokú tömörségre való

törekvéssel tudták a szerkesztők ezt a lehető legbővebb anyagot nyújtani. Ezért nincsenek ún. nagy cikkek, és ezért szorítkoznak az értékelések röviden, kategorikusan megfogalmazott mondatokra.

Jelentős érdeme a lexikonnak, hogy az utolsó 30 év szereplőiről, a munkásmozgalom alakjairól máshonnan csak nagy utánjárással összeszedhető adatokat az érdeklődő itt összegyűjtve találja. Nem kevésbé az a körülmény, hogy figyelme kiterjed azokra a külföldi születésűekre, akik hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon működtek, és itteni szereplésükkel részt vettek a magyar történelem alakításában, műveikkel hozzájárultak a magyar szellemi élethez, a magyar művelődés fejlődéséhez. Gondoltak a lexikon szerkesztői ennek a fordítottjára is, igyekeztek számba venni a Magyarországról külföldre került személyeket, akik az ország határain túl öregbítették a magyar tudomány és kultúra hírért.

A kitűzött cél, az óriási feladat előre sejteti a veszélyeket, melyek a vállalkozás megvalósítására leselkedtek. Az ilyen veszélyek száma különösen nagy olyankor, ha – mint jelen esetben – nem régebbi szintézisek főkéletesítéséről, hanem úttörő munkáról, első próbálkozásról van szó. Kit hagyjanak el a címszavak közé kívánczoló személyek közül? Lehet-e a legkülönbözőbb területeken tevékenkedők közt igazságos mércével megmérni a szerepeltetés jogosságát? Ha külföldi születésűek Magyarországon való ténykedésük, műveik révén belekerülnek a lexikonba, mellőzhetők-e az egykori Magyarország keretein belül régen munkálkodó, mai fogalmak szerint „nemzetiségi” írók, politikusok stb., akik közül sokan játszottak fontos szerepet a régi Magyarország politikai, szellemi életében, történetében? A terjedelmet illetőleg mi a helyes viszonyítás az egyes személyek között; a sorok terjedelme, a mennyiség egymagában nem jelent-e már értékelést is? stb., stb.

Nem szándékozunk azzal foglalkozni, hogyan győzték le, legyőzték-e a szerkesztők az említett és még emlithető nehézségeket. Folyóiratunk jellegének megfelelőleg az *Életrajzi Lexikon*mal csupán irodalomtörténeti szempontból foglalkozunk. Célunk nem valamiféle hibabogarászás, minden áron való hibakeresés.

Minden lexikon anyagának összeállításakor már előzőleg napvilágot látott lexikonokból merít, legnagyobbreszt már ismert tényeket összegez. Ki kell azonban emelnünk, hogy az *Életrajzi Lexikon* munkatársai számtalan esetben nyújtottak önálló kutatási eredményeket, elsősorban az utóbbi évtizedek szereplőire vonatkozó tájékoztatásaikban. De nagyban dicséri a munkatár-

sakat az a körülmény is, hogy a máshonnan átvett alapanyagba is sok esetben beledolgozták az utóbbi évtizedek marxista szemléletének, tudományos kutatásainak legfrissebb eredményeit. Igen gyakran pedig az egyes cikkek végén közölt bibliográfiákban nyújtottak olyan információkat, melyek a szaklexikon-cikkek anyagánál frissebbek, részletesebbek, korszerű tájékoztatást adnak.

Nagyon sok esetben megfigyelhető pl., hogy az *Életrajzi Lexikon* cikkei jobbat és többet nyújtanak az előtte alig egy-két évvel megjelent irodalmi szaklexikon tájékoztatásainál. Számos költőnkre, írónkra, irodalomtörténetírásunk sok alanyára vonatkozólag nyújt az *Életrajzi Lexikon* megbízhatóbb, teljesebb információt. Szinte szükséges, hogy az adatok keresésében, ellenőrzésében az ember a két lexikont együtt forgassa, hogy az irodalmi szaklexikont az *Életrajzi Lexikon*-ból kiegészítse.

Mindenekelőtt ez utóbbi nagy számban tartalmaz olyan személyeket, akikről szaklexikon volta ellenére amaz milyen hallgat. Csak itt olvashatunk a Hunyadi János katonájából karthauzi szerzetessé lett, teológiai traktátusokat, királytűkröt író Andreas Pannoniusról, Aranyasi Gellért Jánosról, akinek kezéből került ki a legrégibb hazai orvosi munka. Első humanistáink közül Dudith András, Macedóniai László; a két Forgách Ferenc (a történetíró és a biboros), a racionalista, antitrinitárius hitelveket valló reformátor Arany Tamás éppen úgy, mint az erdélyi százok reformátora, a humanista tudós, nyomdász, mintegy 30 mű szerzője – Honterus vagy Felső-Magyarország reformátora, Stöckel Lénárt az *Életrajzi Lexikon*-ban található meg. A humanista író, kosztórus költő, kassai főbíró, a Bocskayhoz való hűségért élettölgigiani börtönre ítélt, de Prágából megszökött Bocatius János vagy az 1595-ös törökellenes hadjárat történetírója, Jacobinus János, a hitvitázó püspök – Balásfi Tamás, a Kolozsvárt működő unitárius orvos-tanár, Árkosi Benedek, az erdélyi történetírás jelentős képviselői: Bojti Veres Gáspár, Szepsi Lackó Máté, Bethlen János, Bethlen Farkas, Nagy Szabó Ferenc, a tízéves török fogságáról naplójában beszámoló pozsonyi Auer János, a XVII. század második felében Debrecen főbírája, a krónikáíró Bartha Boldizsár, a XVII–XVIII. századforduló filozófiai, teológiai írója, Apáti Miklós, a sztoikus morál pietista hirdetője, Sartorius János nem szerepelnek az irodalmi szaklexikonban, de megtalálhatók az *Életrajzi*-ban. Vagy a hozzánk közelebb eső időkől idézzük csak Berzeviczy Gergelyt, az útleírás-szerző Batthyány Vincét, az orvosnyelvész Bugát Pált, vagy a modern írók, szakírók közül: Beke Ödönt, Bolgár Eleket,

Eckhardt Ferencet, Harsányi Kálmánt, Kelemen Lajost, Kertész Manót, Schwartz Elemért.

Itt kell megemlítenünk a külföldről hozzánk kerültek közül Ransanot, a Mátyásnak ajánlott *Epitome rerum Hungaricarum* c. munka szerzőjét, Brutus Jánost, Báthory István történetíróját, a Magyarországról, társadalmi problémáiról, a törökről író dalmát származású Tuberót, vagy a filozófiai és teológiai író, gyulafehérvári tanárt, Alsted Jánost és az ugyancsak Gyulafehérváron működő, írogató Bisterfeld Jánost, I. Rákóczi György diplomatáját.

E korántsem teljes névsor mutatja, milyen segédkönyvet jelent az irodalomtörténet-írás számára az *Életrajzi Lexikon*. De nemcsak az irodalmi szaklexikon hiányainak a pótlása révén vált az *Életrajzi Lexikon* az *Irodalmi* mintegy pótkötetévé. Cikkeinek tömörsége ellenére sok más esetben tartalmaz olyan pozitívumokat, melyek révén az irodalom iránt érdeklődők nélkülözhetetlen segédkönyve.

Pl. a Balassi Bálintról szóló cikke, ámbár csak egyharmada az irodalmi szaklexikonénak, minden fontos tudnivalót tartalmaz (még házasságkötésének helyes dátumát is – 1584 – az *Irodalmi Lexikon* téves évszáma helyett!) a legújabb kutatások eredményeivel és új bibliográfiai adatokkal. Ilyen értelemben nyújt jobbat és többet pl. Hartvikról, Baranyai Decsi Jánosról vagy Anonymusról. Beythe Andrásra nem ruházza rá a lutheránusok ellen írt gúnyvers szerzőségét, s így felszámolódik az *Irodalmi Lexikon* ellentmondása, hogy az *Inconium Ubiquisticumot* egyszer ő írta, máskor meg névtelen munka, melynek szerzőségét apja helyett ő vállalta magára. Nagyon sok cikk azzal válik az *Irodalmi Lexikon* cikkeinél jobba, hogy felsorolja a műveket is, és irodalmat hoz (pl. Bonfini, Küküllői János), illetőleg modernebb, gazdagabb bibliográfiát nyújt. (Pl. Bél Mátyás, Czvittinger, Haller László, Bolyai Farkas stb.)

Mikor azonban a fentiekkel az *Életrajzi Lexikon* szerkesztőinek, munkatársainak jó munkáját akartuk aláhúzni, nem lehet elhallgatnunk hiányosságait sem. Akárcsak az *Irodalmi Lexikon*, az *Életrajzi* sem ismeri Hajnal Mátyást, Szöllösi Mihályt, Dányádi Jánost, vagy hogy tekintetünket ne vessük oly távoli múltba, Bonkáló Sándort, Czobél Ernőt, Joó Tibort stb. Nem értjük, miért nem kapott helyet az *Életrajzi Lexikon*ban sem az idős, sem az ifjú Ács Mihály, a pietizmus jeles képviselői, Thököly, illetőleg Rákóczi Ferenc harcainak tábori papjai. Az apát egyedül a „Zengedező mennyei kar” (a magyarországi evangélikusok hivatalos énekeskönyve lett, mely folyton bővülő anyaggal 1822-ig több, mint 40 kiadást ért meg!)

miatt több jog illetné meg, hogy szerepeljen a lexikonban, mint azt az Agricola (Szántó vagy Mező) Jánost, akiről ugyan 14 sor szól, de mindössze az derül ki, hogy ref. tanító volt – talán Kecskeméten, 1563/64-ben pedig a wittenbergi egyetem hallgatója, s mint ilyen 1563-ban egy búcsúzóverset írt az egyetemről távozó egyik barátjáról, melynek a szövege azonban elveszett. (Mindenképpen jelentősebbek ennél az Agricolánál pl. Armbruszt Kristóf, Akáb István, Amade Antal, Árvai György, Fényes István, Missovits Mihály, Szentmártoni Bodó János és sokan mások!)

Bizonyos következetlenség állapítható meg a szerzők munkájában, ha azt nézzük, hogyan kezelték azokat az írószámbe menő személyeket, akik külföldről kerültek Magyarországra, és váltak részeseivé az itteni szellemi életnek, működésük a magyarországi viszonyokhoz kapcsolódott és munkásságukkal vagy annak egy részével hozzájárultak a magyar kultúra, a tudomány fejlődéséhez. A szerkesztők a gyakorlatilag is alkalmazott elveik ellenére és az *Irodalmi Lexikon*tól eltérőleg nem szerepeltetik Vergeriót, a magyarországi humanizmus atyját, Zsigmond tanácsosát, a fordítót és vigjáték-író, Brandolinus Lippust, a Mátyás király udvarában megfordult humanistát, aki a királyság és a köztársaság összehasonlításáról szóló munkáját Mátyásnak ajánlotta, őt is szerepeltetvén művében. Kimaradt Petantius (Raguzai) Félix, akinek nagy szerepe volt a Corvina gyarapításában, a könyvek díszítésében, és aki több munkát írt a török kérdéssről és egy ilyen emlékiratot II. Ulászlónak is átnyújtott; kimaradt továbbá Ivanich Pál, váradí kanonok és kancelláriai jegyző, Vitéz János leveleskönyvének kiadója, mely pedig az első hazai tudományos kiadvány volt. Az *Irodalmi Lexikon* módjára nem tárgyalják a lengyel király Magyarországon járt diplomatáját, Filippo Buonacorsit, aki 1486–89 között Mátyással írta *Attila* című röpiratát. Ugyanígy kimaradt Cordatus Konrád, Callimachus Experiens stb.

Nincsen olyan lexikon, melyben ne lennének hiányosságok. Az előbb említettek egyáltalán nem jelentik, hogy az *Életrajzi Lexikon* ne lenne jól használható, hiányt pótló segédeszköz még a kutatók számára is.

Egy lexikon értékelésénél súllyal esik a latba, mennyire megbízhatók a benne található adatok. Néhány tévedés, hiba átöröklődött az *Életrajzi Lexikon*ba is, főleg olyankor, amikor a munkatársak változtatás nélkül átvették más lexikonok szövegeit. A szó szerinti átvételért sem lehet elmarasztalni az ilyen természetű szintézis szerzőit,

ha az átvétel megállja a helyét. De ha nem, akkor el kell őket marasztalnunk.

Az *Irodalmi Lexikon* két Thordai Jánosról beszél. (A másodikat Tordai alakban említi.) A két név alatt meghúzódo, nagyrészt rokon szöveg ugyanarra az egy emberre vonatkozik. Az *Életrajzi Lexikon* csak a másodikat, a Tordai Jánosról szóló szöveget vette át: szóról-szóra. Így azután továbbadja a tévedéseket: ti. hogy zsoltárfordítást és imakönyvet adott ki, míg énekeskönyve kéziratban maradt. A valóságban ugyanis Thordai (!) lefordította Dávid király 150 zsoltárát, de azok nyomtatásban csak 1967-ben jelentek meg először (RMKT XVI. 4. köt. 152–391.). A *Reggeli és az estvéli imák* nem imádságos-könyv, csak két könyörgés. Thordainak nem maradt ránk kéziratoss énekeskönyve, viszont részt vett az 1632-ben megjelent második unitárius ék. szerkesztésében, melyben néhány zsoltárát és fentebbi két imádságát is felvette.

Az *Irodalmi Lexikon* egy, az *Életrajzi Lexikon* két Bogátról beszél. Bizonyára Zoványi Jenő Cikkei a *«Theológiai Lexikon»* részére (Bp. 1940.) kiadványból vették át őket. Az egyik Bogáthi (sic!) az énekszerző, zsoltárfordító, a másik Bogáti a költő. Mindkettő egyúttal unitárius lelkész. Még nem tisztázott, valóban két Bogáti Fazekas Miklósunk volt-e, milyen életadatok és művek

tartoznak az egyikhez, milyenek a másikhoz. Ezt a jelenséget a szerkesztőknek meg kellett volna említeniük.

Bár az *Életrajzi Lexikon* sok adatot, évszámot, szakszerzőt, címet helyesen ad az *Irodalmi Lexikon* téves adataival szemben, itt ott tartalmaz hibákat. Ezek egy része, néhány személynévnek a megszokottól eltérő írása stb. persze lehet sajtóhiba is. (Érdekes sajtóhiba maradt pl. a Szikszai Fabricius Balázs címszó alatti szövegben. „Írt latin halotti beszédeket, több építáfiumot, először (előszót helyett!) a Bonfini: *Historia inelyti Matthiae Hunyadis* Heltai-féle kiadásához”). Nem a téves információk, a más forrásokból átvett hibák jellemzői azonban az *Életrajzi Lexikon*nak. Sokkal számosabbak ennél a javítások, kiegészítések, pótlások, melyek nem az *Irodalmi Lexikon* hibáinak kijavításaként keletkeztek, hanem attól függetlenül a munkatársak, a szerkesztők lelkiismeretes munkájának bizonyítékai, eredményei. Külön is meg kell említenünk a főszerkesztőt, Kenyeres Agnest. Jól átgondolt szempontok szerint fogta egybe a nem kis-számú munkatársak bizonyára sokszínű, nem homogén írásait. A lexikon szerkesztői mellett elsősorban az ő érdeme, hogy múltunk ismeretére vonatkozólag ezzel a nagyon hasznos munkával gazdagodtunk.

Varga Imre

*

Moravcsik, Gyula: *Studia Byzantina*. Cura-vit: János Harmatta. Bp. 1967. Akadémiai K. 438 p.

A magyar bizantológia nemzetközi tekintélyű nagy mestere, Moravcsik Gyula hetvenötödik születésnapjára jelentette meg az Akadémiai Kiadó – Harmatta János gondozásában – tudományos életünk egyik legtiszteltelemeltőbb alakjának életművét méltóan reprezentáló harminckett tanulmányát. A tanulmányok különböző, túlnyomóan külföldi folyóiratokban láttak napvilágot, görög, angol, orosz, német, francia, olasz nyelven.

A tanulmányok első csoportja a bizantológia általános problémáit veszi sorra, a terminus helyes formájának megvitatásától a tudományág sajátosan magyar problematikájának és eredményeinek bemutatásáig. A második csoport a magyar őstörténet és vándorlások történetét bizánci vonatkozásaival (források) foglalkozik. Hun, onogur, bulgár és kazár, valamint bizánci kapcsolatok bemutatása és megtárgyalása e tanulmány-csoport fő tárgya. A következő tanulmányokban honfoglaláskori történelmünk bizánci forrásanyagát és vonatkozásait ismerteti. A *Byzantinoturcica* és *Constantini Porphyroge-*

niti De administrando imperio kiadásait előkészítő és kísérő tanulmányok lényegesebb eredményeit a *Bizánc és a magyarságból* ismerjük ugyan, de a teljes tudományos „apparátus”, a hiánytalan előadás csak e sokszor nehezen hozzáférhető közlések révén juthat birtokunkba.

Ugyanezt kell mondanunk a XI–XV. század magyar–bizánci kapcsolatait tárgyaló cikkek és tanulmányok csoportjáról. Az eredmények ismertek ugyan – legalábbis részben – de közvetlen és jól használható közlésben, összegyűjtve mégis csak ebben a kötetben lesznek hozzáférhetőek. Az utolsó csoport végül már hellenista – újjörög stúdiumok művelőit érdekli közleményeket foglal össze. (Melanchton, II. Rákóczi Ferenc és Goethe jönnek itt szóba.)

Moravcsik eléggé nem hangoztatható, bár közismert érdeme, hogy a bizánci–magyar kapcsolatok kutatásának fontosságát szóval és tettel bizonyította. Ezt tette már akkor, amikor az egyoldalú és célzatos hivatalos történetiszemlélet egy helytelenül értelmezett és megfogalmazott „keresztény–germán kultúrkörhöz” kapcsolódást volt csak hajlandó elismerni.

A magyar bizantinisztikát nemzetközileg elismert magas színvonalra emelte, s nem

rajta múlt, hogy e tekintély megőrzésének személyi feltételei — közvetlen utódlással és folytatással — nincsenek biztosítva. Mégis gondolatai, eredményei, útmutatásai a magyar középkorkutatás egésze számára határoznak meg irányt és normát. Ebben az értelemben az összegyűjtött tanulmányok e kötete, a magyar medievisztika egyik fontos enchiridionja lesz hosszú időre. Ugyancsak e vonatkozásban mint összegezést és — közvetve — programadást egy kis görög nyelven megjelent cikket kell megemlíteni (*Ta kyria problémata tēs oungrikēs byzantinologias*, 51–58).

Az összegyűjtött tanulmányok szép prezentálásért a kötet lelkes és tudós gondozóját, Harmatta Jánost és az Akadémiai Kiadót külön köszönet illeti.

Mezey László

Studii de istorie sub redacția S. Fuchs. București, 1968. Editura Academiei Republicii Socialiste România. 170 l. (Baza de cercetări științifice Tirgu-Mureș. Centrul de istorie, filologie și istoria artei)

A Román Tudományos Akadémia — kolozsvári fiókiintézetén kívül — Marosvásárhelyt 1956-ban kutatóközpontot létesített, mely többek közt történelmi, filológiai és művészettörténeti kérdések tanulmányozásával kíván hozzájárulni Erdély múltjának komplex feltáráshoz. Örömmel fedezzük fel az előszóban, melynek szerzője C. Daicovici, az európai híró román történész és régész, Gh. Șincai és Al. Papiu-Ilarian neve mellett a két Bolyaiét, Aranka Györgyét, az orientalista Antalffy Endrjét, aki N. Iorga munkatársa is volt, s elsősorban magvas utalást arra, hogy már Bolyai Farkas valóságos erdélyi Göttingent, a tudomány fellegvárát akarta megteremteni Marosvásárhelyt, a Teleki-téka városában; a mai kezdeményezésnek tehát volt mire támaszkodnia.

A jelen kiadvány elsősorban történészeket érdekel; ismernie kell azonban az irodalomtörténésznek is mindenekelőtt azt a tanulmányt, melyet Borsos Tamásról, a mi legújabb irodalomtörténetünkben is kifejtett erdélyi államférfiről és emlékiratíróról (1566–1634) Kocziány L. tett közzé (*Toma Borsos, istoriograf și diplomat*. 35–63). A szerző széles alapon fölvezetett keretbe ágyazza a fáradhatatlan Borsos Tamás sokoldalú tevékenységét: Borsos, aki 1566-ban született Marosvásárhelyt, s 1594–1613 közt a város főbírája és tanácsosa volt, mindent igyekezett megtenni, hogy szülőhelyét a többi jelentősebb erdélyi város szintjére emelje. Az ő működése idején lett Marosvásárhely

fallal körülvett „civitas” oly nemesekkel és polgárokkal, akiknek privilégiumait Borsos még Bethlen Gáborral szemben is sikerrel védelmezte. Ezt tekintette élete legnagyobb érdemének végrendeletében is, melyből a szerző méltán idéz egy rövid részletet (41, vö. Erdélyi Múzeum, 1899. 316–20). Kár viszont, hogy Borsos konstantinápolyi missziójáról írott két naplójából (vö. Erdélyország Történeti Tára. II. 1845. 15–43, 233–250. és Erdélyi Történelmi Adatok. II. 1856. [a cikkben tévesen: 1854.] 8–284.) alig néhány részlete kerül idézésre; nyilvánvaló pedig, hogy Erdély egykori éles eszű portái követének egyéniségét legjobban efféle idézetek hozzák volna igazán emberközelbe. S az sem volna felesleges, ha pusztán bibliográfiai utalásokon kívül részletesebb elemzésre kerül például Sir Thomas Roe konstantinápolyi angol követ véleménye Borsosról (49): elvégre nem éppen sok az olyan magyar diplomata és memorialista, akiről már ebben a korban külföldi szerzők is ennyi megbecsüléssel nyilatkoztak. Mindezen megjegyzések persze inkább csak sajnálkozásunk jelének tekinthetők e nagyon érdekes tanulmány szűkre szabott volta miatt; egyébként bizonyosak lehetünk abban, hogy Kocziány még számos értékes tanulmánnyal fogja gyarapítani az erdélyi történetírást, s remélhetőleg az irodalomtörténetnek is értékes segítést fog nyújtani.

Valeriu Nițu Timotei Cipariunak, a balázsfalvi román tudósok második nemzedékéhez tartozó jeles filológusnak bibliofil tevékenységét vizsgálja s főleg arab vonatkozású érdeklődését (*Activitatea de bibliofil a lui T. Cipariu*, 65–93). Említésre kerül, hogy Cipariu a balázsfalvi könyvtárnak mintegy 1000 példányát egy nagyenyedi könyvkereskedőtől, Lőcsei-Spielenberg Lajostól vásárolta (68); további kérdés lenne, vajon a marosvásárhelyi, nagyenyedi, nagyszebeni és más erdélyi könyvtárak mennyiben irányították és sarkallták Cipariu gyűjtőszrenvedélyét, s mennyit köszönhet ő a monarchia területén már akkor jelentkező tudományos orientaliztikának.

A magyar és a romániai tudomány közt értékes hidverésnek számít, jórészt magyar forrásanyagával, Bözödi György tanulmánya a székelyeknek az 1562-i felkelést megelőző társadalmi-gazdasági mozgalmairól (*Probleme privind mișcările social-economice ale secuilor înainte de răscoala din 1562*, 7–34.).

Nem kevésbé fontosak az újkori történeti tanulmányok, melyek közül ezúttal kettőre szeretnők felhívni a figyelmet. A kötet szerkesztője, S. Fusch a XIX. század végi marosvásárhelyi ipar fejlődéséről és az ottani munkásmozgalomról értekezik (*Din istoria dezvoltării industriei și a muncitorimii din*

Tirgu—Mureş la sfîrşitul secolului al XIX-lea, 95—119), szintén a magyar és román források gondos egyeztetése alapján, többek közt a Maros-Torda című újság cikkeinek figyelembevételével Turzai Mária az erdélyi legális baloldali sajtónak s a Román Kommunista Pártnak a fasizmus elleni harcáról számol be 1934 és 1936 közt (*Presă legală din Transilvania condusă de P. C. R. în anii luptei împotriva pericolului fascist*, 1934—1936, 121—150). A tanulmány kiterjed számos magyar nyelvű erdélyi sajtótermékre is, így a Marosvásárhelyt megjelenő Székelyföldi Néplapra és Új Szóra, a kolozsvári Jövőre és Székelyföldi Népakaratra, a zilahi Igazságra stb., de nem emlékezik meg részletesen sem a Brassói Lapokról (vö. azonban: 136), sem pedig a kolozsvári Ellenzék közismerten antifasiszta cikkeiről (az utóbbiak főleg Spectatornak, vagyis Krenner Miklósnak, e sorok írója egykori aradi történelemtanárának tollából származtak). Az áttekintés így is értékes; persze ismét több idézetre, a kor szuggesztivebb felidézésére lenne szükség. Mintha az egész kötetnek nem egy tanulmánya azért szorult volna kissé Prokrusztesz-ágyba, mert a választott témák túl nagyok voltak a szűkre szabott terjedelemez képest. Nem volna-e érdemes kisebb, de fontos témák behatóbb tárgyalásával is próbálkozni?

Gáldi László

Dugonics András bibliográfiája. Összeállította: Gyuris György. Szeged, 1969. Somogyi Könyvtár. 90 l. (A Somogyi Könyvtár Kiadványai, 8.)

Dugonics András halálának 150. évfordulójára a szegedi Somogyi Könyvtár kiadványainak sorozatában bibliográfiát jelentetett meg az író műveiről és a rávonatkozó irodalomról. Az összeállítás, amely Gyuris György munkája, jelentőségében túlmutat a jubileumi megemlékezések aktualitását, hiszen a Dugonics-életműről és a vele kapcsolatos eddigi kutatásokról, irodalomról ad olyan összefoglaló képet, amellyel sajnos csak igen kevés írónkról rendelkezünk. Dugonics esetében e bibliográfiai összegezésnek azért is van különös jelentősége, mert — miként a könyvészeti feldolgozásból is kitűnik — a XVIII. századvég e maga korában mindenképpen nagyhatású írója az utóbbi évtizedekben meglehetősen mostoha gyermeke volt a kutatásnak. Pedig az a néhány újabb kutatási eredmény, amely a nagyszámú ünnepi megemlékezés között mégiscsak ott szerénykedik a bibliográfia utolsó lapjain, arra is figyelmeztet, hogy Dugonicskal kapcsolatban konkrét kutatá-

sokon alapuló, differenciáltabb értékelésre kell törekednünk. Elsősorban nyelvi, stilisztikai, etnográfiai, de valószínű, hogy még irodalomszociológiai és tudománytörténeti szempontból is bizonyára sok mondanivalója lesz a vele kapcsolatos kutatásoknak.

De e bibliográfia — miként minden hasonló összeállítás — bizonyára jó eszköz lesz ahhoz is, hogy az íróval foglalkozni szándékozók tájékoztassa az íróval kapcsolatos eddigi felfedezésekről és publikációkról, s megkímélje őket azoktól a kudarcoktól, amelyeket a már ismert eredményeknek az újból való „felfedezése” szokott előidézni. Ilyenek — miként a példás hivatkozásokból is kiderül — a Dugonics-irodalomban sem ismeretlenek.

Maga az összeállítás alapos, pontos munka eredménye és megközelíti a teljességet. Abszolút időrendben sorolja fel az adatokat; a kronológiát még éveken belül is igyekszik megtartani, noha ennek kétségtelenül vannak nehézségei. A pontos dátummal rendelkező napilap-cikkek szoros időrendbe állítása nem okozhatott gondot, de a megjelenési dátumaikat általában nem jelző — és gyakran jelentős késéssel megjelenő — folyóiratok tanulmányait már csak némi önkénnyel lehetett időrendi sorrendbe kényszeríteni. Vitatkozni lehetne még arról is, hogy a műveknek a keletkezési idejük szerinti csoportosítása helyett nem lett volna-e indokoltabb a kiadások éve szerinti csoportosítás ebben az összeállításban, ahol a kéziratos munkák nem szerepelnek, csakis a kiadottak. De ez a megoldás is védhető, és ami a fontos: a mű így is áttekinthető, jól használható segéd-eszköz a Dugonics-kutatók és az íróval foglalkozók minden rétege számára.

Kókay György

Ady Endre: Költészet és forradalom. Szerk.: Varga József. Bp. 1969. Kossuth K.

Régtől tudjuk már, hogy Ady Endre prózája, kivált publicisztikája, nem járulékos fontosságú komponense a lírikus életművének. Ady tanulmányai, cikkei, kritikái nem abban az értelemben érdekesek, ahogyan a nagy költők, drámaírók, vagy akár filozófusok és szaktudósok személyes vonatkozású feljegyzéseit használjuk néha adalékkul az életrajz kiteljesítéséhez, a műben való elmélyedéshez. Önmagukban véve fontosak ezek az írások, nem csupán azért, mert egy más területen monumentális jelentőségű alkotó állásfoglalásait tartalmazzák: ha Ady lírája netalán elveszett volna, akkor is a korszak felülmúlhatatlan publicistájaként foglalna helyet az irodalomtörténetben. S ezzel kimondtuk, hogy az Ady-publicisztika külön-

féle csoportosítású, terjedelmű és szempontú újabb meg újabb kiadásai nem holmi irodalomtörténeti pietást szolgálnak, hanem nagyon is eleven irodalmi szükségletet.

Ettől függetlenül mint a lírai életmű interpretációját megkönnyítő forrás sem lebecsülendő ez a publicisztika. Mint irodalomtörténeti gyakran élek ezzel a hasonlattal: ha egy sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló képet kettévágnánk, s illetéktelenül elválasztanánk a lovagot a szörnyetegtől, az eredetileg hősi gesztus komikus, mert értelmetlen handabandázásnak tűnne. Az Ady-kultusznak a mai irodalmi tudatban bekövetkezett tagadhatatlan megfakulása legalábbis részben onnan eredeztethető, hogy a mai versolvasó nemzedékek csupán a gesztust érzékelik: a sárkányölő lendületét, de legfeljebb ha száraz történelmi közlésekből ismerik a sárkányt: a princípiumot, mely a költő szenvedélyes hadakozásának értelmet adott. Az Ady-publicisztika, mely a lírával egyidejűleg (sőt, voltaképpen előtte járva) szókimondóbb, fogalmibb képét nyújtja ennek a princípiumnak, óriási jelentőséggel bír az életmű struktúrájában. Igaz, joggal vethető ellen, hogy ez minden lírai életműnél törvényszerű jelenség, csak hogy a mű viszonya a szerző személyéhez, a korhoz és a helyhez esetről-esetre más, s jó volna, ha az irodalomtörténet végre kellően figyelembe venné, hogy ennek a viszonynak a megállapítása nem kazuisztika kérdése, hanem elméleti tisztázásra szorul. Varga József helyesen és meggyőzően hangsúlyozza előszavában Ady esztétikájának, ars poeticájának „életességét” (azt ugyan, megvallom, nem értem, miért lett az ars poeticából két helyütt is ars poeticus). Más nyugatos költőknél (hogy csak az örök példát, Babitsot említsük) egészen más a kettő kölcsönös viszonya és aránya. S ezzel voltaképpen megkockáztattam egy újabb állítást is: hogy Ady lírája szempontjából többet jelent Ady prózája, mint Babits lírája szempontjából Babits prózája. A szembeállítás azonban csakis erre a vonatkozásra korlátoznám, mert egyébiránt, ellenkezőleg, meggyőződésem, hogy az irodalomtörténet felül fogja vizsgálni az utóbbi évtizedekben úgyszólván megkövült tanítást a Nyugat „forradalmi” és „esztéta” szárnyáról, s az ars poeticák különbözőségében a világszemlélet és társadalmi állásfoglalás mellett lényegesen több szerepet juttat majd az egyéni alkatnak és temperamentumnak.

Jó dolog tehát, ha a Kossuth Kiadó, nyilván szélesebb olvasó közönségre számítva, ilyen kiadványt jelent meg. Természetesen helyénvaló a kérdés, mennyiben közelít meg ez a válogatás egy képzeletbeli optimumot. Varga Józseftől, az egyik leg-

avatottabb és legtapasztaltabb Ady-filológustól nem lep meg, hogy céltudatosan válogatott. Pedig ilyenkor nem is könnyű a szempont megválasztása és érvényesítése. Minthogy a kritikai kiadás feltehetően biztosítja az Ady-mű teljes hozzáférhetőségét, elesik az az aggodalom, hogy valami jóvátehetetlenül kimarad. Másrészt a *Költészet és forradalom* előtt már igen sok válogatás jelent meg, így 1936-ban Féja Géza *Jóslások Magyarországról* című máig is igen hasznavehető és a válogatások között külön színárnyalatot képviselő kötete, azután 1949-ben a *Párizsban és Napjényszámban* című kötet (az első párizsi korszak legremekebb írásaiból), az antiklerikális írásokat egybegyűjtő *A fekete lobogó* (1950), Földessy Gyula összeállítása a Magyar Klasszikusok sorozatában (1954), a Koczás-Vezér-féle *A nacionalizmus alkonya* (1959), Ady irodalmi vonatkozású tanulmányaiból és cikkeiből pedig maga Varga József adott ki 1961-ben egy minden eddiginél teljesebb válogatást. Nincs tehát semmi értelme okvetetlenkedő megjegyzéseket fűzni hozzá, mielő kerülne bele a kötetbe ez vagy az az írás, miért hiányzik amaz: legfeljebb mint teljességgel szubjektív érzésről adok számot róla, hogy — tekintve, hogy a „fűl” a „legátfogóbb, Ady gondolatvilágát leginkább uralt témakört” kínálja, talán még helyet kaphattak volna a kötetben az olyasféle írások, mint a *Jóslások Magyarországról*, az *Ultimátum*, a *Mágánások és püspökök uradalma*, a *szabad gondolat pápája*, a *haszaszeretel reformja* stb. A fontos azonban természetesen az, hogy ötezer új példányban kerülnek az olvasók közé a XX. század magyar költőóriásának máig el nem evült és nemzetnevelési szempontból még sokáig elsőrendű fontosságú írásai.

Rákos Péter

Halálüző. Kortársak Salamon Ernőről. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvk. 178 l. 25 t.

A *Halálüző*, a Dános Miklós szerkesztette szép Salamon Ernő-émlékkönyv eredetileg a költő halálának 25. évfordulójára (1968. február 27.) készült, de jónéhány hónappal az után jelent meg. Így talán a jelen ismeret és késése is menthető némileg, annál inkább, mert a kötet tartalmát és tanulságait nem a pillanatnyi, hanem a tartós aktualitás jellemzi.

Salamon Ernő életrajzát az irodalomtörténet a kortársi emlékezések összegyűjtése és közreadása előtt is meglehetősen alaposan ismerte. Legrészletesebben Kéri József írta meg a *Válogatott versek* 1955. évi

bukaresti kiadása utószavában; 1961-ben a kolozsvári Utunkban a pusztulásba vezető „hosszú, nagy útról” írott *Naplót* is közzétették. Így e gyűjtemény jelentőségét nem elsősorban a biográfiai újdonságok adják, inkább az, hogy az életutat újszerű szemléletességgel, több oldalról világítja meg. A kolozsvári diákévekről eleven szociográfiát kapunk (*Kertész Maya emlékezése*), a Brassói lapok szerkesztőségi életéről Kacsó Sándortól Ruffy Péterig színes, új részletekben gazdag képet festenek az egykori munkatársak, a Korunk 1937 tavaszán Aradon rendezett estje (Horváth Imre, Molnár Tibor), az erdélyi írók kapcsolatai s 1942. évi találkozása Móricz Zsigmonddal (Horváth Imre, Balogh Edgár) és megannyi más epizód a korábbi ábrázolásoknál plasztikusabban, életszerűben támad fel az emlékkönyv lapjain. Újonnan feltárt adatokat is tartalmaz Fuchs Simon tanulmánya Salamon „proletár-szemléletének” és a munkásmozgalomban való részvételének kérdéseiről, Dános Miklós – és ukrán íróbarátai – kutatásai nyomán pedig „oszlik már a homály, amely Salamon Ernő végóráit, haló porait takarja”.

A rokonok, barátok, harcostársak jellemzésének tükréből imponáló, hősies emberi arc néz ránk; az egyéniség bensőséges ábrázolása a kötet másik nagy érdeme. Salamon Ernő számára a sors, az élet tisztasága és mintaszerűsége talán költészeténél is fontosabb parancs volt. A *Haláltűző* – szokatlan és látszólag paradox módon – épp az ilyen jellegű válogatásokban elkerülhetetlen ismétlődések, átfedések révén tud mélyen az olvasóba rögződni, szuggesztív képet, képeket adni róla. A brassói szerkesztőség előszobájában íróasztal fölél görnyedő széles váll, a hóna alatt mindig vaskos könyveket cipelő hatalmas, munkáskülsejű ember visszatérő leírásai szinte vizuálisan jelenítik meg a kultúra legmagasabb csúcsait meghódító proletár – Gorkij némely hőseire emlékeztető – típusát. De érzékeltetik az emlékezősek a disszonanciákat is, amelyek az emberi forradalmi hitét folytatott küzdelmét kísérték. „Ő lényegében csak két véglelet ismert: a lelkesedést, a rajongó vonzalmat – vagy a haragot, sértődöttséget, felháborodást” (Csehi Gyula). Kevesen vannak, akiket nem sértett meg, akikkel nem türelmetlenkedett, veszekedett. Többről van itt szó, mint a temperamentum ellenállása a tudat és akarat ön-humanizáló törekvésével szemben. Pándi Pál finom érzékkel lírájában mutatta ki a „nyugtalanyságot, indulatokat, görcsös-kemény keserűséget”, melyeknek életbeli megnyilvánulásairól lépten-nyomon olvashatni az emlékkönyvben, s mely elemzését adta e „támadó fájdalmak” történeti és pszichikai motívumainak. (Pándi Pál:

Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963. 177–182.) A memoárgyűjtemény kiegészítő szempontokat kínál Pándi fejtegetéseihez. Kéri József írja Salamon Ernő és Gábor István 1940-ben lezajlott, szakításhoz vezető „éles szótársárról”: „Gábor azt igyekezett bizonygatni, hogy a kommunista társadalomban is lesznek gyenge jellemű emberek, mert a tudat formálódása lassú folyamat. Salamon Ernő hitte, hogy a forradalom tisztítóttűze, a párt nevelőereje rögtön megváltoztatja az embereket.” (135–136.) Ruffy Péter így summázza egykori vitáikat: „Salamon Ernő mindenkit meg akart nyerni, nyomban, azonnal, nem a haladásnak, amelynek valamennyien a katonái voltunk, hanem annak a forradalmi haladásnak, annak a mélyreható, tektonikus változásnak, amelynek katonájául, bábájául szegődött.” (68.) Más példák is vannak, amikor költőnk hitét romantikusnak, követelését túlzónak és illuzórikusnak látjuk. Ez az erdélyi Pavel Vlaszov haragszik anyjára, mert nem forradalmár, nem vállalja a gorkiji anya szerepét, s felháborodik, ha elvtársai, „elcsigázott és egy kis könnyű diskurzusra váró emberek”, olykor nem lelkendeznek felolvasásra szánt komoly könyvei láttán (az utóbbi esetet Horváth Imre írja le). Fájdalmas meg hasonlításainak nem elhanyagolható oka a tudat gyors átalakulását, a forradalmi megtisztulást valló elmélet és a merevebb, ellenállóbb társadalmi valóság ellentéte.

Élettörténet és személyiség, kor és jellem bemutatása közben az emlékezők minden eddiginél teljesebb tablót festenek Salamon Ernő barátairól, társaságáról, szellemi környezetéről. Munkások, forradalmárok, költők-írók, újságírók, kritikusok, színészek, előadók alkotják ezt a „környezetet”, kereste és vonzotta az értékes, baloldali elkötelezettségű embereket. Társadalmi és szellemi orientációjában bizonyos értelemben fordulópontot jelent második házassága. Csehi Gyula remek kis esszében mutatja ki, hogy Huszár Ilonának családi kultúrája Vásárhelyen is „egy darabka továbblétező, továbbélő századeleji Nagyvárad volt”, bennük a legjobb polgári hagyományok a korszerű marxista gondolkodással ötvöződtek. A költő maga is tudatosította, baráta is megerősítik, mennyire szüksége volt e rugalmas és szintetikus művelődési modellre – és persze az ezt közvetítő nagyszerű asszonyra – elfoglaltságai feloldásához, utolsó, legértetesebb éve emberi és költői felszabadulásához (Csehi Gyula; Kéri József idézett szavai a *Beszélgetés Ilonával* c. riportban).

Ez a könyv nem tudományosan igazolt, cáfolhatatlan tényeket, hanem szubjektív emlékeket, személyes reflexiókat vonultat fel. Egy másnak ellentmondó nyilatkozatok

is akadnak benne, filológiai forrásként csak kritikával használható. Mint emberi dokumentumok, a kortársi feljegyzések Salamon Ernőn kívül személyisége kisugárzását és e sugarak felfogóit, összegyűjtőit is jellemzik. Az erdélyi magyarság hagyománytisztelője, az apróbb emlékekre is kiterjedő figyelme és gyűjtőszemélye tiszteletet érdemel, és követésre: az irodalomtörténeti érdekű részletek, megfigyelések, háttér-adatok nagyobb megbecsülésére, szervezettebb gyűjtésére ösztönöz.

Csűrös Miklós

Dallos István: A Híd vallomása. Bratislava, 1969. Madách K. 204 l.

A csehszlovákiai magyar könyvkiadás — az irodalomtörténetesekkel karöltve — egyre több figyelmet szentel Szlovákia két háború közti magyar irodalmának. Ez a könyv arról tanúskodik, hogy Turczel Lajos irodalomszociológiai összefoglalása és Csanda Sándor portrészorozata után most az 1918 és 1938, illetőleg 1938 és 1945 között eltelt két korszak részletproblémáira irányul a figyelem. Ezt helyesnek tartjuk: csak akkor lehet majd megírni a szlovákiai magyar irodalom „első” és „másodvirágzásának” teljes történetét, ha előbb az oly sok szempontból feledésbe merült vagy félremagyarázott részletekre derítünk fényt.

Már maga Dallos István személye is biztosítéknak látszik, hogy az annakidején oly fontos szerepet játszott nyitrai *Híd*-nak (a *Nyitrai írók* könyvének, a *Szlovenszói Írók Antológiája* négy kötetének és az ún. „önálló” Szlovákia idején megjelent *Magyar Album*-nak) a történetét megírja: — Mártonvölgyi Lászlóval együtt ő volt az egész vállalkozás kezdeményezője. Emberteleti munkával, időt és anyagi áldozatot nem kímélve ő is hozta tető alá. Külön hangsúlyt kell kapnia Dallos és Mártonvölgyi vállalkozásában annak a ténynek, hogy abban az időben léptek fel s kezdeményezték — pártállásra és világnézetre való tekintet nélkül — nemcsak az összes szlovákiai magyar író összefogását, hanem egyúttal a hídépítést is a Szlovákiából elszármazott, az erdélyi, a vajdasági írók között — amikor már egyre erősebben és erősebben lépett fel, lett romboló erővé a fasizmus. A nyitrai *Híd* története tehát nemcsak egyik kis részlete a csehszlovákiai magyar irodalomnak, hanem éppen abba a korszakába nyújt bepillantást, amikor egyre világosabbá válik, hogy a nacionalista pártpolitika vezetése csődbe juttatott minden olyan akciót, amely nem szolgálta ki kritikátlanul! Milyen jellemző és milyen dicstelen pl. az a mód, ahogy a Sziklay Ferenc-kezdeményezte és fontos szerepre hivatott Cseh-

szlovákiai Magyar Irodalmi Szövetséget egy, az ő szemükben „megbízható” dilettáns nyitraivideki földbirtokossal, Staud Gáborral tették tönkre!

Dallos könyve számos fontos adatot tartalmaz a csehszlovákiai magyar irodalomról. Csak az a baj, hogy érteni s további munkájuk számára felhasználni csak a „beavatottak”, a legalább némileg tájékozottak tudják. Kár, hogy a kétségtelenül igen érdekes anyag összeállítását legalább a kiadó lektorai nem figyelmeztették: az események pontos időrendbe foglalt „krónikáját” adja elő tömörebben, olvasmányosabban, a *Híd* történetét ne zavarja meg sokszor teljesen jelentéktelen idézetekkel, névsorokkal, számlaösszegekkel stb., tehát olyasmivel, ami legfeljebb csak jegyzetbe kívánczok. A *Hídről*, erről a maga idejében nagyszerű vállalkozásról, amely össze tudta fogni az egész magyar nyelvterületet, ugyanakkor a magyar és a szlovák irodalom közeledését is szolgálni tudta, kidolgozottabb, egységesebb, magasabb színvonalú könyvet kellett volna írni. Ez így legfeljebb csak kellő kritikát igénylő forrásanyaga lehet majd annak, aki egyszer össze fogja állítani a csehszlovákiai magyar irodalom történetét.

Sziklay László

Gergely Sándor: Emberek között. 1—2. köt. (Az utószót írta: Imre Katalin). Bp. 1968. Szépirodalmi K. 479; 394.

1966-ban, az író halála után a *Valami készül* c. kötettel a kiadó a szerző életművének összegező bemutatását kezdte el. E nagyszabású vállalkozás második darabja az *Emberök között*. A kötetben Gergely Sándor 1922 és 1960 között írt kisregényeinek, elbeszéléseinek és riportjainak gyűjteménye található. A válogatás az életmű legjobb írásait tartalmazza, nem törekszik teljességre. Célja inkább a maradandó, egy-egy korszakot, stílusváltást leghitelesebben reprezentáló művek felmutatása volt, azért szerepel e két kötetben az *Emberök között* c. íráson kívül, csupa, már több ízben könyvalakban is megjelent írás: Az 1948-ban megjelent *Gyanú* c. kötet mindegyik írása szerepel ebben a válogatásban is. A második kötet novelláinak nemcsak fejezetcímei, de beosztása, és maguk a felvett novellák is teljes egészében megegyeznek az 1957-ben megjelent *Őszi reggel* c. kötet novelláival. A 33 írásból csupán 7 nem szerepelt már ott is. Ezért úgy érezzük, hogy a válogatás talán túlságosan is az előző kötetekre támaszkodott és nem törekedett új novellák felfedezésére.

Imre Katalin a műhöz írt terjedelmes utószavában egybeként közt ezt mondja:

„A marxista irodalomelméleti koncepciónak figyelembevételével kell közelednünk tehát különösen az olyan íróhoz, aki mint Gergely Sándor, éppilyen előzményekkel alkotott a továbbiakban maradandót is.” Ezen előzmények megkövetelték volna egy valóban tárgyilagos elemzést. Imre Katalin azonban inkább csak a leltározást, az életmű viszonylag problémák nélküli bemutatását végezte el, és a vitás kérdések felett elsiklott. Vitás kérdések pedig bőven adódnának, elég itt csak a Dózsa-trilógia értékelésére gondolni. A regényről Imre Katalin ezt írja: „Ezzel nemcsak főművét alkotta meg, nem is csak a magyar történelmi regény új típusát, hanem Dózsa György harcának és népének első és mindmáig egyetlen méltó értékelését adta prózairodalmunkban.” Az irodalomtörténeti kézikönyvben Diószegi András ugyanerről a műről ezt állapítja meg: „Gergely főműve nem egységes koncepció eredménye, hanem egy átmeneti szemlélet és stílusalapot kifejeződése. Ez a magyarázata annak, hogy regény minden elgondolásbeli nagysága ellenére is nehéz olvasmány, művészi erő, szépség inkább csak egyes jeleneteit jellemzi.” E kiragadott példa is bizonyítja, hogy milyen ellentmondásos még Gergely főművének megítélése is.

Imre Katalin azonban még a leltározásban sem pontos. Nem szándékszik ugyan Gergely Sándor összes műveit megemlíteni, de a szerző emigrálása előtti 1926-ban megjelent *Ezerholdak partján* c. művéről és Engelsfordításáról (*Történelmi materializmus-ról*, 1928.) nem lett volna szabad megfeledkeznie. Tekintettel arra, hogy ez a válogatás Gergelynek csak kisregényeit és novelláit tartalmazza, Imre Katalinnak lehetősége lett volna ezen írások részletes esztétikai elemzésére, mely elemzés azután az egész életmű összefoglaló, immár tárgyilagos felmérésének része lehetne. Ez az elemzés azonban sajnos nem történt meg.

Nagy Sz. Péter

Kassák Lajos összes versei. 1–2. köt. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Kassák Lajosné. Bp. 1970. Magvető K. 558; 660.

Kassák a ritka tudatos költők közé tartozik, akik nemcsak intuitíve alkotnak, de szinte históriai távlatból is látják művészetüket. Becses bizonyítéka ennek az a vallo-mása, amelyet hatvanadik születésnapja tiszteletére kiadott gyűjteményes verseskötete előljáró soraiban mondott el: „Aki átlapozza könyvem, az előtt világos és érthetővé válik egy lélek vergődése. Azt hiszem, a modern magyar irodalomban az első voltam, aki komoly, mélyreható kontaktust

tartott a külföld művészeti irányzataival, anélkül, hogy bármelyikhez csatlakoztam volna, bármelyiknek iskolai növendékei közé álltam volna be. Korszerűen vetődtek fel bennem a kétségek a múlt hagyományaival szemben és korszerűen és egy belső törvényszerűség szerint csatlakoztam azokhoz az újítókhoz, akikkel rokonságot éreztem lélemben, s az ő mozgalmakhoz hasonlóak voltak önmagamból merített formai törekvéseim.”

Majd így védi meg művészetét az epigonizmus vádjától: „Nem adalék voltam az ő mozgalmakhoz, hanem a magam kicsiségében is valaki, aki megértette a modern idők követeléseit és hangot akart adni olyan motívumoknak, amik előbb még nem kerültek feltárára. Végigmentem az izmusok fejlődésén s végeredményben talán sikerült leszűrni olyan eredményeket, amik az ismert kísérletezések nélkül sohasem jöhettek volna létre. Hiszem, hogy magam is ugyanúgy, mint a külföld kísérletezői közül a valóban alkotásra hivatottak, átléptem az irányzatok határvonalain, s költészetemben az iskolák céljai eszközzé és módszerekké alakultak át egy magasabbrendű, egyetemes művészi kifejezés érdekében.”

S milyen fontos, s csak most, hogy összes verseit tartjuk a kezünkben, látjuk, hogy mennyire igaz önértésének következő pár mondata: „Mindenkor volt erőm ahhoz, hogy hátat fordítsak sablonoknak, a bevált fogásoknak és kezdjem előlről az egészet. Ebben a küzdelemben tűnnek fel látszólagos ellentmondásaim, de szerintem ezek nem a félénk tétozások és nem is a vakmerő felelőtlenység, hanem az egyre messzebb-törekvés, a tökéletesség utáni vágy jegyei.”

Ez a recenzió nem nőhet tanulmányra Kassák összes versei megjelenésének ürügyén. Csupán mint nagyon jelentős dátumot akarja feljegyezni, hogy alig két évvel a költő halála után felesége igényes gondozásában már itt van az asztalunkon összes versei két kötete.

Mindig esemény egy első összes. Ady ezt csak halála után jó tíz évvel kapta meg, az Athenaeum máig ismert nagy formátumú egykötetes kiadásával. Az első Kassák összes-ben így alakul az életmű rendje: *Eposz Wagner maszkjában*, 1915; *Hirdetészloppal*, 1918; *Máglyák énekelnek*, 1920; *Világanyám*, 1921; *A ló meghal, a madarak kirepülnek*, 1922; *Új versek*, 1923; *Tisztaág könyve*, 1926; *35 vers*, 1931; *Földem, virágom*, 1935; *Ajándék az asszonynak*, 1937; *Fűjjad csak jurulyádat*, 1939; *Sötét eget alatti*, 1940; *Szombat este*, 1942; *A költő önmagával fejesel*, 1945; *Új versek*, 1947; *Szegények rózsái*, 1949. *Költemények, Rajzok*, 1958; *Szerelmem, szerelem*, 1962; *Vagyonom és jegyvertáram*, 1963; *A tölgyfa levelei*, 1964; *Mesterek köszöntése*, 1965; s végül a posztumusz: *Üljük körül*

az asztalt, 1968; *Gyerekek versek*, s a Függelékben közölt töredékek, kiadatlan versek teszik valóban összessé a két hatalmas kötetet, amelyek külső kiállítása is méltó Kassák életműve szelleméhez.

Varga József

Nagy István: Sáncaľja. Önéletrajzi regény, 1904–1918. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvk. 511 l.

A romániai író—olvasó találkozók közönségének biztatására határozta el Nagy István, hogy megírja önéletrajzát. A *Sáncaľja* a háromrészesre tervezett ciklus első kötete, az író születésétől a polgári forradalom győzelméig eltelt éveket öleli fel.

Nagy István ebben a kötetben gyermek-kora oly sok viharáról és olyan ritka szélcsendjéről vall, arról az időről, amikor „a bölcsőben úgy kellett ringatni az anyjának, ha ugyan volt bölcsője és bölcsődala, hogy abból később az író keljen ki és álljon lábra”, arról, hogy a gyermekkor inkább ösztönös, mint megfontolt lépései közül melyek vezetnek a mához.

Időrendben vall Nagy István, de hogy nemcsak a regényes meseszöveg köt le, hanem találunk azon túl is értékeket, éppen annak köszönhető, hogy az időrendbe állított emlékek egyikével-másikkal kapcsolatban ügyesen kitér olyan eseményekre és gondolatokra, amelyek már nem az igazságtalanul oly sok szenvedést átélő kislány nézeteit vetítik, hanem a meglett író ars poeticájának is beillenek. A főszál — az időrendbe állított eseményfolyam — a századelő szegény munkásgyermekeinek életéről ad képet, olykor (az író saját bevallása szerint is) csak kilencvenkilenc százalékban biztos, hogy maga Nagy István is átélte percről-percre, amit ír. Számunkra a legtöbbet a kitérők mondják el, amelyek nemcsak a korabeli Kolozsvár és Nagyenyed ismerőjének nyújtanak kedves meglepetést hű helyszínrajzokkal, amelyek nemcsak a családtagokról és a környékbeliokről adnak találó jellemzést, hanem a férfikor egy-egy sikeres alkotásának háttéréről is elmesélnek intimitásokat.

Önálló kis ars poeticák ezek a kitérők. Amikor például azt méri fel az író, milyen fokozatok vannak a pofonok között, amelyeket inasként, később szocialista ifjúsomunkásként kapott, nem áll meg a keserű emléknél, hanem eljut a mához, a szocialista múlt eredményeihez, és meglett emberként állítja, hogy érdemes volt küzdenie. Édesapja eltűnt a háborúban — de nem csak ezért vallja azt értelmetlen öldöklésnek. Ötéves korában megverték, amikor lopott — de nem csak ezért hirdeti szebbnek az erkölcsös életet.

Többnyire szomorú, csak néha mosolyos emlékek és felnőtt gondolatok párhuzamán így teljesedik ki a gyermekkor, és így kapunk képet részleteiben a máról a *Sáncaľját* követő tervezett két kötet nélkül is.

Az író mesél egy-egy sikeres alkotásának háttéréről is. A gyermek Nagy István vizet árult a nyári Szinkör felső erkélyén, s a „színpadi szerző is vizet árul, azaz hát: a háború előtti darabjával az új *Özönvíz* előtt álló embereket figyelmezteti, hagyják mind azt a Noé bárkáján kívül, ami ismét katasztrofába sodorhatná őket”. A korán jelentkező gondok a kislányt arra kényszerítették, hogy úgy ismerje a várost, mint a tenyerét, s ha az iskolában meg is előzték az úrigyerekek, a kerületek leírásából *Külváros* c. könyvével vizsgázott 1937-ben. Mély nyomokat hagyott az íróban az iskolai vizsgák és az ottani virágajándékozások emléke, kezdő írósága első éveiben *Ötven csokor virág* c. karcolatában fel is elevenítette ezeket a percek. A rengeteg ismerősnek és családtagnak, akár szeretteiket, akár nem, szintén többnyire emléket állít, így az oly sok bajt okozó Mari néneje „pofátlansága szűrődött fel” későbbi novellájába, a *Réz Mihályék kóstolója* címűbe. Első mestere ügyes-bajos dolgairól írta húsz évvel később *A próbainas* c. karcolatát. Nemcsak a háború okozta szenvedésekre, a maga bajára, hanem főleg korán elhunyt Jancsi öccsére emlékezik a *Jancsi és a szerencsepátkóval*, illetve annak első személyben való elismétlésével. Az édesapja valóságos szemléletében nevelődő fiút mindig izgatták édesanyja babonái, ezekből csak mutató az a történet, amelyet elmond a *Sáncaľjában* is, és harmadik személybe átvéve már megírta korábban *A piros szemű kiskakasban*. Az inasokkal szemben tanúsított bánásmód miatt rengeteget változtatta helyét. Mesterei közül majdnem mindegyik él egy-egy művének hőkeként. Ilyen műve a koporsóasztalosról szóló *Enyedi prikolics* és a pékmester ihlette *Cipővizit*. A fantázia szüleményeitől megtisztítva ezek az emlékei is újra elevenednek a *Sáncaľjában*.

A regényes önéletrajz legnagyobb értékei az időrendi szerkezetbe ötletesen illesztett kitérők. Nagy István hűen vall ezekben koráról és szülővárosáról, kedvesen rokonairól és ismerőseiről, regényesen önmagáról és valóságosan művei érzelmi alapjáról. Élettörténetének visszasságai sokat mondanak a kortársnak, de az irodalomtörténész szemével nézve inkább következetesen panaszos a hang, mint tárgyilagos. A gördülékeny stílusban elmesélt eseményeket foglalja össze megegyezően a könyv végén mellékelt 31 korabeli fénykép is.

Say István

Fábry Zoltán: *Korparancs*. Bratislava, 1969. Madách K. 237 l.

A *Korparancs* Fábry Zoltán első kötete-ként 1934-ben jelent meg először. Volt ugyan egy könyve, *Az éhség legendája* c., a Kárpát-Ukrajna szegényeiről írt szociográfia, amelynek 1932-ben kellett volna megjelennie, de már a nyomdából elkobozták. A most változtatlan formájában kiadott *Korparancs*ba 1934-ben addigi írásainak legjelentősebbjeit gyűjtötte egybe a szerző. 1955 óta Fábry Zoltánnak ez a tizenharmadik kötete, amelyeknek több, mint a fele 1945 előtti írásait tartalmazza. Aki azonban Fábry munkásságát teljességgel akarná megismerni, a több gyűjteményes, s a teljes életművet reprezentáló kötet (*Hazánk: Európa*. 1967.) után is találna felfedezni valót a korabeli lapok oldalain.

Fábrynak, az irodalomkritikusnak s a gondolkodónak az indulástól a beérésig tartó fejlődését talán a *Korparancs* dokumentálja a legjobban. Egy-két tanulmányát, ill. tanulmányrészletét már előző könyveiből is ismerjük a *Tartaléktaktizmus*, s a *Magyar rapszódia: 1932* címűek a *Hazánk: Európában* is megjelentek — döntő többségükben azonban az 1934-es kis példányszámú kiadáson kívül szinte teljesen hozzáférhetetlenek. Pedig ezek az írások nemcsak azért érdekesek, mert koncentráltan tükrözik egy polgári humanistaként indult író harcos szocialista kritikussá és publicistává válásának belső metamorfózisát, hanem mert ugyanakkor figyelemre méltó magyar irodalmi kordokumentumok.

A kötet első tanulmánya — *Emberirodalom* — szemléletében, stílusában fényesen bizonyítja, hogy Fábry expresszionizmusa — s ez vonatkoztatható a magyar forradalmi avantgarde egészére is — sokkal erősebben kötődik Ady életművéhez, mint ahogyan ezt irodalomtörténetírásunk eddig számon tartotta. Már ebben az első tanulmányban is benne van Fábry Zoltán írói egyéniségének minden lényeges vonása: aforisztikus tömörségű stílusa, sűrű telítettségű

mondatai, merész szóösszetételeket alkotó nyelvújító készsége, lényegre törő igazságkereső szenvedélye, mellyel a véglegesség igényével próbál mindent megfogalmazni. Ezen alaptulajdonságok határozták meg Fábry Zoltán útját, mely törvénytörően vezetett a marxista világ- és társadalomszemlélet vállalásához. Ugyanakkor e véglegesség-igény, az abszolútumra törés vált később szubjektív feltételévé annak, hogy e szemlélet kormeghatározta átmeneti szélsőségeinek, neofita túlbuzgóságából fakadó dogmatizmusának hívó profétájává váljon. A kötet második nagyobb tanulmányosorozata — középpontjában a kassáki aktivista költészet sok vonatkozásban maig igen találó és helytálló elemzésével — már a szocialista kritika „gyermekbetegsége” tüneteit is magán viseli. Az irodalomtörténetírás, de igen tiszteletre méltó módon maga Fábry Zoltán is, kellő kritikával nézett szembe az egykori szélsőségekkel: „Csuda fura muszaj Herkulesként tartottunk ki posztunkon, de portánkat végül mégiscsak a magunk elképzelése, az osztályharc törvényei szerint alkottuk meg, és gondolkodás, sőt irgalom nélkül vetettünk ki belőle mindent és mindenkit, akit nem éreztünk odatartozónak. Amit később a fasizmus fő ismérveként átkoztunk és pellengéreztünk — a kizárólagosságot és tekintetnélküliséget — azt igazunk tudatában tiszta szívvel, korparancsként gyakoroltuk.” (F. Z.: *Kúria, kvaterka, kultúra*. Pozsony, 1964. 11.)

A kizárólagosságból következő hibák tanulságai történelmi tanulságok, s ha ezeket nem is felejthetjük el, korunkból nosztalgiaival tekinthetünk vissza az elkötelezettség-vállalásnak arra a mértékére, amely Fábry Zoltán minden sorát meghatározta, s amellyel mindig az elnyomottak, az alullevők oldalán állott. A kötet kisebbik felét az író publicisztikájának olyan írásai alkotják, amelyekben ezen elkötelezettség jegyében az európai irodalomban a legelső között figyelemztet a fasizmusnak az emberiség ellen készülő merényleteire.

Varga Rózsa

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Fábry Zoltán

(1897–1970)

1970. május 31-én riadtan röppent a hír: *Fábry Zoltán*, a csehszlovákiai magyar irodalom kiemelkedő egyénisége, író, publicista és kritikus — *meghalt*. A döbrent csendben a gondolat alig tudta felmérni a veszteség nagyságát; pedig tudtuk azt, amit a stószai temetésen Győry Dezső fogalmazott meg frappánsan: nemcsak nagy ember volt — emberi nagyság is. Elárvult a stószai örhely, amelynek strázsálását *öt évtizeden át* — felváltatlanul — Fábry Zoltán vállalta.

Mit jelentett és jelent Fábry Zoltán élete és munkássága? A tanút és tanulságát. Azzal csak számszerűen jelzünk valamit, hogy ha utalunk — s felsorolnánk cím szerint is — életében megjelent tizenhárom kötetére. Tele súlyos *emberi és társadalmi, nemzedéki és világnézeti* mondaniival. Súlyos e mondanivaló, amely nagy feladatokat ró az irodalomtudományra, a szak kutatásra, ha majd — kritikailag elemezve — fölméri élete munkásságának teljességét.

Élő és perlő hagyaték a Fábry-életmű. Az író, amíg élt, nem tudott nyugodni; perelt, vádolt, tanúságot tett, idézett és idéző volt. *Korparancsol* teljesített, miközben a gondolat és béke *igazát és igazságát* védte és képviselte. Mindennek egyetlen — már most is felmérhető — forrása az az elv, amelyet Fábry Zoltán ötven esztendőn át hirdetett töretlen hittel: az *író* elkötelezett ember, aki *erkölcsi magatartásával* felelősséggel tartozik a társadalomnak, az *emberiségnek*. „A költészet: küldéstudat. A vállalat, a kimondás erkölcsi tudata. Esztétikája: e magatartás szépsége — neheze. A vállalat példamutatást követel, töretlenséget, egyvonalúságot és — tisztaságot . . .” — rögzítette Fábry Zoltán — Radnóti Miklósról emlékezve — az író erkölcsi magatartásának követelményét. Ennek jegyében fogalmazta meg ő — közép-európai viszonylatba és szinten — már pályája elején a *vox humanat* (amelynek összetevőit — a háborús élmény, Ady költészete, a kisebbségi sors, s a német expresszionizmus jelentik és jelzik). Ez volt az indítéka és hajtóereje *antifasiszta publicisztikájának*; ez állt középpontjában az általa megfogalmazott *erkölcsi realizmusnak*, s a *valóságirodalomnak*, amelyet nálánál igazabban és hívebben senki sem tudott *korszerűen* vállalni. Ezt követelte meg másoktól is — íróktól, költőktől: felelős emberektől — Fábry Zoltán, a *kritikus*. Kritikáiban a valóságot hitelesítette (ennek elvi alapjait *Valóságirodalom* c. kötetének előszavában fektette le). „A költészet: realitás. A költő mint névadó: a valóság hitelesítője” — fogalmazta meg kritikai elveinek esztétikai mércéjét. Ezt az elvet követte többezernyi cikkében és *Az éhség legendájától a Stószai délelőtti*ig — tizenhárom kötetében.

Csak nemrég fejezte be — eddig *kötetben nem publikált* cikkeinek sajtó alá rendezett gyűjteménye elé írt — új kötetének előszavát: *Üdv a többségnek*.

Tiszta embersége, írói példamutatása arra kötelezi az irodalomtudományt, hogy hozzá *méltoán és igényesen* mérje fel és elemezze majd Fábry Zoltán életművét, amely elemzésre vár, arra készen áll. Már életében *igényelte* ezt az író. Élete és halála Ady sorait juttatják eszünkbe: „. . . Ember az embertelenségben . . . Újból-élő és makacs halott . . .”

Kovács Győző

Trencsényi-Waldapfel Imre

(1908–1970)

Néhány éven belül egy nagytehetségű család harmadik tudós tagjától s benne egy nemzedék, a sajátos arculatú „hatvanévesek” egyik legkiemelkedőbb egyéniségétől búcsúznak barátai és tisztelői: klasszikus-filológusok és vallástörténészek, mese-kutatók és a magyar irodalomtörténet művelői.

Korosztályában: abban a generációban, amely az 1930-as években kezdte pályáját, nem ritka a sokoldalú alkotó, a bámulatos olvasottságú, figyelmét szinte az egész szellemi életre s az

egész európai kultúrára kiterjesztő író és tudós. Olyan tehetség azonban, akiben a filológusi erudíció ilyen mértékben párosult volna a nyelv művészete iránti fogékonysággal, a teremő fantázia a problémák iránti érzékenységgel, más nem akad közöttük. Valami kétszáz könyvre, cikkekre, fordításra tehető életművében Hésziodosz és Aiszkhülosz az egyik, Gorkij és Majakovszkij a másik határ; Kükkülei János áll az egyik, József Attila a másik oldalon. Hogy aztán az egyetemes és a magyar irodalom hogyan kapcsolódott össze a filológus gondolkodásában, s e kapcsolat mit jelentett korának súlyos erőpróbáiban, mi sem tanúsítja világosabban, mint a *Pásztori Magyar Vergilius* c. fiataalkori kötet: Radnóti nem írt volna eklogákat, ha Trencsényi-Waldapfel Imre könyve meg nem jelenik, és nem kínálja fel neki a vergiliusi idillt a béke költészetének formájául.

E párját ritkítóan sokoldalú érdeklődés, a majdnem negyven esztendeig fáradhatatlanul munkálkodó alkotó erő termékei egyetlen vezető gondolat, a humanizmus eszméje körül helyezkednek el, mely élete során egyre mélyebbé, tartalmasabbá vált. A klasszikus humanizmus nagy íróinak megismertetéséért az utóbbi évtizedekben senki nem tett többet, mint ő, s a humanitás szellemének és formáinak továbbélése és kibontakozása érdekelte akkor is, mikor a magyar irodalom történetére irányította figyelmét. Nem arra gondolt, hogy a klasszikus-filológiát a magyarországi latinság ancillájává szegődtesse, hanem éppen fordítva, a hazai deák literatúrát akarta az antikvitás széles hagyományába kapcsolni, s így az egyiket nemzeti tudománnyá, a másikat az egyetemes szempontú kutatás tárgyává tenni. Gyöngyösi Istvánt, a konzervatív nemesség kanonizált költőjét ő állította be a világirodalom áramába; ha viszont modern költőkről szót, bibliai és ókori remiszcenciákra utalt. „Humanizmus és nemzeti műveltség valamiféle egysége az, aminek szolgálatába állítottam kezdettől fogva tollamat; minden eddiginél magasabb fokú felelősségtudattal azóta, hogy tudom: a humanizmus fejlődésének legmagasabb foka a szocialista humanizmus”, — írta önmagáról 1965-ben, magyar irodalomtörténeti tárgyú tanulmányai gyűjteményes kötetének előszavában.

A humanizmus háromezer éves útja és eszméjének kitisztulása az irodalomban, — talán ebben összegezhető gazdag munkásságának alaptémája, e körül csoportosulnak évszázadok fejlődését feltáró, problémák egész sorát felvető tanulmányai, és szigorúbban körülhatárolt tárgykörű elemzései. Ő maga úgy látta, hogy az utóbbiakhoz „kegyelmesebbnek mutatkozott az idő”, s ebben bizonyára igaza volt. Nem értenénk azonban igazán egyetlen filológiai felfedezését sem az eszmei háttér nélkül, s alakját és életművét a kettő együttesen teszi majd értékessé és őrizi meg az utókor emlékezetében.

Tarnai Andor

Juhász László

(1905—1970)

Parva petunt manes, pietas pro divite grata est
munere tuo: avidos Styx habet ima deos.
(Ovidius)

Tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála mélyen megrendítette mind a hazai ókori kutatókat, mind pedig a magyar irodalomtörténész közvéleményt. Azok közé a klasszika filológusok közé tartozott, akik egy életet szenteltek a magyarországi latin irodalom kutatásának. Életműve szorosan kapcsolódott kiváló múlt századi elődjé, Ábel Jenő munkásságához a humanista kézirat kutatás és szövegfilológia területén.

Tudományos eredményekben gazdag életének maradandó értékű alkotása, a nemzetközi hírnévre emelkedett *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* (1930—1945) c. sorozat is elsősorban textológiai teljesítményével tudott pótolhatatlanná válni. Az egész vállalkozásra jellemző egységes arculatot a szerkesztő Juhász László határozott koncepciója alakította ki, az egyes kötetek belső értékét pedig az egyenletesen érvényesülő magas filológiai akribia biztosította. A kitűnő szervező munkával létre hozott és súlyos anyagi áldozatokkal kibocsátott közel félszáz kötet a sorozat befejezetlensége ellenére is a latin nyelvű források imponáló seregszemeleje P. mestertől Istvánffy Miklósig, ill. Callimachustól és Galeottótól Celtisig.

Az irodalomtörténész Juhász László érdeklődésének középpontjában Janus Pannonius állt. Évtizedeken át, 1929-től haláláig szívós kitartással dolgozott a költő összes műveinek kritikai kiadásán. Gondos mérlegeléssel kialakított szinopszis birtokában (*De edendis Iani Pannonii operibus quae supersunt omnibus*. 1929.) kutatásainak egyes részeredményeit latin és magyar

nyelven írott, példás tömörségű dolgozataiban összegezte (*De Iano Pannonio interprete Graecorum*. 1928. — *Quaestiones criticae de epigrammatibus Iani Pannonii*. 1929. — *Commentatio critica ad endedas Iani Pannonii elegias*. 1929. — *Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához*. FK 1968. 146—185.).

Bár egy szakterületre koncentrált minden erejét, sokoldalú tudós volt a maga módján. Lefordította a homéroszi *Békaegérharcot* mértékes versben görögből magyarra, ugyanakkor Jókai elbeszélését, *A nagyenyedi két fűzfát* átültette latinra, olvasókönyvet szerkesztett a magyar történelem latin nyelvű kútfőiből, dióhéjba szorított gyakorlati latin nyelvtant írt, sőt, mint költő, eredeti latin verseket is adott ki. Bibliofil hajlamával felújította a humanista zsebkiadások divatját: így jelent meg egy Horatius- és egy Janus Pannonius-könyvecskéje.

Goethe azt mondta egy beszélgetése során Boisserée-nek, hogy Róma különösen vonzza őt, s egészen bizonyos benne, hogy egyszer már élt Rómában. Amit a költő megálmodott, azt a tudós átélte: Juhász László úgy tudott latinul, mintha a császárkori Rómában élt volna. Csakhogy nem kétezer évvel ezelőtt, hanem ma, a XX. században.

V. Kovács Sándor

Intézeti hírek

(1970. január 1—július 31.)

Lukácsy Sándor osztályvezető, kandidátus január 1-től 31-ig Rómában tartózkodott. Petőfi-kutatásaival kapcsolatban az olasz Risorgimento néhány problémáját kutatta, valamint a Magyarországon el nem érhető egykori forrásokkal, illetőleg a legújabb szakirodalommal ismerkedett meg.

*

József Farkas tudományos főmunkatárs, kandidátus, január 5-től február 28-ig Bécsben járt tanulmányúton, a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként. Kutatómunkájának fő feladata az 1919 utáni bécsi magyar irodalmi emigráció forrásainak feltárása és feldolgozása volt.

*

Klaniczay Tibor levelező tag, igazgatóhelyettes és *Komlós Tibor* tudományos munkatárs voltak a felkért hozzászólói február 25-én a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésének, melyen előadás hangzott el „Művészi igazság és kompozíció Balassi *Katonaénekében*” címmel. *Julow Viktor* tanulmányához intézetünk részéről hozzászoltak még: *Lukácsy Sándor*, *Pirnánt Antal* és *Varjas Béla*.

*

Klaniczay Tibor levelező tag, igazgatóhelyettes, március 9-től 20-ig tanulmányúton volt Olaszországban, és ennek során Rómában, Milánóban és Padovában folytatott kutatásokat.

*

Szabolcsi Miklós levelező tag, ügyvezető igazgató, március 20 és április 2 között a Német Demokratikus Köztársaságban tartózkodott és részt vett a Deutsche Akademie der Künste 20. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken. Tárgyalásokat folytatott a Deutsche Akademie der Wissen-

schaften újonnan szervezett Irodalomtudományi Intézetének vezetőivel is.

*

Szauder József és *Klaniczay Tibor* levelező tagok részt vettek azon a március 31-től április 4-ig tartó, Bari-ban rendezett kongresszuson, melyet a Nemzetközi Italianisztikai Társaság hívott össze.

*

Elena Stan, a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa, április 1—15-ig tanulmányúton volt Magyarországon. Intézetünkben az irodalomtörténet-írás módszertanáról konzultált vele az Irodalomelméleti Osztály több tagja: *Nyirő Lajos* osztályvezető, kandidátus, valamint *Miklós Pál* kandidátus és *Veres András* tudományos segédmunkatárs.

*

Bene Ede, Intézetünk külügyi titkára április 10-től 13-ig részt vett a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) koordinációs bizottságának Prágában rendezett ülésén, ahol az európai irodalomtörténet előkészítésének munkálatait tárgyalták meg.

*

Szabolcsi Miklós levelező tag, ügyvezető igazgató, április 19 és 23 között részt vett a Barcelonában tartott Nemzetközi Kritikai Kongresszuson.

*

Varga Imre tudományos főmunkatárs, kandidátus, április 21-től május 18-ig a régi magyar irodalom bibliográfiái kézikönyvéhez gyűjtött anyagot különböző szlovákiai könyvtárakban.

*

Pavel Spunár tudományos kutató, a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiküldetésében kéthetes tanulmányúton volt Magyarországon április hónap folyamán.

*

T. Erdélyi Ilona tudományos munkatárs május 11 és június 8 között Olaszországban tartózkodott. Kutatásainak fő célja Erdélyi János 1844–45-ös, több hónapos itáliai tartózkodásának követése, valamint az Erdélyre gyakorolt olasz hatások tanulmányozása volt.

*

Horváth Károly főmunkatárs, kandidátus május 11-től 30-ig Lengyelországban járt tanulmányúton, és a lengyel romantika tárgykörében folytatott kutatásokat.

*

Klaniczay Tibor levelező tag, igazgatóhelyettes és *Pirnat Antal* tudományos munkatárs, kandidátus, május folyamán részt vettek a velencei Fondazione Giorgio Cinivel közösen rendezett magyar–olasz reneszánsz konferencián és előadást tartottak.

*

Milan Čechvala és *Ján Čaplovič* tudományos kutatók, a Szlovák Tudományos Akadémia kiküldetésében kéthetes tanulmányutat tettek Magyarországon. Intézetünkben *Sziklay László* tudományos főmunkatárs, kandidátus, valamint az Irodalomelméleti Osztály tagjai folytattak velük megbeszéléseket.

*

Pomogáts Béla tudományos munkatárs május folyamán az újvidéki Hungarológiai Intézet vendégeként folytatott kutatásokat XX. századi irodalmi kérdésekben.

*

Sziklay László tudományos főmunkatárs, kandidátus, május 25-től 28-ig Prágában folytatott megbeszéléseket *Karel Krejčivél*, a prágai Károly Egyetem professzorával arról a monográfiáról, melyet ketten készítenek a közép-kelet-európai felvilágosodásról.

*

Rudolf Chmel tudományos kutató a Szlovák Tudományos Akadémia kiküldetésében június 1-től 30-ig kutatómunkát végzett magyar könyv- és levéltárakban. Intézetünk részéről *Sziklay László* konzultált vele.

*

I. G. Nyeupokojeva, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetője két hetet töltött Magyarországon június hónap folyamán, Intézetünk igazgatójának, *Sötér Istvánnak* meghívására. Látogatásának célja a két Intézet közös szerkesztésében megjelenő

Romantika-kötet munkálatainak előkészítése volt. A megbeszélések eredményeiről jegyzőkönyv készült. A megbeszéléseket Intézetünk részéről *Sötér István* akadémikus, igazgató vezette, részt vettek rajta még: *Lukácsy Sándor* osztályvezető, kandidátus, *Fenyő István* főmunkatárs, kandidátus, *Ludmilla Sargina* tudományos munkatárs és *Bene Ede* külügyi titkár. *Nyeupokojeva* június 10-én előadást tartott Intézetünkben a romantika-kutatás problémáiról.

*

József Farkas tudományos főmunkatárs, kandidátus júniusban kéthetes tanulmányúton volt Romániában. A bukaresti, kolozsvári és nagyváradai könyvtárakban és levéltárakban folytatott kutatásokat az 1919 utáni romániai magyar irodalom kibontakozásáról.

*

Stanko Lasić egyetemi tanár, a zágrábi Filozófiai Fakultás Irodalomtudományi Intézetének igazgatója júniusban tíz napot töltött Magyarországon az Intézet vendégeként. Tanulmányútjának célja az MTA Irodalomtudományi Intézete munkájának megismerése volt. Megbeszéléseket folytatott *Szabolcsi Miklós* ügyvezető igazgatóval, *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyetessel, *Bor Kálmán* osztályvezetővel, az intézeti könyvtár igazgatójával, *Vujicsics D. Szoján* és *V. Kovács Sándor* tudományos munkatársakkal és *Bene Ede* külügyi titkárral.

*

Sziklay László tudományos főmunkatárs, kandidátus, 14 napot töltött Csehszlovákiában június folyamán. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás problémáiról előadást tartott a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű középiskolák szlovák és magyar szakos pedagógusai részére rendezett Nyári Akadémián, majd a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézete meghívására hat napot töltött Pozsonyban. Ott szlovák irodalomtörténészekkel folytatott megbeszéléseket és levéltári kutatásokat végzett a 18. század anyagából.

*

Kókay György tudományos munkatárs, kandidátus, július 1-től 28-ig tanulmányúton volt a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Levéltári kutatásokat végzett a 18. század végi magyar sajtó- és irodalomtörténet tárgyköréből.

*

A. R. Ioanniszián, az Örmény Tudományos Akadémia alelnöke júliusban ellátogatott Intézetünkbe. Eszmecserét folytatott a 18. századi politikai eszmék kutatásának kérdéseiről Szabolcsi Miklós ügyvezető igazgatóval, Lukácsy Sándor osztályvezető, kandidátussal és Tarnai Andor tudományos főmunkatárs kandidátussal.

*

Klanczay Tibor levelező tag, igazgató-helyettes júliusban két hetet töltött Zágrábban és Rijekában a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia vendégeként.

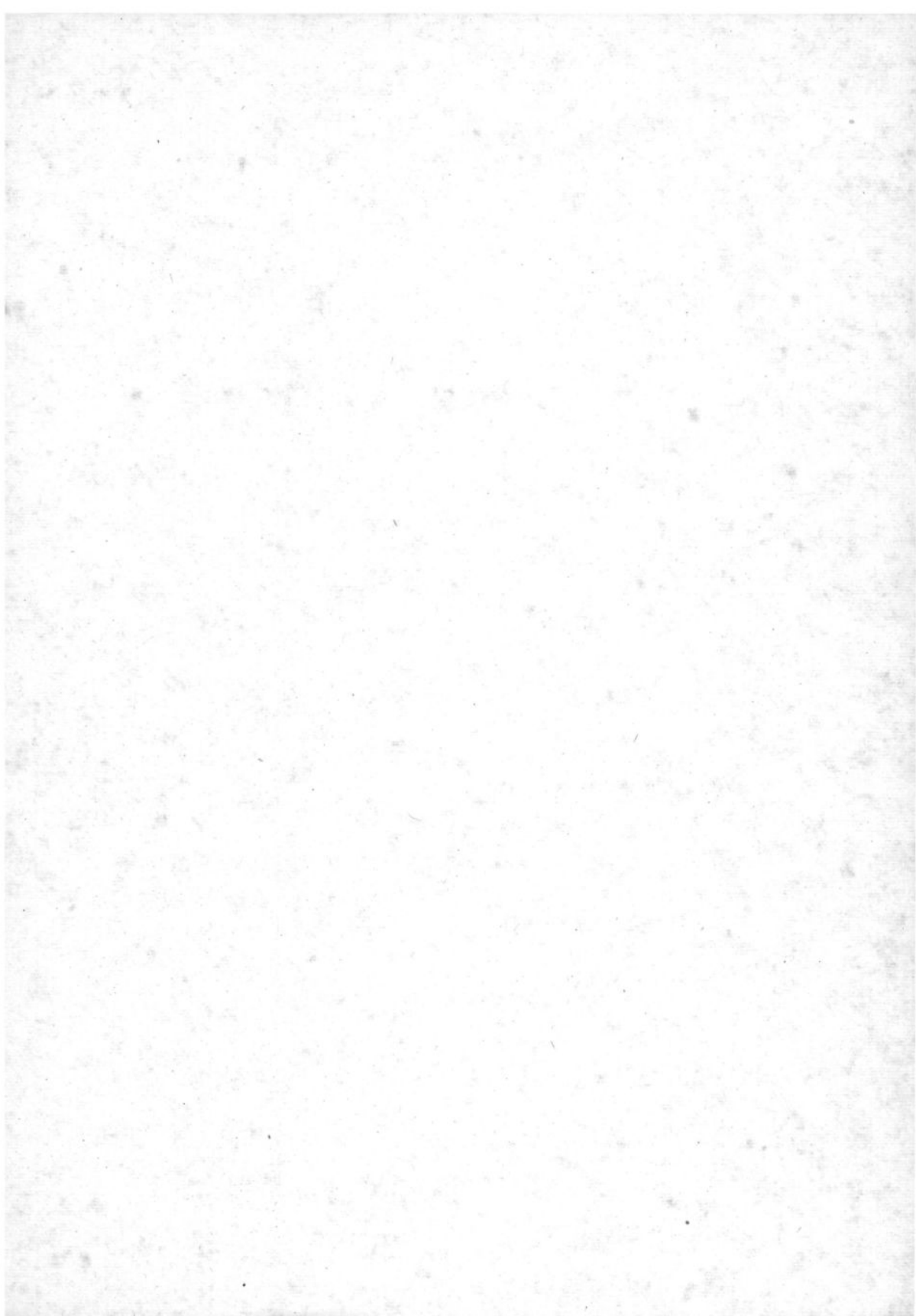
*

Varga Imre tudományos főmunkatárs, kandidátus, júliusban a franciaországi toursi Reneszánszkutató Intézet nyári ülészakán vett részt és előadást tartott „Oeuvre de Bálint Balassi expression symbolique d'un vie” címmel.

*

Csapláros István egyetemi docens — Jan Reychman eddigi mb. tanszékvezetőnek a Turkológiai Tanszék vezetőjévé való kinevezése után — átvette a varsói Magyar Filológiai Tanszék vezetését.

További eredményes munkásságot kívánva, szeretettel köszönjük Csapláros Istvánt hatvanadik születésnapja alkalmából.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. IV. 7. — Terjedelem: 11,55 (A/5) iv,
70.69494 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Алекса, К.: Стилистические элементы мистики древнего венгерского поэтического языка	285
Дьениш, В.: Мемуары и анекдоты	305
Срёньи, Л.: Иллюстративный матери ал стихотворения Арань Яноша «Visszatekintés» (Ретроспекция)	322

Краткие сообщения

Шулек, Т.: Калманчехи Мартон: «Reggeli éneklések könyve» (Книга утренних пений)	346
Гэфин, Дь.: Известные данные из жизни Фалуди Ференца	352
Бенедек, Иштванне: Данные к биографии Комяты Енё	354
Афра, Й.: На поля критического издания полного сборника стихотворений Ади Эндре (1 том)	358
Баумгартен, Ш.: Венгрия Дон-Кихота	363

Документация

Бенда, К.: Завещание Батан Ференца и его жены Ладоньи Анны	372
Керёньи, Ф.: Данные к академической деятельности Арьнь Яноша	376
Кунсерц, Дь.: Известное письмо Гардоньи Гейзы	378

Обзор

Хорват Кароль: Из классики в романтику (Саудер, Й.)	383
Переписка Байзы Йожефа и Толди Ференца (Феньё, И.)	386
Полный сборник стихотворений Ади Эндре т. 1 (Петер, Л.)	390
Молнар Эрик: Избранные очерки (Ковач, Дь.)	396
Венгерская Биографическая Энциклопедия 1—2 (Варга, И.)	398

Из жизни Института

SOMMAIRE

K. Alexa: Les éléments stylistiques de la mystique dans l'ancienne langue poétique hongroise	285
V. Gyenis: Mémoire et anecdote	305
L. Szörényi: Les images de la poésie de János Arany intitulée «Visszatekintés» (Rétrospection)	322

Notes

T. Schulek: Márton Kálmáncsehi: „Reggeli éneklések könyve” (Livre des chants matinaux)	346
Gy. Géfin: Données inconnues de la vie de Ferenc Faludi	352
M ^{me} István Benedek: Contributions à la biographie de Jenő Komjáthy	354
J. Áfra: En marge du vol. I. de l'édition critique des Poésies Complètes d'Endre Ady	358
S. Baumgarten: La Hongrie de Don Quijote	363

Documents

K. Benda: Le testament de Ferenc Wathay et de sa femme, Anna Ládonyi	372
F. Kerényi: Contribution à l'activité de János Arany à l'Académie	376
Gy. Kunszery: Une lettre inconnue de Géza Gárdonyi	378

Revue

Károly Horváth: Du classicisme au romantisme (J. Szauder)	383
La correspondance de József Bajza et Ferenc Toldy (I. Fenyő)	386
Les Poésies Complètes de Endre Ady, vol. I. (L. Péter)	390
Erik Molnár: Études choisies (Gy. Kovács)	396
Encyclopédie biographique hongroise (vols 1—2) (I. Varga)	398

De la vie de l'Institut

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

A Pápai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága

VAJDA PÉTER

halálának 125. évfordulója tiszteletére pályázatot hirdet, Vajda Péter élete és munkássága feldolgozására.

A résztvevők a pályázatban ismertessék Vajda Péter életét, irodalmi, politikai, társadalmi törekvéseit, természettudományos és pedagógiai munkásságát. Térjenek ki arra, hogy mennyiben volt korában haladó, és melyek azok a gondolatai, amelyek ma is helytállóak, vagy felszabadulásunk után valósultak meg.

A pályaművek beküldésének határideje 1971. március 20.

A pályaműveket VAJDA PÉTER ÁLTALÁNOS ISKOLA, VANYOLA címre kell beküldeni.

Pályadíjak:	I. díj	5000,— Ft
	II. díj	3000,— Ft
	III. díj	2000,— Ft

A pályadíjak ünnepélyes kiosztása Vanyolán 1971. május 20-án fog megtörténni.

A pályaművek terjedelme 3 ívnél kevesebb nem lehet. A pályázaton részt venni még nem publikált, más pályázatra be nem nyújtott szöveggel lehet.

